CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

*Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara*

No.: 623 Subject: Philology.

Title: Nighantu Bhāṣya.

Author: Devarāja yajavan Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10.9" by 4.7" Extent: 122 foll.

Language: Sanskrit. Script: Devanāgari

Remarks: Ends abruptly.

देवराज यज्व कृतं निघंटुव्याख्यं

ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥ ॥ श्रीदक्षिणामूर्त्तये नमः ॥ ॥ ॐ महस्तुर्यं यंतकांतारसंचारिकरिणां मुखे । मदाल्देष्टमा
१ तंगं मातंगकेसरिणां भजे ॥१॥ नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने निरुक्तविद्या निगमप्रतिष्ठां । आवापयास्को विविधे पु
राणे येनेन तन्नामकमभिष्टुवानः ॥२॥ प्रणमामि यास्कनामस्तुरमाहुत्तमसः प्रकाशितपदार्थाः । यस्य भुवनत्रयीमिव गावः त्रि
कांडीं वितन्वन्ति ॥३॥ वाणी श्रूयस्व यो भिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनीनृत्य प्राभिष्टा । अनुरूपं तं वंदे पितामहं देवराजयज्वानं ॥४॥ आ
चार्यशाखिकानामपि यजुषि वयहस्तनुल्यप्रभावं वंदे नैरुक्तं । विहितविकचमुपह्लरीणामुपघ्नं । आभ ॥ नैरं नरूनाम
वति सुरवरप्रक्रियानुक्त्या पैतामह्यं यज्वेश्वरार्यप्रतिहतजमसंज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥५॥ यह्वारंगेशपुरीयर्यं तया मवा
स्तव्यः ॥ विरचयति देवराजो नैघंटुककांडनिर्वचनं ॥६॥ ॐ ॥ भगवता यास्केन समाम्नायानैघंटुकनैगमदैवतकांडरूपत्र
त्रिविधान्वादिदेव पञ्चतंत्रितिवृत्तं नैगमदेवताकांडपरिपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि । निरुक्तानि दर्शितानि
नि गामानि चानैघंटुककांडपरिपठितानां नुगवाद्यपारे आनाता मेकवचनाशिष्यं शतत्रयाधिकं सहस्रं सामान्येन तस्ता ये
तस्य तत्स्यतामक्ष्यानीति व्याख्याय तत्र च दर्शयकति विदेव निरुक्तानि तथापि कानि विदेवदर्शिति निगमानित्रअन्या राम
नि तु ग्रंथविस्तरभीत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणमस्योक्तं । तातु बुद्धिमाद्धिर्निर्वक्तुं सुशकानीत्यभिप्रायेणा चोपेक्षि १

तानि । स्कंदस्वामीवत्तत एव निरुक्तमनुजगाम । तत्र तु दिवश्चादित्यस्य च साधारणानि नामानि स्वरादीनि षट् इदमादीनि वृतपमाल्लेदातुमे
दतामानि हादशामपि चेश्वमीवतूत्यादीनि पचर्हिंशति च भाष्यकारेण बहु वक्तव्यत्वात् स्वकरणाश्र एव निरुक्तानि । स्कंदस्वामिना च
व्याख्यातानि । अतोन्यथा यथाक्रमेण निरुक्तो निगमाप्रदर्शनाबस्वरूपमात्रमपि अध्ययनादेवावगंतव्यं ॥ तथाध्ययनं कलियु
गप्रायेण विच्छिन्नसंप्रदायमासीत् । ततश्च कोशस्य व प्रारणमासीत् । तेषु वकेषु विदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानि विलसदाम
धिकान्यासन् । अन्येषु वकानि विच्छिन्नानि अपरेषु वकानि विदपहाय कानिचित् विश्वस्तानि अहरणाव विपर्यस्तानि । एवंत्या
वीर्स्व पुकोशेषु नियमेकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचननिगमप्रदर्शनपरस्परस्य विद्याख्यानस्याभावान्नैघंटुककांडमुत्सन्नप्रा
यमासीत् ॥ ततश्च पावसं शोधनार्थं बालानामनुग्रहार्थाय च तत्कृता नायदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमप्रदर्शनप्र
यितुं स्वरादीनी तिरूपवंमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य नैगमदेवताकाउगतानां च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कंदस्वामिकृत
व्याख्यानां प्रक्रिया मानुन्मीलयितव्या । बहवस्त्वनैघंटुककांडनिर्वचनानंतरं तद्दुन्मीलयितुं वायमस्मत्सरिश्रमः । इदं
समनीषिकया नक्रियते ॥ किंतु ॥ ॥ नैघंटुगतेष्वेव पदेषु वक्ष्यहं शततत्रयमात्राणि पदानि व्याख्यकाररोवत । तत्र नि
गमेषु प्रसंगाभिरुक्तानि । स्कंदस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शततह्यमात्राण्युपात्तानि । तेन च समाख्या
ययठितानां पदानामत्ये भ्यान्याह्वन्यर्थं कि विचिद्रक्तं । अतस्तेषां पाठप्रमुद्दिस्तत्रैव प्रमुद्दा । अनेषां च पदानामस्मत्कुलेस

मान्नायाध्ययनस्याविछेदात्तु श्रीवेंकटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्या आख्यातानुक्रमण्या स्वरानुक्रमण्या
२ निपातानुक्रमण्या निर्वचनानुक्रमण्या तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनाद्धृदे प्रासमानीत बहुकोशनिरीक्ष
णाद्यपाठः संशोधितः। निर्वचनं च निरुक्तं। स्कंदस्वामिकृता निरुक्तटीका स्कंदस्वामिभवस्वामिगुहदेवश्रीनिवासमा
धवदेवोवटभट्टभास्करमिश्रभरतस्वाम्यादिविरचितानि वेदभाष्याणि पाणिनीयं व्याकरणं विशेषतः उणादिवृत्ति
क्षीरस्वाम्यनंताचार्यादिकृतनिघंटुव्याख्या। भोजराजीयं व्याकरणं। कमलनयनीयनिखिलपदसंदोहः इति संक्षिप्यते
तत्र च अस्मद्व्याख्यायानां तत्र तत्र दृष्टानां पदानां तत्तेनुतश्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्करणानुरूपं चेद् लिख्यते। अ
ननुरूपं तु किंचिद्विपरिणमय्य। अन्येषां च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तं निर्वचनं सामान्यरूपमनुसृत्य निरुक्तिः
क्रियते। ॥ छं॥ निगमश्च दक्षिणापथनिवासिभिस्स्वीयेषु वेदेषु परिदृश्यमानस्तत्र व्याख्याणिभिरीक्ष्यते तत्र तत्र प्रदर्श्य
ते। अदृष्टनिगमानां च पदानां च बहुवेदविद्भिर्निगमा अन्वेष्याः। अतोस्माभिरयं यामप्रिप्रदर्शितोऽप्रतिपदं निर्वचनानि
र्वचनं निगमो विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य मुकुमाषितवन्मानसि कुर्वंतु॥ अथातोनुक्रमिष्यामः प्रथमादिनिरुक्तोत्तरस्य टी
का यावद्यञ्चंदुः कांडविषयमुक्तं तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यं॥ आदित एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि॥ ॥ छं॥ ॥ गौः॥
गम्यते। अस्मा डोडौ इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डो प्रत्ययः। गातेर्वा स्त सर्थाद्बाहुलकोतेः कर्मणप्रधेः करणे वा राम
गान्नेणादितिव णाहुद्धावाहंहिः। अत्र भाष्यं गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छंतीति गातेर्वौ २

कारोनामकरणाद्वृति। अस्य अर्थः दूरगामी दूरं गता भवति तेरुं तर्येणात्मा काशादिव दूरे यपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः। अ
स्मश्चास्तत्वोपलब्धेर्दूरे प्रदेश। प्रत्ययो यात्रुरूपथसंबंधाद्गमिरत्र नैरंतर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते।
तत्रापरिव्राजकः इति यथा पहांसो न्नता निवाणि नोगच्छंति॥ चोवार्थे॥ गातेर्वास्त सर्थस्याणायते स्त यतेसादितिगायंति
चास्यां स्थिता इति गौः। उदाहरणं। गौवदसी निगाहं यसोपस्थाने विनियोगात् गार्हपत्यस्य चगाविराधि पृथिव्यासदनात्गोप्रा
दृस्यपृथिव्यभिधानवान्नि। स्थितेति। एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मंत्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयप्रदर्शनी
यं निश्चित तत्र दर्शाभिधापितं व्रजं गच्छ गोष्ठानं। गौर्जगारयदूर्दृष्टान। अभवत पृथ्वी प्रमनागौः। इति निगमाः॥
र्क॥ ग्मा। ग्मेः पूर्ववस्मिन्नेव कारके पूर्वेकनिन्सुवृषितज्ञासादिना विहितः कनिनुप्रत्ययो बाहुलकाद्भवति। गमहनजन
खनघसां लोपः। क्ङिसनडीत्यध्याखालोपः। णादिकनमनि न्निति सूत्रेणवामनिनि बाहुलकात् टिलोपः। डाबुभाभ्या
मन्यतरस्यां। अर्थः पूर्ववदेव ग्माग्मछते। गच्छंतीवहीयमिति माधवः। क्षिराजथइवश्च ग्मस्य मह्यमिति च निगमौ।
मह इत्यत्रांदसत्वाद्रूपसिद्धिः॥ छं॥ ज्मा। जमतिर्गतिकर्मा। जमत्रअदने। जतीषारुभौव। अंजरूपक्तिप्रकृत्या गतिषु
स्वरूपासेवनमिति तहत्त्रः॥ एतेभ्यश्च [illegible] त्रिस्यादिनापर्वि अग्निति कनिनन्तंसोपसर्गेनियातिते
। बाहुलकान्निरुपसर्गमपि नवति। निपातनादेव कारकविशेषसिद्धिः। डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां। गौः पूर्ववदर्थः॥ अ

हंतिवास्यांन्नतानिजातानिजावास्वकारणान्नूजायंतेवास्यानुषधयः। तथाचोपनिषत्। अद्भ्यःपृथिवीपृथिव्या ओषधयः।
२ इति। अथवा अत्रासर्वेषांप्रसङ्गा। तद्यथाकश्यादिवदयत्ता। पृथिवी। अन्तिस्त्रोमहीरूपरास्तस्थुरुत्या गुहाहिनिहितेदर्श्य
का। तस्मात्प्रश्यंतिमामिति चश्रुतिः। अक्तासिक्ताभवति येणा तस्मादसाविमांदृष्टा। न्यंनत्तस्य भिजिघतीतिब्रा
ह्मणं। येकेचज्मामहिनोअहिमायाः। अभिक्रचेंद्रभूरधज्मन्। ज्मन्। ज्मयाअत्रवसवीरंतदेवाः। अधज्मोअ
वादिइतिचनिगमाः।।७।। क्ष्मा। क्षिनिवासगत्योः। तुदादिः। क्षिहिंसायां। क्रियादिः। दृजेसेतयोः। क्षम्
षसहने। क्ष्मायाविधूनने। एतेभ्यःअनुराणादिकेमनिनिबाहुलकाद्रूपसिद्धिः। डाप्प्रातावर्थेउक्तः। क्षियंतिनिवसंत्यस्यांप्राणि
नः। क्षयंतिक्षायंतिअवचयंगच्छंत्यस्यांयदार्थाइतिवा। हिंस्यंतेस्यांपापकृतइतिवा। क्षमतेवाप्राणिजातरूपंभारं।
विधूनयतियाप्राणिनःस्वकंपकालेपितायस्वादुहितरमभ्यनूक्ष्मयारेतः। क्ष्मयावरंजिपरिसादृशानुनइतिचनि
गमौ।।८।। क्षा। निरूपितएवक्षातवः। अग्नेष्वपिहश्यतइतिसोपपदाज्ज्ञनेर्विधीयमानोडःप्रत्ययः। अपिशब्दःस
र्वोपाधिव्यभिचारार्थःइत्युक्तेनिरूपपदेप्योपिभवति।। क्षायत्तेछांदसत्वान्मकारलोपः। अर्थःपूर्वोक्तएव। जात
स्यचजायमानस्यचक्षांइतिनिगमः।।९।। क्षमा। निरूपितएवधानुभावाः। अनुराणादिकेमनिनिबाहुलकाद्रूप राम
सिद्धिः। अर्थःपूर्वोक्तएव। क्षमूषसहनेइत्यस्मात्सवाद्यत्वात्पूर्ववत्तत्प्रत्ययः। यापार्थिवस्यक्षमस्यनातइतिनिग २

गमः।।१०।। क्षोणिः। क्षुक्षुरनुशब्दे। अदादिः। वीज्याज्वरिभ्योनिरितिनिविहितोनिप्रत्ययोबाहुलकाद्भवतिगुणः।। णत्वं। क्षूयतेश
ब्दयतेस्यांजनैरभिः। क्षुवंत्यस्यांभूतानीतिवा। क्षोणीति। ईकारांतेकेविस्मरंति। नह्यकृदिकारादक्तिनोवाङीषन्त्ययइतिङीष्।
नवंतक्षोणयोयथा। यंक्षोणीस्तनयतुदे। इतिनिगमौ।।११।। क्षितिः। क्षिनिवासगत्योः। क्षिक्षये। क्षिहिंसायां। एतेभ्योपिवसे
क्तिरितिविहितक्तिप्रत्ययोबाहुलकाद्भवतिगुणाभावश्च। अथवाक्षियंतिनरमेणप्रधिकरणेवाभवति। अर्थस्तुएमेस
वोक्तः। क्षेतिक्षितीःसुभगोनामपुष्यन्। वीहिस्वस्तिंसुक्षितिंदिवोनृन्। इतिनिगमौ।।१२।। अवनिः। अवरक्षणगतिकांतिप्रीतितृप्त्य
वगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगनहिंसादहनभाववृद्धिषु। अस्मात्। अर्तिसृधृध
म्यश्यवितृभ्योऽनिरितिअनिप्रत्ययः। अवंतिप्रजाःअन्नैर्वात्रयैः। एतावत्स्वर्थेषुयोयोग्यःसंभवोह्याः।। आवोरयीः
वनिंपृथ्वतान्न। यस्मीमहीमवनिंप्राभिः। ममन्थानृतु इतिचनिगमौ।।१३।। उर्वी। उर्णुञ्आच्छादने। अस्मात्म
हतीहस्वश्चेतिउप्रत्ययोणुलोपोहस्वश्च। उरुः। वोतागुणवचनादितिङीष्। उर्वी। ऊर्णोतिआच्छादयतीतिउर्वी। महत्त्वा
सछादकस्यसर्वभिःस्वस्मिन्निहितानीनांपदार्थानामूर्णोतेर्वापृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। छादनार्थविशिष्टमितिकेचिदस्या
मीक्षणोतेरच्छादनार्थंचेन्तुवादश्च। मासीमवद्यआभागुर्वीकाष्ठेतिनिगमः।।१४।। पृथ्वी। प्रथप्रख्याने। प्रथम्नद
न्प्रत्ययोसंप्रसारणंसलोपश्चेतिऋः पृथुः।। संप्रसारणंच।। प्रथतेसाविस्तीर्यतइतिपृथुः। पूर्ववत्ङीष्। पृथ्वीतिस्त्रीलिंगार्थः।। य

अशन्नद्भुतकोटियोजनविस्तीर्णसौ मिरपिविरयद्वा अंतर्भावितण्यर्थो भावितएपरायर्थोस्य यतेरुणादयो बहुलंभतेपिद्धर्भपंतर
४ ज्ञिवचनात् । भूतेरुपत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः ॥ नसुष्वहरयसैव ष्यपयत्तपदंप्रष्टयर्यत्तत्र पिष्यो पृथिवी
त्वं इतिहि ब्राह्मणं । पृथुभ्राराज्ञा अवतारितापृथ्वीति क्षीरस्वामी । सैगोनुजामपेति पृथ्वीमिति निगमः ॥ यत्रैकार्थानां
पदानां सन्निपातः तत्र एकं तस्य वाचकं भवति । अनेकार्थानि स्मायो जनं कर्त्तयमर्यादा । अतोनच्चा मिस्त निरुक्तायोजने
॥ ८ ॥ मही । महपूजायां ॥ भ्वादिः । इन्नुसर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । कृदिकारादिति ङीप् महते प्रजाभिः महतिवादेवताः स
भाराव तारणाय । अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन तस्मान्नयरिमाणं या तालंजहाति अतिक्रामति । मानेनया प्रजो
हाने स्व मही पृषोदरादित्वात्रिर्वहः । आनो महा मही मरमति सज्जोषा इतिनिगमः ॥ ॥ ९ ॥ रिपः । रेपणात् । क्षीरस्वामि
धातुः । कवी विप्रकाय तस्कटपूजस्त्रीणां मित्यत्र प्राक्कृत्प्रत्ययनिर्देशात्तुदपुसिद्धिरितिवचनात् । इगुपधलक्षणः कः । रिपः । गोरिम
नेनसमानार्थे । यद्वा रिप कथनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु । तुदादिः ॥ परस्मैपदी । द्विरिफ पकारस्य पकारो व्यत्ययेन । कथ
नयुद्धनिंदाहिंसादानेषु । तुदादिः । परस्मैपदी । द्विरिफः । द्विपू फकारस्य पकारो व्यत्ययेन । कथनयुद्धादि येस्यां कुर्वन्ति न
था कारिणाः । पायद्वा लिपउपदेहा । लिपू गोमयादिना आलिप्यत इतिलिपू रलयोरभेदः । तथाच माधवीयनिर्वचनानुत्र
मणयोरीप्ररत्वं तमथितमेयलेप नाडोयणादयो ति । यद्वा रयद्वा रपलयत्तक्रयोवाथिरपेरिविप्रपधायाः उपधाया इकारेत्वं विधीयमा राम
नमिचंबा हुलकाद मन्नाप भवति । आलपंतस्यां प्राणिन इतिरिपू । मासि रिपः । एवंरूपस्य वेदेभ स्त्रादर्शनात यथा दृष्टपाठः ॥ ४

रिरिहांसं रिपउपस्थे अंतः । पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेरिति । चनिगमौ ॥ १० ॥ अदितिः । दोङ् दूयोरू सस्मुटौ बहुलमिति
कर्त्तरि क्तिन् निछांदसं ह्रस्वत्वं । नञ्समासः । अदितिः सकलप्रपंचधारिणी गोयष्टी । नानुखिघतइत्यर्थः । अदेनिरदानेम
क्ता क्षेत्रसंदस्वामी । यद्यपिनञ्पूर्वात्तद्यतेः । क्तिनि घृतिस्पतिमाक्षामि ता चेचरूपसिध्यति । तथापि घतेर्निमम पू
र्वादर्थनयाश्च दीङ्रूप इत्यस्यैवेदं छांदसं रूपं इत्यन्य । तथा बोद्धं । तत्संस्कारमाद्रियेत । अर्थनित्यः परीक्षेतेति । देवी मा
अदितये स्मो नमो । नस्मम्यक्तकंजिन मुपस्थे अदितेरधि इतिनिगमौ ॥ ११ ॥ इला । इडित्वतो जिष्टधी प्रो । अनपा
रेकर्त्तरिच कारके संज्ञायामिति घञ् । पृषोदरादित्वादी हेडे स्वच मिंधेनेकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्चा इ
डतेसूयतेवास्थाय नमानोदेवान् । इंडेड्डी प्यतेस्यां श्रीभिः । यद्वा इणगतौ । कृदादिभ्यः क्विदितस्मिन्स्त्रैवहुलानुवर्त्तेरहमं
सेत्ताक्विपिभवति इतिवचनात्तइ प्रत्ययः । क्विचाहुणाभावः । गवासमानार्थे । यद्वा इङ्स्त्रेयणे । इलस्वप्नक्षेपणयोः । अ
स्यामिमुपथन्नाप्राकिरः । कड्डतिकप्रत्ययः कृतस्मुटौ बहुलमिति अधिकरणे भवति । क्षिप्यंतेस्यां भार्दः स्वपंते स्यामि
तिवा । डलयोरेकत्वस्मारणात्तु अतं । यद्वा इलेस्वनतां भगोनामवा । इला अन्नगौ र्वास्यामस्ती सर्वे आदिवादत्वं । अन्नव
ती गोमती वा । इडा । वहूवाचानोन्तु । हयोश्चास्यस्वरयोर्मध्यमेत्यसंप्रघतेसडकारोलकारइतिलत्वं । इला । तत्सुउदाहर
णाबाहुल्यात्तस्त्रग्वेदहष्याइलेति । इलायास्त्वापदेवयं । अधाहोतारमसी । दायजीयानिलस्पदे । इलश्चांदसवादाश्च

रलोपइतिस्कंदस्वामी।इलस्पादस्मिंध्सइतिनिगमाः॥ॐ॥निर्ऋतिः।निरमूरणादितिनिरुक्तं।अस्यस्कंदस्वामीनिरम
५ णात्।निश्चलत्वेभावस्थानादित्यर्थः रमंतेत्वास्यांभूतानीति।तन्ननिःपूर्वाद्रमेःक्तःस्मृतोबहुलमितिवर्त्तयेधिकरणे
चक्तिनिअनुनासिकलोपः।रमेर्मातोबहुलमितिसत्रबहुलवचनात्संप्रसारणं।आघेर्थेनिर्तिश्चलत्नमाहानानवस्था
नंऋत्तस्त्रधात्वर्थमनुवर्त्ततेनिः।वैयाकरणायर्षेरणानुनिरुयस्त्वादर्तेः।क्तिनिनिर्ऋतिः।निःक्रांतारूतेर्गमनात्तुनि
श्चलत्वदवतिष्ठतइत्यर्थः।बहुप्रजानिर्ऋतिमाविवेशाअधाश्ययांतमेप्निर्ऋतेरुपस्थेइतिचनिगमो॥ॐ॥भूः।भूस
त्तायां।संपद्मादित्वाद्भावेक्विप्।भवत्यस्यांसर्वमितिभूः।भूर्द्वाभुवोभवनिनत्तमग्निरितिनिगमः।रिफं।तंत्वयपं।पथा
भूर्भुवःस्वरिति॥ॐ॥भूमिः।भुवःकिम्वितिभवतिःकिम्भ्रत्यःपःश्रैर्थःपूर्ववृत्तं।अथवाभूतेपिद्दृश्यंतइतिवचनाद्
तमिप्रत्ययः।अभूत्तुभूमिन्ततथाअभ्वद्दादिदमितितत्तुभूमेभूमिचमितिश्रुतिः।भद्रं।भूमागमनेतिभूमिंभूमि
मगादितिचनिगमौ॥ॐ॥पृषा।पृषपुष्टौभ्वन्नुदन्नुपृषनुहृहत्निसादिनाकनिम्बसर्ध्यांतोनिपात्यते।निपाततना
दुपधायादीर्घः।पुष्यतिधान्यादिभिःसमद्धाभवति।पोषयतिवातैःप्रजाः।सर्वार्थपापरणात्तदृषेतिमहद्भास्करमिश्राः
तथापृथिवीसर्वत्त्पयन्सोषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यादितिश्रुतिः।यद्वापुषधारणाइतिधातुः।धारयतिसर्वाणिभू राम
तानि।पोषयत्साभरणानीतिपथा।आपृषंविचित्रबर्हिषमिमंत्रमाधवः।पूषायोषयतीतितस्यप्रसर्तृरूपं।एषात्वेतेन ५

विशिषः॥बहुलिर्भुज्यतेपात्यतेअभ्यवह्रियतेवा।मेघस्यविंदआदिमरशमयष्चरक्तिनारः।पर्वतस्ततत्तद्देशाक्षिपत
यः।मेघस्सर्वत्रदृकहारेणवाभ्यवह्नियते।हयोरपिनिगमावन्वेषणीयौ॥ॐ॥वलिशानः।वलसंवरणे।मुणादि
कः।क्विप्।इंशनेभूर्ये।आदादिकः।लद्शानकः।संहरावन्नाकाशमाश्वेषिंनुपिर्वतोपिस्वाभागेतभूमिमाकाशंव
संहरावन्नी।हं।दुर्भिक्षादेर्मनुष्यादीन्तक्तिंनुं।वलीशानइतिश्नीकवेदानघंरोहचं।तदारपोदरादित्वात्तुहस्वः॥
निगमावन्वेषणीयो॥ॐ॥अश्मा।अशूव्याप्तौ।अशभोजने।अशिशकिभ्यांछंदसीतिमनिन्।अश्नइमनेनसमा
नार्थः॥अयाहतोहेरोअश्मव्रजानामितिमेघस्यनिगमः।योअश्मनोरंतरग्निंजजानेतिपर्वतस्य।अत्रस्कंदस्वामिना
मेघचेतव्याख्यातं॥ॐ॥पर्वतः।पृपालनपूरणयोः।भ्वानामदिपद्यन्निःशकिभ्योवनिप्।पृणातिपालयतिअवपवि
तं।पूर्वंयंतेवानेनइतियवोणि।यद्वापीणानेदर्वोद्धूलाकाहूनिपिर्दकारस्याकारः।सवयकारात्परः।प्रीणाथंतिस्वा
श्रयमितिपर्वाणपवयवाःसंत्यस्य।पर्वमरुधांतहेत्नमरतिमत्वर्थीयस्तप्रत्ययः।मेघस्यपर्वतस्यवदेवतामकतस्य
वविद्यमानत्वात्तुअवयविनिवर्त्तुशकं।यद्वायरिहदृश्यमानाकारेणापिमेघस्यधूमादिसंघातत्वात्पर्वतस्यतत्रअव
यविनिवर्त्तुशकं।यद्वायरिहदृश्यमानाकारेणापिमेघस्यधूमादिसंघातत्वात्तुपर्वतस्यवशिशनाविमवादवयविवाप
हायर्वरेरणोअस्मात्तरमहदृशिपतिपर्विंयवाभितनिहूभ्योतचू।इतितन्नूप्रत्ययः।पर्वतिपूरयतियर्वैणाभूमिंसशरी

रणाकाशीवापर्वतोपि निर्झरनदीप्रवाहादिनाभ्रमिस्वीवत्स्याकाशं चरत्यनि॥ निपर्वतात्प्रभस्तदोनसेद्रुः॥ बलिच्छायपर्वता
२२ नामेघस्य निगमो। यद्वइयः पर्वताः साकमाशवः॥ प्रपर्वतानामुशतीरुपस्थादिति च पर्वतस्य॥ ॥ छ॥ गिरिः॥ गिरतिगारयतो वा अ
थवा गृह शब्दे गृणातिः स्तुतिकर्मा। एभ्यः किदिति वर्त्तमाने इकृगृहिकृनुरिमिदिछिदिभ्य कित् इप्रत्ययः॥ ऋत इद्धातो
रितीत्वगिरिः॥ आविसनेनतसमानार्थः॥ इदं नाम भवति धातुजं॥ निराविध्यद्गिरिभ्य इति मेघनिगमः॥ गिरेर्भर्शीर्षति
जत्तेनुजाश्रवाः। इति पर्वतस्य॥ भगोत भीमः कुचरो गिरिष्ठा इत्युभयस्य॥ ॥ छ॥ व्रजः॥ व्रजगतौ। गोचरसंचरवहव्र
जव्यजापणनिगमाश्चेति निपातनात् घञभावात् तुहन्ते श्च करणाधिकरणयोः स्त्वघञिति रिक्तो कानेकेपिघो भवति। व्रज
त्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेत्ययं वा। व्रजो मेघः॥ मेघवाहनो हेठ इः पर्वतोपि पद्भ्यां छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति। अथवा स्व
शरीरेण भूमिमन्तरिक्षं च व्रजति। व्रजं तितृप्ताणान इतिवा। अपव्रजे भूर्णीथः सद्मास्य मितिमेघस्य निगमः॥
व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुरिति पर्वतस्य॥ ॥ छ॥ चरुः॥ वरगतिभक्षणयोः॥ भ्रमश्चाङ्कवरित्सरिजनिमिमस्त्रिभ्य
उरिति उप्रत्ययः॥ चरंति ॥ छ॥ तस्मादापो मेघाहुः यो काले पर्वतानि निर्झरलक्षणाः॥ चरंति भक्षपतिजलं वृष्टिं तथापि
तिचरुर्मेघः॥ चरंति तव प्राणिनः॥ चर्यात भक्षतेत्ययं भवपदार्थरूपिणीतिचरुः पर्वतः॥ सु नो हृषदन्नमुपरेमेघस्य राम
निगमः॥ पर्वतस्यान्वषणीयः॥ ॥ छ॥ वराहः॥ हरोणतेर्ग्रहहश्च हनिश्चिगमस्त्वेस्त्यप्घवरः वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्व २२

र्वाहरतेः कर्मण्युपपदे। वरमुदकमाहरतीति वराहारः। वरमुदकलक्षणमाहारोऽस्येति वा वराहारः। आङ्पूर्वाद्धरतेर्घञ्।
वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणम्। उभयत्रापि वराहारः सन् पृषोदरादित्वादाहारशब्दस्याकाररेफयोर्लोपः। यद्वा वरश
ब्द उपपदे हरतेराङ्पूर्वादन्येष्वपि दृश्यत इति बाहुलकाड् डप्रत्ययः॥ वराहाकारावा कृष्णो मेघो वराहः॥ साहचर्येण वर्त्तते व
रमुत्कृष्टमुदकं दह तितघत्ति वर्षितुं। हहो उघमनं। इत्यस्मात् सर्वं वसंदपरवस्म इति क्विते। पृषोदरादित्वाद्धकारः॥
वराहश्च वराहुश्च वरकाहन्ता डैनैरिति माधवः। हन्तेः पूर्ववत् डः॥ यद्वा वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थः॥ वितड्ः व
रमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः॥ पर्वतोपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहरयति प्राणिभिः॥ पदार्थानां
सर्वत्र सौलभ्यादाहरयति सुष्यत्ते। वरमाहारं राति वा। वराहवत् कृष्णवर्णत्वादितिवा। वरं वरं मूलं बृहत् मेघः॥ तस्मा
दितिवा। वरं वरमिमं सत्रेकस्य वरशब्दस्याभिहत्तिः॥ वरशब्दाद्धहेश्च वराहशब्दः॥ वरमुदकमाददाति। आदीयते चत
स्मात् सुरुचैर्वरः पदार्थं उदकमेव वा। विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता। वराहमिन्द्र एमुषमिति च निगमः। मेघस्य नि
गमो। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥ ॥ छ॥ शंबरः॥ शमु उपशमे अन्तर्णीतण्यर्थः॥ शमेर्वन्निति बप्रत्ययः॥ शामयतिना
शयति असुरानिति शंबो वज्रः॥ यद्वा शानपते बहुलं कादन्ये पृषोदरादित्वात् शमादेशः॥ शंबोस्यप्रह
र्त्तव्यो नास्ति। शमव्यथायां॥ प्रहरति हि वज्रं इन्द्र एवैरिणो मेघान्। पर्वतानां च पक्षच्छेदनसमये। यद्वा सम्पूर्वाद्वृ

गोत्रेर्यहह्वहनिष्ठिगमश्चेत्यपि संबरः सन्नव धर्मव्यापन्नाः शंबरः। संव्रियते मेघेनाकाशो। भूमिः पर्वतेन वा। पद्मा शंब
११ रमित्युदकनाम। मत्वर्थीयलुक्। उदकमस्यास्तीति वा। उभयत्रापि तुल्यं। उणादौ दर्दमन्त्रना शंबरशि
वि। अथूनो तत्काष्ठाश्च शंबरं भेदिनि मेघस्य निगमौ। पर्वतस्यान्वेषणीयः॥ ७॥ रोहिणः। रुह बीजजन्म
नि प्रादुर्भावे च। रुहेरारोहणं। आदित्यपठ्यादीनाम। स्मिन्नस्तीति। आत इनिठनौ। रोहिश्चान्तरिक्षं। तत्र भव
इत्यण्। इतनस्यनयमद्र। तिष्ठतीति भास्मिन्नस्तीति। अंतरिक्षे या हि गच्छन्मेघः। पक्षच्छेदात् पूर्वं प
तस्य तत्र भवइति वक्तुं शक्यते। यद्वा बहुलमन्यत्रापि इनजिति इनक प्रत्यये। रोहिणः इति इः। तस्येद
मित्यण्। रोहिणः। आरोहति मेघमिति इः। स्ववाहनत्वानुरागाय मेघवाहन इति तत्पर्यायेषु पठ्यते। अ
स्य येभिः सह रिरंसया पर्वतैः षिंडस्य गमनान्न द्वायताय हो भयत्रापि छेदच्छेदकभावेन संबंधः। तथा च
वरकाधर्षणं ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते। प्रजापतेर्वा एतत् ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वताः। ते पक्षिण आसन्। ते प
तेयत्र कामयंते तत्र परापतन्। असतो मासता इवं हि शिथिलासीत्। तेषामिंद्रः पक्षानच्छिनत्। तैरिमां दृंहदेत्
अहन्। इहिम्मिनदो हिरां अथो रोहिणा मत्सुरहत्वा बाहुरितिं तु वनिगमोऽन्वेषणीयः॥ ७॥ रैवतः। रेवत्यो गावः प्रा राम
योविरेवतो रिजिश्च अजः। रेवतिनाम। तस्येदमितिपराणिमिथो। हि सर्वत्र वर्षतीति पवसंपानाः। एवं जनपित्तान दीयाभव ११

ति पर्वतस्त्वहतत्वपा। पद्म्वा रघिनस्यास्तीति मनुपिरस्येमेतौ बहुलमितिसंप्रसारणं। संज्ञायामिति वत्वं। सर्वस्य घनस्येशि
त्वात्वेवातिं उः। मघवेति हि तस्य नाम। तदायो। रेवत्तः स्तर्वत्तदा घवंद्रष्टं। निगमावन्वेषणीयो॥ ७॥ फलिगः। प्रतिफलं
तितफलततदस्मिन्वत्ती ति यफली। स्वच्छमुदकं तहस्च्छधारत्वेन मेघावर्षिष्यमाणः। पर्वतो हि हृष्टमिति विशेषः। इगुपकरणो अन्ये
त्वपि हृशयनइति गामेरे प्रसर्पः स्वच्छोदकरूपीरस्यर्थः। यहा पूलवन्त्ता नपानादिप्रधोऽरू नवत्रउदकं फलितह च्छत्वातिस्वर्वत
माधवत्तक्ष फलिर्मेदनवक मौं पिभिंदना छति यः लसं युक्तोगच्छतीति वेति निरवोवत्। तस्यायमभिप्रायः। प्रायेणामेघो हि वर्षा
सु श्रीष्म जन्तं तार्या वि भिंदना छति। पर्वतोपि स्वभावे रेणाम् मिविभिद्यमानः संछति। अतेकालेवाशतधात्वयमेवमिद्यमानो
गच्छतितापं। नृपिफलस्य मेघापन्नवाफलसंयुक्तोगच्छतीति ट्स्यते। तथा च कालिदासः। वप्पायत्न कृषिफलमितित्व
विकारान्त मिश्रेरिति मेघकाव्ये। पर्वतोपि सस्यादि हठहत्वादि फलसंयुक्तोगच्छतीति वा पहुरुवत्वदशायां फलेगमिगाम्या
दिवादित्वगमेः स्वर्वत्त ङः। इति चाचलं ह रोऽफलिगं रवेणोतिमेघस्यनिगमः। सरापुभिः फलिगामिंद्र शक्रे तिपर्वतस्य।
पडुङ्ः फलिगामिन दिसत्रफलिगांवृत्वा हमिति माधवः॥ ७॥ उपरः। उपलः। आङ्पदरङ्पलइत्येताभ्यासाधारणा
तिपर्वतनाम्नि शिरिसादिमा प्यस्य स्कंदं साभि ग्रंथः। आङ्परङ्पलइति आङ्मिविधौ। मर्यादायामित्यस्य। विना
उपरउपलइत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः। आउपरादिनिवृत्त्येउ मयोरुयादानर लयोर विशेषचप्रदर्शनार्थं। त

घोऽस्त्रे कः निर्वचनप्रदर्शनार्थोऽस्य योगपृष्ठे मत्त्वं वांगीकृत्याह। उपलस्य लोमे घो भवतीति वसमारा मिगमापेरु यास्य पलशब्दस्य
२३ च पाषाणे प्रसिद्धत्वात्तेषां उपरः स्वविशेषमध्यमः इति। तत्संघातशब्देच पर्वतः उपलशब्दवाच्यत्वं सिद्धं स्वेनिमेघग्रहणोक्त
नामर्थी दापरः स्यवमेघग्रहणमेव लिंगमिति। उत्तरारोणि मेघस्ये वेति यदा पर्वतस्तदा उपरमतेह्यस्मिन्नभ्राणीति। मेघप्र
हे आयरतीति। अभिविधिपदेश्वेदं निर्वचनमिति भाष्यकाराभिप्रायः। इतरत्र प्रत्यभावादेवरमिश्रुतिष्ठत्यस्यैति ध्वंतिसहस्र
तेवेत्रि स्कंदस्वामिग्रंथः। उपसर्गेव संज्ञायामिति जने विधीयमानोऽप्रत्ययो बाहुल्यकादि मेर्भवति। तत्पुत्तरपदप्रकृतिस्व
रेबाधित्वा व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेऽपराव्ययं लवायनादि ति माधवः। वपेः कृदरादित्वादरन्। उ ध्व्वंशः संप्रसारणाव
वाहुलकात्। न प्रमिवहितनमस्यश्रंभ्रमोपर्वतश्चेति माधवः॥ एवाम्बरा। अत्र श्रीभोजः। ष्टि पिपटिदेविके विवपिचक्रिपश्रि
दिस्पलक प्रत्ययः। व्यसस्नतनचधारणात्त्रावगुहते मेघनामचोहन्त्वादेषामुपरउदायन्निति निगमः॥ पर्वतनामनोवाते
पर्याय॥ हिरण्यपनिरोणगुपरा मनकषिष्टिरिति। अत्र परास्याछिलादार्थेति माधवः॥ ४॥ चमसः। चमुश्चदाने
। अत्यमिच मितमिरीभनयः॥ ५॥ अहिः। हरागरगतौ। इन्नसर्वधानुभ्यइतीच प्रत्ययः। गौ यावा शोयकारस्य हक
रोव्यत्ययेन। एतं तरिक्षे। अयते रेविग्रत्यर्थादिनप्रत्यये पूर्ववद्धासवः। यद्वा आहिगतौ भौ वा दिकः। इन्न प्रत्ययः। राम
बाहुलकान्नलोपः। आगमाति सत्वात्तवानुमनक्रियते। इप्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः। अहिं तुं ङलिकंपात्रेलो २३

पश्चेति पूर्ववदर्थः। यद्वा अहत्यान्नौ। स्वादिः इन्। अहनोति व्याप्नोत्याकाशं दिगंतराणि वा। यद्वा आङ्पूर्वाद्धन्तर्हिंसार्थो
हन्तपृथांहा। आङिश्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्चेति इन्प्रत्ययो डिद्वा आसमंताद्धंति मिनत्ति उष्णं आभिमुख्येन हंति गच्छे संत
रिक्षे। यद्वा केवलादेव हंतेर्वाहुलकात् इणाप्रत्ययो डिद्वा। हिः हंता नहंता अहन्ता अहिः अहिंसक इत्यर्थः। सर्वदा लोक
स्यवर्षप्रदत्वात्॥ माधवेन तु। चमयाम पिधानात्। रोगस्येत्युत्तवाजसनेयं तु सोग्र बोमाव मिसंबन्न वसवो विघ्नां सर्वं यश्रः
सर्वा श्रियं सयत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति प्रदर्शितं। तेन चेतदथुक्तं। अहि शब्दो सुखाबुक आघदात्तः। यदि
आह च प्रथमजामहीनामिति तदीवचनं तो आद्युदात्तः। इंद्रो दक्षंपरिजानादहीनामितीति। इंद्रो दक्षमित्यत्राहि श
ब्दो मेघवामृचेनानायपत्नस्कंदस्वामी। दासपत्नीरहि गोपा अतिष्ठन्निति निगमः॥ ६॥ अभ्रं। अभ्रं अभ्रगतौ। पचा
घच्। अभ्रत्यंतरिक्षे। अपो रातीति वा। अपूशब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थो दाक्तो मुपसर्गे कः। पकारस्य भकारो व्यत्य
येन। अपो बिभर्तीति वा। अप्शब्दे कर्मण्युपपदे सति भृञ्। किमुत्वादे रा इति गणवातकप्रत्ययः। नभ्रस्य सस्मा
दायोवर्षो समयात् दस्यत्रेति वा। यदुक्तं। नभ्रस्यंति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणितान्यतइति। नत्पूर्वात् भ्रसभ्रंसअधः
पतने इत्यस्मात् दन्येष्वपि दृश्यते इति डप्रत्ययः। नभ्राजन्ते वा। वर्षासु मलिनवत्त्वात्। नभ्राजतेः पूर्ववत् डः। पूरणान्विध
दभ्वेवरोदसी। उदआणीव सन्नयन्निय नीतिवीन गमो॥ ७॥ बलाहकः॥ बलोका भिहा यते गम्यत इति बलाहकः। वारिवाहको वा

पृषोदरादित्वाद्वर्णागमादिना साधुः ॥ वराहशब्दो ह्रस्वसंज्ञायां कन् । रेफस्य लकारः । कन्नार्थो वराहशब्दः ॥ विहृतस्य सा धार
२४ रायपदर्शनाय पुनः पाठः ॥ निगमो नैषणीयः ॥ ८ ॥ मेघः ॥ मिह सेचने । पचाद्यच् । अस्य बाहुलकात् कुत्वं । मेहति सिंचति वर्षति पर्जन्या
न्भूमिं मेघः ॥ अहमेव स्तनयन्न वर्षन्न स्मि मेघो विद्युदादिति वा निगमो ॥ ८ ॥ दृतिः ॥ दृ विदारणे । क्तिच्यादिकः । दृणाति दृंस्
श्रीतिति प्रत्ययः ॥ ह्रस्वविधानस्य सामर्थ्याद्गुणो न भवति । दीर्घं तज्जत्वेण इहति च तत्स्पदमानत्वाद् । दृतिं सुकर्षं निषितं संचतं दे
शानो विसृजा हतिमिति वा निगमो ॥ ॥ ८ ॥ उदनः ॥ उदकशब्दस्य पदे दृतेः कस्य लोपो बहुलमिति वाते स्मिन्परे अनु
ददनः ॥ उदकदाने स्मर्थः ॥ उदकदानः सन् पृषोदरादित्वादुदकशब्दस्यानुकारः । दशः ॥ दानप्रतृस्यरूपस्य ॥ नुंदनः ॥ प
शाद्गोदीक्षे ददते देर्न लोपश्चेति पुच्प्रत्ययः ॥ गुणाः ॥ उनत्ति वनस्पतिर्भिर्नुदनः ॥ धारयस्व कमोदनमिति निगमः ॥ ८ ॥ वृष
धिः ॥ वृष सेचने । कनि सुवृषी त्यादिना कनि वृषा । शत्रुजयादि साधनस्नात्वका मानां वर्षिता वृष्टः सन्निधीयते स्मिन्नि
ते राष्ट्रहारकालो कर्मणि पधिकरणे वेति कि प्रत्ययः ॥ न लोपा भावश्छान्दसः ॥ वृषंधिरितिकेषु चिच्चो शेषु हष्टं । न
दा विषं जलं धीयते स्मिन्निति तदा निर्वाहः ॥ मुणागमश्छान्दसः ॥ निगमदर्शनाच्चिस्मर्य ॥ वृषा हंषधिचतुरश्रिमस्य
न्तिति मेघनाम न वेति संदिग्धं ॥ ८ ॥ वृत्रः ॥ वृणोतेरा छादनार्थात् । अमिचमिमिदि शसिभ्यः क्त्र बहुलनिक्त्रस्य यो वा राम
हुलकादृवति । आच्छादयति हि सो यं स्वेन भासः । वर्ततेर्वा गति कर्मणः । स्फायि तंचि वंचीत्यादिनारक् प्रत्ययः ॥ गच्छति २५

ह्यसो नूनं तमः ॥ वर्द्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् । बाहुलकाद् इति धकारस्य तकारः ॥ यद्वृत्ते हि वर्षासु मेघः ॥ ब्राह्मणोत्का एवा स्मात्रयो य
र्थाः ॥ यदि मां ह्यो कानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं । स इमां त्रमिषुमात्रं विघड्य वर्द्धते तेति । वृत्तायवज्रमोशानः कियेधाः ॥ वृत्रं विपर्वम
र्दयदिति च निगमो ॥ ८ ॥ असुरः ॥ असु क्षेपणे । अनु शिमसोरुरन्निति उरन् प्रत्ययः । अस्यति क्षिपति मेघो जलं । यद्वा अ
स्यते क्षिप्यते स्थाने स्थानदूरगावर्योर्थे । यस्मिन्नस्मिंस्य स्मिन्ति भवति यत्र हि अस्यति । महत्त्व स्तिहितन्त्र थसिवसीत्यादिना
उ प्रत्ययः ॥ असुः शरीरं स्वसन्ति तस्मात् । प्राणाः ॥ प्राणो वा आप इति ब्राह्मणाह्यहृत्यादि दर्शनात् । असुशब्दे नात्र
जलमुच्यते । तद्राति । आतो नुपसर्गे कः ॥ यद्वा जलवान् । प्राणवान् वा रोमच थौ यः ॥ यद्वा असह जितं दीप्यादाने पुः
मौवादिकः स्वरितेत् । पूर्वस्मादिवसस्य धातुरन् । असतिगच्छत्यन्तरिक्षे । दीप्यते स्वयं । आदत्ते वा जलं । वर्षित्तुं स्पिहा
सुरैरैश्वर्ये । इगुपधलक्षणः कः । सुरतिसुर ईश्वरः । स्वतंत्र इत्यर्थः । असुरः त्रनाशुरः ॥ इद्यादियरतंत्र इत्यर्थः ॥ दि
वः पृषे नासो असुरस्य नीलपः । दीर्घाधियोरक्षमाणा असुर्यमिति च निगमो ॥ ८ ॥ ८ ॥ कोशः ॥ क्रोशतेः शब्दकर्मणः ॥
पचाद्यच् । पृषोदरादित्वादुपलोपः । कोशः ॥ मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुष निष्कर्षे वा वृद्ध्यर्थात् । अस्मिन्पक्षे वा विषयका
रस्य शकारः । इग्युमात्र मवर्द्धते स्मक्तं । कोशति । छादनार्थ इति माधवः ॥ पूर्ववत्त्वच् । आच्छादयस्त्येसौ रूपेण नभः । जलस्य
कोशस्थानीयत्वात्कोश इत्यन्ये । यद्वा कु शब्दे । कुदायाम् । श इति स्त्रीमौ जडेवः । कौति गर्जितशब्दं करोतीति कोशः । दिव्या

२५ नकोशास्तोऽश्ववर्षाः।महान्तंकोशमुदचानिषिंच।देव्यः।शाः।कोससमुत्क्लिजइतिचनिगमः॥ इतिविंशत्यमेघनामानि॥छ॥
अाउपरउपलइत्येताभ्यांसाधारणानिपर्वतनामभिः।वाङ्नामान्युत्तराणीतिभाष्यस्कंदस्वामी।उत्तराणिसप्तपंचाश
त्।श्लोकइत्यादीनिवाङ्नामानि॥छ॥१०॥उच्यतेसनतिवागिडियंतत्काव्यंःशब्द्यतेऽप्युच्यतइतिवागुच्यतेऽनयापार्येइति
वाक्।सक्तनयित्नुलक्षणामाध्यमिकासास्तुव्यतइतिवाक्।तदधिष्ठात्र्यपिदेवतावागित्युच्यते।सर्वतस्याश्चतस्यामेघ
हेतुत्वात्मेघनामभ्यउत्तराणीति।तच्चवाक्शब्दोवचपरिभाषणइत्यस्माद्धातोःक्विप्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्री
णांदीर्घोसंप्रसारणंचेतिक्विपिदीर्घत्वसंप्रसारणाभावेचवाक्सन्नः॥छ॥श्लोकः।श्रुश्रवणे।ऋहरणामीकायाश्र
स्यतिमर्विभ्यःकन्वासयोव्वाहुलकाद्भवति।गुणः।कपिलवादिकात्वंश्रूयतेइतिश्लोकः।यद्वाश्लोकृसंघाते।पुं
सिसंज्ञायांघः।श्लोकंतेपद्यह्येणसंहन्यतेकविभिःश्लोकः।पद्येयशसिचश्लोकइत्यमरसिंहः।ऋतस्यश्लोकोबधि
रातततर्द।श्लोकोनयातामिपिवाजो।इतिचनिगमो॥छ॥धारा।धञ्ञ्धारणे।हेतुमतिवेतिणिचि।णिचएनजरण्यता
नामिसस्यप्राप्यकत्वादेरव्वृत्तसुटोबहुलंइतिकर्त्तरिभवति।यद्वाधारे।यवाघचू॥लोकस्यधारयित्रीवर्षेषुसा
तेनसाभिधेयस्यवातनसहस्रधारेसंन्नधारावाङ्नाम।धारासुतस्यरोचते॥अायःसहस्रधारामृतस्येतिचनिगमो राम
॥छ॥इला।इडकृपणे।इलेःकुभेःकृतिविधीयमानःकःप्रत्ययोबाहुलकाद्भवति।क्षिप्यतेप्रेर्यतेमेघवारणाकालेप्रा २५

णेनइलावहवानीलवसुक्तंपूर्वमेव।यद्वाईडस्तुतौ।जिदंधादीनां।अाम्नांपूर्ववत्कः।पृषोदरादि।ईळा।तस्यपंतेमु
यादेवता।ईळ्यतेवायास्वयंदेवतात्वात्।दीपयतिप्रयोजकार्यैःडापयतेवासेनेनेत्रसाः।यद्वाइलयेत्यनाम।अकारोमत्वर्थी
यः।यजमानानांदेयेनाग्नेनहविर्लक्षणेनवातद्वतीइला।अभिनइलापूयस्यमातेतिनिगमः॥छ॥गौः।व्याख्यातापृ
थिवीनामसु।गच्छतिपर्जन्यप्रेषिताहता।गीयतेस्तूयतेवा।अपयंसःशिकेतुंयनगौरभीहतेतिनिगमः॥छ॥गौरा।रोचतेर्हालिनिक
र्मणाः।कृडदेंडोअवड्ड[illegible]प्रकुत्रेत्यादिसूत्रेणरन्प्रत्ययान्तो।गौरशब्दोनियानितः।तस्मादुचेर्होतोगौरावादेशः।षि।हि
सादिभ्यश्चेतिङीष्।स्वयादीप्याह्वलतिवादेवतात्वात्।यद्वागररोगेघमते।अस्मादन्निपूर्ववत्नियातेनानुकारस्योका
रः।रोरीतिरेफलोपः।ङीष्।गुरतेउद्यच्छतिस्वमभिधेयं।उद्यमानंवारूपप्रकाशनं।यद्वागुङ्अव्यक्तेशब्देइत्यस्मा
न्नियातनाद्रविविद्धिः।गवतेगच्छतिअव्यक्तंशब्दंकरोतीतिगौरी।यद्वाप्युत्लवस्मेत्वान्नौरी।भास्वतुकपदी
कुलिनशिशिकलाभिदुंकुंदावदानामिस्मावार्योःसर्वमुक्तासरस्वतीतिचास्मत्रगौवीभिमायसलिलानितक्षती
सोमोगौरी।अधिश्रितइतिचनिगमो॥छ॥गांधर्वी।गविगांधर्वस्तेवः।धञ्ञ्धारणाउसस्मात्गोशब्देउपपदात्प्रस
यः।उपपदस्यगवादेशः।गांधर्वः।गौर्वज्रधारयतेइंद्रः।भोऽनसुगाधेरनर्थेतिवषस्ययोक्षिन्कृतः।भातोस्तगागमः।गांधर्यते
अहेयत्रिहितनस्तिदेवशात्रनिनिगांधर्वेइंद्रः।गांधअईनरजिधानुस्फुरादिआत्मनेपदी।तस्येदमित्यण्।ङीप्।गांधर्वी।

२६ ऐंद्री सर्वः । तथा च मंत्रो ब्राह्मणां वा गाव स्यैंद्री स पत्नस्य राणि वा चा मे द्विपिराणि रिशो स्याहिं स्यावे वाक । वाच मेवं ता मि ति श्र
थ वै द्राव यथा तस्यै यदें द्रयदं तेन वा चं कल्पयंति । वाणी ड्रीतिच यद्धा गांधर्वी त्वानां गायका: । तेषा मियं । तथा चैतरेय ब्राह्म
णे । सोमो वैराजा गंधर्वे ष्वासीदि से त स्मिन षं दि वा चो गांधर्वी तस्य दृष्टमुक्तं । तां गंधर्व विदस्त गर्भे श्रंत रिति श्रुतिः । श्र
स्मि गांधर्वी यथ्या स रस्येति निगमः ॥ ७ ॥ गामभीशा गांभीरा । भीयं तीरयतीति भीरा । आंतो नुपसर्गे कः । गावां भीरा
गभीरा गंभीरा वा बृषो दरादित्वात् । गोशब्दस्य गभा वो गं भात स्य । स्तनयित्नु लक्षणा हि माध्यमिका वा श्रूयमाणा वस
र्वप्राणिनां भिमृ आदधाति । यद्वा उरादौ गभीर गंभीरादि स्त्रे गण गमेर्ह्री रो रन्नू प्रत्यये मुगागमो मकारस्य विक
ल्पेन लो वो नि पात्यते । गच्छति यत्नेषा दूता । अधिगम्य ते वा तात्पर्यो भिः । यद्वा गाध । प्रतिष्ठा लि प्स यो ग्रंथे च । गाधा
दिकः । अस्य ह्रस्वत्वं । भश्चांता देशः । वाच तुम्व नियाम्य ते । प्रति ष्ठितास्व स्मिन् स्थाने । लिप्सं ते वा प्राणि भिः । गंपि ता
वा गध प्राप्यादि रूपे णा गभीरा गंभीरा । उभयो रपि निगमा वक्ष्ये षराणि यो ॥ ७ ॥ मंद्रा । मदिस्तुति मोद मद स्वप्न गति
षु । स्फापितं विवं वास्यादिनारक । उपूमंड्रा स्तो तव्या हर्ष यित्री वा हर्षि प्रदा नेन जगत: । मदात स्तौति वा स्वयं देवता
: । गच्छति स्वाभिधेयं । प्राप्नोति अधिगम्यते वा तद र्थिभिः । स मंद्र याच जिह्वयेति निगमः ॥ ७ ॥ मंद्राजनी । मंद्रशब्दो था राम
ख्यातः । अजगति क्षेपणयोः । ल्युट् । मंद्र मजनं गमनं स्फूर्तनं । प्रेरणा मुत्र्वारणं वा यस्याः सा मंद्राजनी । पिप्य स्या दि २६

युरुत्स्वध्वा । मंद्राजनी वोद तेश्रंजर सनिगमः ॥ ७ ॥ वाशी वाश्च शब्दे । देवा दिकः । वसिवपि वदि राजि व्रजिषदि सहि हनि
कमिकषिवा शिवा दिवा रिभ्य स्त्र कर्मणि कारके वा हप्रत्य ते । शब्द्यते वं शि: ॥ कृदि कारादक्तिन इति ङीष् । वाशी । ते
वा शी मंत्र हर्षि रणो अभीरव: । वाशी मिस्तकृता स्मन्मयीमि रितिच निगमो ॥ ७ ॥ वाणी वाणशब्दे । बाहुल कादिञ्
। ङीष् वा । एयते शब्द्यते वाणी । ध्रावण्वाणी: पुरुहूतं धमं ता: । अभिवाणीः रूपी णा सप्तन्द्रषन्ते ति निगमो ॥ ७ ॥ वाणी
चीवाणी स्तुति रूपा वा च मंचति गच्छतीति विग्रहः । क्कचिगित्यादिना क्विन् । ततो लोपे अवयरस्यकारलोपे अंवते श्री
पसंख्यानमिति ङीष् । रथे वाणी च्या हितेति निगमः ॥ ७ ॥ वाणा: । वराय ते शब्द्यते वाणा: । अकर्त्तरिच कारके संज्ञा
या मिति घञ् । यद्वा वणानं शब्दनं वाणा: । भावे घञ् । अर्शआदिभ्योदच् । स्तु निस्क्त मिमती हि वाक् । दीनादस्ता वि
ध्रुहं ति प्रवाणा मिति निगमः ॥ ७ ॥ पवि: । पूञ् पवने । अचइरिति इरप्रत्यय: । पुनाना ति हि वाक् । पवित्रं हि वाविदुषा
मिति माधव: । वाणा स्ववोदयापवि मिति निगम: ॥ ७ ॥ भारती । डुभृञ् धारण पोषणयो: । भृमृदृशियजि पर्विपच्य
मितमि नमिहर्यै निभ्या तच् । भरत शब्दा त्तत्र प्रज्ञादिभ्य श्चेति स्वार्थे वो ण्याव कात् । सरस्वती । तिमत: स्मयते वा संक्रांते नादि
ना । वाचं ग्रो रिकया । णा पगमा विपुनी महद्रमुर्ते टेडा घः । विभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेना स्वाभिधेयं वा । भ्रियते प्राणिभिर्व
चहारस्याधनत्वेन । अथवा अभिभरत: प्राणान् उवाह दोषि वि भर्त्ति इति वा जसने पिकं । तदीया भारती । तथाच । अभिर्वा

कमूत्वामुसंज्ञाविविशदित्यपनिषत्।। अथवा भरतद्रूपविद्यामजदीयास्तुतिसाधनत्वात्तभारती आ भारतीभिः सजो
२७ षाउम इत्र भारतीभिर्भारतीपदं निगमः।। छं।। धमनिः। धमतिर्गतिकर्मा। अग्निसंधं धम्यपवितरिम्यो निः। इम्य निश्वसपः। गाम
थीं बुध्यणीः। गम्यते ज्ञायते। तयार्थः। ज्ञापते वा विहङ्गिः साधु साधु विमागे। न। यद्वा धमतीति वुधकर्मेत्स्वपि पघते। हन्यतेनया
शापोक्रोशादिरूपया परसा। भनित्वात्तत्र या व वत्र एव वा गिनिर्ब्राह्मणानां वा कुसायकावदना। त्रिः सरंति येरा हतत् तिवमहाभा
रतं। इं। इषितां धमनिं प्रथ नीति निगमः।। छं।। नालीः। नलगंधे। वसिवपिवदिराज्ञिण्ञो त्यादि विहित इत्र प्रमयो वा
डुलकाडुवति।। नदिकारादि तिङ्। षाव्मत्सयेन सोर्विसर्जनीयः। गंध अर्दनोऽर्दहिंसायामिति यच्चने। गंधनं परहिं
सात्मकं सूचनं। सूचयति परममीशा। इयमस्य धम्यते नालीरिति निगमः।। छं।। मेनाः। मानयंत्यामि मस्त्रात बहु
लममस्यापि रत्नत्वं भवतीति वचनादि न्यच्। बहुलत्वग्रहणान्न लोपः। इश्यते। मेया गुर्वीरिरूपरुचारवाक्येनाह न्यावी
देवता वाना। आ। मेनां त्रावन्नस्यनो भुवडोरिति निगमः। मेनां गर्जितश हृ मितिमाधवः।। छं।। मेलिः। मेलिः सपका
र्थो धातुः पूर्ववत् बाहुलकादि। संस्कृत्याहार्थेन वाकूतथा ववागर्थावव संपृक्ता विति कालिदासः। मेलि मदंतं पिन्नो
रूपत्वङ्गति निगमः। मचथायस्य नु किवाग्मिन मिसर्थः। मेलिः स्यात् त्वागतयो जगनादि निमाधवः।। छं।। सर्पा। सर्पासन्नेगे राम
तथी सुवते वांवेरणार्थान् राजसूर्यसूर्यैत्यादिना निपातनात् कश्यपि सन्ने रातं। रुकवते वांरुजगामः। सर्पति गच्छतीत्येतेहन्नप्र २७

।कर्मोस्यशकुलिंवा सुवति प्रेरयति चोदनात्तयापुरुषादीनि दं कुर्वितीति। यद्वा सुपूर्वोदीरतेः त्रासत्यकृतो बहुलमिति कर्म
णिकाषि पिनिपातनात् इपसिसाहिः। सुष्ठु ईर्यते उद्वार्यते इति स्सर्या। यद्वा ष्टेरणो। सुसुष्ठा गत्य विमहः। किदिति क्तर स्वस्त्रयः।।
पर्यः। तत्र वारणा कालेषुशेनस स्य दृ सुव। साहू लिङ्गेम वचोनिः केवलो न्छ ऊ रुनस रमर्ते। यतिष्ठ स्यच्छ द सिस्ता
र्थइ तियत्वस्यः। सर्वा। यद्वा स्तरयो मेधाविनः ज्ञा नर्हति। छंदसिवेतियत्वस्य। यद्वा स्तरिषु साधु। तत्र साधु रि
तियत्। निगमो न्वेषणीयः।। छं।। सरस्वतीसंज्ञेरसु न सरः। गद्यपद्यादिरूपेण प्रसरसा मस्यास्ती ति। अस्मा
यामे धात्वजो विनिः। बहुलं छंदसी त्यनेन मूर्धु पिठाषु। यद्वा सर इर स्म दकनामा। सन्ने त्य हनी ष्ठ छा क्षि देवतानां
दुकवती हिमाध्यमिकावाक्। सैव वासी वदी सरस्वती। तदुक्तं भाष्यकारेण। तत्र सरस्वतीत्येत स्य नदीवद्देवतावच्च
निगमा भवंति। इत्यादिना। पावकानः सरस्वतीति निगमः। देवतायाः। इयं शुष्मेभिरि सेषानद्याः।। छं।। निवित्। वि
दत्तानेः। निपूर्वः। सत्सूद्विषद्रुहदुहे त्यादिना क्विप्। अत्रं तसीतएष थंक्रात्र विदिः। नितरां वेदयति ज्ञापयतीत्सस्यम
भिधेया ता न्सर्वया निविदा हूमंहे वयमिति निगमः।। छं।। स्वाहा। यस्य नाम्नोयत्रय न्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणालि
ख्यानः। अत्र निरुक्तं। स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वेति। अस्य
स्कंदस्वामी। स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृतिशब्दस्य पूर्वपदं दं स्वाहाकारांते होममंत्राणां कर्तव्यः। नहविना आहुतयो

देवान्गच्छंतियाश्च वषट्कृत्वा नात्र स्वाहाकृता वा भवंतीति श्रुतिः॥ स्वाहाकारस्य संप्रदानवचेन मंत्रांते स्वप्रयंभा
१८ विचात॥ अयमर्थः यस्मै ते स्त्रयते सहोममंत्रः॥ शोभनमर्थमाह॥ अथ वा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वाणी हेति स्वा
हेवं वाणमभ्यवदत् स्वाहाकारस्य जन्मेति भाव इति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतेर्निसृष्टेत्यर्थः॥ अथ वा स्वं प्रा
हेति यजमानस्य स्वं हविः देवताभ्यो दत्तं तद्दिश्य नामाणानस्य यजमानेनैवं ब्राहेति स्वाहा संप्रदानत्वं स्वाहा
कारस्यैष स्य मतेनैव प्रकारेण दर्शितिः। स्वाहुतं मिमादि॥ वचनानि एव वसति एवं काशो॥ तत्र अथ वा यदनेन
स्वाहाकारेणाजुहोतितद्देवस्य हुमपादयाजुहा॥ इति निरुक्तम्॥ इदं नु जुहोतेरिति अत्र भट्टभास्करमिश्रः स्वयंनुरुर
स्वनोत्रा हव्ञं तेस्वेवते वाणि स्वव्रवादिति ब्राह्मणं स्वयमेवाहेस्य स्वार्थस्य द्योतको यनिपातः॥ प्रादेशान्तरेऽपि विभ
क्तं स सुमुदापात्मा नियातस्वाहेति संस्कारविशेषानवधारणात् वर्गन्यत्र च क्षीरस्वामी॥ सुष्ठु आहूयान्ते स्वा
हा॥ स्वस्मा वा अत्र स्वाहा श्राद्धेन त्र अयं॥ अत्र स्वाग्नि जाया वाविवमित्यर्थः॥ माध्ये पु स्वाहा प्राप्त्यस्य वाङ्गमतेना
नभिव्यान्क्ष्यहृष्टानि निर्वर्चना निलिखिता नि तेषु पक्षाच्चच्छिन्नं तदू कु विद्वांसः॥ तस्यवा वासई ष्टो हथिवी.
वाग्निहोत्रिवाधोश्रेष्ठंकारेणाकार्यभावः श्रूयते। अग्निर्वाकस्यावाक्सुखं प्राविशदिति च तस्मादग्नेर्वा वषट्संब राम
धान् अत्र्याचा स्वाहावाणि स्तुयंते॥ वाणि वा नाम्नचेनावा गुणानन्त इति संदेहः॥ निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे। अ १८

न्यत्रान्वेषणीया॥ छ॥ वयुनं॥ वव भूषणे॥ ववेर्गश्चेति नुप्रत्ययः वकारस्य गकारः॥ वयुनं वावास मानीर्थः॥ वयुमिपत्नि
यंविदोइ इदसेवव वयुनरभ्राव ज्ञानो॥ इति च निमूर्गमो॥ छ॥ उपाष्टिः॥ उपपूर्वो स्यादेर्गस्थी दिनसर्वधानुभ्य इति॥ न
स्ययोवाढुल कादुपधालोपः॥ नपदांतं द्विर्वचनेन जश्त्व विधिप्रतिषेधा निवद्धाव निषेधात् तज्ञ लोंज श्ररू प्रोति
पकारस्य बकार॥ उपसमीपेन्तन्ना ना गच्छति उपस्त्रा वायुसमीपेगम्यते ज्ञायत इति वा यद्वा उपपूर्वो हृदा तेर्घ
नर्दयते वोद्धा तस्मादो बकुलमिति बहुलवचनादुपसर्गदीर्घः॥ किरिति किप्रत्ययः कर्त्तरि भवति। बकाश्चोरपज
नः॥ उपेस दृशानी समिलषितं॥ प्रयोक्तृणां स्वं इयत्ता नां तकादिसमये प्रतिवादिनं वा॥ इकृति भक्त्या निति वा न
पदिष्टः॥ आघ्राययंतः पृथिवीमुपद्दिरमि॥ न योरूप ह्वि रम्भ्राः॥ इथस्पेवो यच्छिरि ति ति निगमाः॥ छ॥ मायु॥ डुमिञ्
प्रक्षेपणे॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् मीनाति इति नोनितो झल्यपि वि माव॥ आतो युक्॥ चिणकृतोरि
ति युक्॥ यतेयेयतन्डु न्यायनत इति मायुः॥ प्रकृति पति हृष्यक रंक्ष मा विति वा मिमाति मायुं द्य स नाव क्षि श्रिते
ति निगमः॥ छ॥ कानुक॥ केगौरि प्रोक्षेस पदादि क्षिप्रः काकानं शब्दं नं करोति इति॥ कारारश्चादिवादुः॥ बाहुल
का न्नत कारस्य पउनः॥ यद्धा कक लौल्ये॥ मुच्छोरुनि रिप्स्येबाहुल हाद स्मादु व क्षिरिए ब। कानुकाःकक तेर्वं वला
भवति। एक स्मिन्नार्थेन प्र जितिष्ठती त्यर्थः॥ तथा हि शब्दात्र नेकार्थी बहवः॥ एकार्थाश्च कादिनामिधीयमानाका

२९ अनेकार्था भवंति। ककुदुरूरुस्वानुमस्या स्तीति काकुत्सं। मन्त्र थीयस्पलुकः। छांदसो दीर्घः। सर्वथा पृषोदरादिरयं
शब्दः। याते काकुत्सूक्ता या वरिष्ठेति निगमः। काकु जिह्वेति माधवः।। छं।। जिह्वा। शवाय जिह्वा। श्रिवा यवा मा
वाइति निर्वचनात्। लिह आस्वादने। शेवप्रसर्वत्रस्यादेर्जकारो निपात्यते। लेघास्वादयत्यनया ग्रंथ विषयान्नसारा
न्। यद्वा आह्वयते जुहोतेर्वा। यद्वा तस्य ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य वेति संप्रसारणे कृते न धातुलोपआर्धधातुक इति
गुणनिषेधात् उवङादेशे रूपं। जो ह्वा पुनः पुनराह्वयति शब्दं करोति। रसान्वादः त्न। जुहोति वास्मात्मनी तिजो ह्वा सती
वर्णव्यापत्त्यानुकारस्य ककारादेशेन उकारलोपे च जिह्वा।। पु। रा विषादः थिरमद्रं जिह्वे। अनवीरां वृषभमंद्रजिह्वामि
ति वनिगमौ।। छं।। घोषः। घुष शब्दार्थः। हलश्चेति घञ्। घुष्यते शब्द्यते घोषः। इन्द्रो पिर स्यां प्रविदानुघोषं। इंद्रे घोषा
असृक्षतेति वनिगमौ।। छं।। स्वरः। स्वृ शब्दोपतापयोः। पुंसि संज्ञायां घः। स्वर्यते शब्द्यते नेन देवता। उपतप्यते नेन यामर्थं
स्व शाप युक्तये निवा। स्वरति वर्धति कर्मा वा। स्वर्यते स्तूयते देवता चात्र। गौचर संचरे त्तत्र च वकारस्यानुक्त समुच्चयार्थ
वाद्धघः। यद्वा स्वरंति देवता इंद्रादिय वाघच्। स्वरस्य मे स्तोकस्य मह इति निगमः।। छं।। स्वनः। स्वनः। स्वन शब्दे स्वनहसो
र्वाप्। स्वनतः इति स्वनः। सिंधोरूर्मैरिव स्वनः इति निगमः।। छं।। शब्दः। शपआक्रोशे। शाशपिभ्यां दानौ। अस्य ह्वत्रिं प्र राम
थः। शप्यते अनेनेति शब्दः। संस्कृतावाक् ऊलांत तायदृति यो गंचित्रा गारव नुर्थेपित्र तायं भवतीति। शब्दं नं शब्द इति २९

ह्रारस्वामी। रोत रिक्षे शब्दं करोतीति वा। शब्दो रोरिगि गोमीमांसांचे। तर्कवस्तुनावि तस्मात्तसंपादादिध्वि पूर्वाचावने मान्व इ
ति निगमः।। छं।। होत्रा। हु दानादानयोः। हुयामाश्रुवहितिम्य त्रन्। हूयते नया मंत्ररूपया हविः। हूयते स्यां वाराणा। हूय
ते वा प्राणो। तथा च वाचि हि प्राणं जुहुमः। प्राणो वा वाचि मिरूपति षत्त। तथा वाचीके जुहूति प्राणं प्राणे वा वंतथा
परे। वा विप्राणे च पश्यं तो यद्वानिवृते ति मनुष्याम् इति मनुः। यद्वा होत्रेति यज्ञनाम। हूयते स्मिन्न इ विरिति यज्ञश्च वा
गि स्तुच्यते। तत्साध्यत्वाद्वा वयद्वा निवाग्वियरूपमिति ब्राह्मणं। ऋतुयाजप्रैषेषु पुदश मे प्रैषे। होत्राय ऋतुभिः सोम
स्पपिबतिति निगमः। वातिहोत्रे वा काव इत्तिचनिगमः।। छं।। गीः। गृणातिरर्चतिकर्मा। गृणातिकः। ह्विशारूतद्वा
तोः भौरुपधाया दीर्घः इकइतिदीर्घः। हलङ्याब्भो दिलोपः। रेफस्य विसर्जनीयः। गृणात्सनयागीः। तर्भि द्वहनु गो गिर इतिनिग
मः।। छं।। गाथा। रोशब्दे अवति कुमौ च। उषि कुषिगार्तिभ्यः स्थन्। गायत्रि अस्मो देवताः। गायंति तामितिवा गाथा तं
गाथया पुराण्या। पुंजातिहरी इवित्रस्य गाथया इति च निगमौ।। छं।। गणः। गणा गणाने चुरादिः। अदंतः। अकर्तरि च का
रके संज्ञायां इति घञ्। अतोलोपः। गृण्यते नया गणाः। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्धिर्न भवति गरोतिदेविश्वरंतीति नि
गमोन्वेषणीयः।। छं।। धेना। दधातेर्लटः शानच्। विम त्यपे नए चाभ्यास लोपो। दधाना स्वमभिधीयं वर्षप्रदानं न लोकाका
यद्वा। यद्वा धेट् पाने। धेट् इन्नप्रत्ययः। ईकारस्याकारादेशः। गुणाः। धयंति तामिति धेना। पानमत्र सोमकारः। य

हा आस्वादः॥ धीयते थीयते आस्वाद्यते प्राणो नाधयंति प्राणमिति वा धेना॥ तयाजं मा ता॥ रन्हि साउरिन्हि मातरमिति श्रुतिः॥ य
३० द्वाधिवि: प्राणनार्थः॥ बाहुलकात्प्रत्ययो नकारत्वकारयोर्लोपश्च॥ गुणः॥ धेना॥ श्रीयति हि वाक सुश्रूयुक्ता धेना वा रूपीणां ना
ह्विवेति माधवः॥ धेनाजिगाति दाशुषे॥ जीनानां धेना नाप्रवक्रशद्वेषति वृ निगमो॥ ॥६॥ ॥ प्राप्तमक्षीति:॥ धाधव स्रसप्तति म्यो न
इति बाहुलकान्नप्रत्ययो भवति टिलोपश्च॥ गम्॥ गास्यर्था बुद्धयो धीः॥ आनीनिकामितिमाः॥ यह गाह्व नियज्ञे धर्म तु॥ अमियद्वे
मराणि हिनो या वः॥ पुन्नावः श्रुंवोसि विप्राइ ति ब्राह्मणमिति माधवः॥ अस्माइ दुग्धा श्रिदितपिगायन्या धामत्वपत्रइति सप
दनस्मात्॥ ६॥ हसोगायत्र्यादीनां काकरूप त्वात गायत्र्यपदेशः॥ निगमोन्वेषणीयो वा॥ ६॥ ॥ विपा॥ विपर्ववरणा संपदादि
त्वात् क्विप्॥ ततीयैकवचनं॥ द्वियंते मनसा विपा मनसा वाङ्ऋषित्ता वामदत्तेति ब्राह्मणा॥ वरुणा पविपा गिरेति निगमः॥
पारती॥ पदं निरुक्ता योजनीयं॥ ६॥ ॥ नप्ता॥ न गच्छति पितृकुला त बाल्यादेन वरणा पितृगच्छतील जामिति वा
नग्निका नाम तन्निवृति तिघंटुः॥ तस्मा कन्या॥ नाश शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः॥ इह नपूर्वः॥ नायं नञ्॥ किंतु प्रतिपधार्थो
यो निपातः॥ अतो नलोपो नञ इति न भवति॥ जया महान्नप्रामभूत यासोमर राज्ञा नप्नीणामिति ब्राह्मणं॥ वा पतत्र
पक्रुताः महान्नग्निका कन्या॥ ततेनिकेवितु॥ नमतेर्नप्रत्ययः॥ आदुलकान्नकारलोपश्च॥ नमत्यनथेति न नाभि राम
गमीन्वेषणीयः॥ ६॥ ॥ कशा॥ कश्दीप्तौ॥ अंतर्णीतण्यर्थ य वा घञ्॥ आकारस्य ह्रस्वत्वं छंदसि॥ प्रकाशयत्यर्थान् ३०

यद्वा खशयासतीवर्ससिध्याय ध्यादिना कशा॥ वाग्विमुख कशाते॥ तत उपरुद्धो यद्वा खशशब्देअचशब्दायते कशा यद्वा कश
गते॥ अव॥ गाछति गंतम्॥ यावां कशा मधुमतीति निगमः॥ ॥६॥ ॥ धिषणा॥ धारयत्यर्थानिति धीः बुद्धिः॥ धारयति कर्मा
फल प्रदाने तेति धीः॥ कर्म बुद्धिक र्म वासनेति तैर्भजत इति सनोतेर्पवाघ चिद्दो दरादित्वात् एवं सप्दह स्व्रवृषि
षणा पद्याभिधया गच्छ्या॥ ध वे हि ववसंज्ञा या मिति ब्रुप्रत्ययो धिषादेशश्च॥ धिषणा॥ प्रगल्भास मर्था रक्षिनु ज
गहर्षप्रदानेने स्यर्थः॥ यद्वा दिधिषामि बिर्त्समेरिस्य त्रसंदत्स्वमिनाय ष्ठितात्हि धिषारणा इसस्माद्धि षशब्देइ ति धानुपा
दे पठिता यद्वा बाहुलकात् कप्रत्ययः॥ धिषणा॥ वाग्विषया मिधेयं धारयति संबंधस्यानित्यत्वात्॥ शाब्दायते वा मेधा
अधिश्रिता॥ भिमांनिमायुं ष सना व धि श्रितानिश्चिति॥ आपश्चमित्रं धिषणा च साधन्निति निगमः॥ ॥६॥ ॥ नौः॥ नुदप्र
रणे॥ ग्लानुदिभ्यां डो इति डौ प्रत्ययः॥ नुदत्ते प्रेयते मनसा धारादिस्थानेभ्यः॥ प्राणो नान मते वी बाहुलकात्डौ॥ नम्यते वा
देवतामाता॥ सुत्तर्माणम् धिनावरुहे मवा ग्वैसुत्तर्मा नौरितिब्राह्मणं॥ समिनो नाव्या हितमिति च निगमो॥ ॥६॥ ॥ अक्षरं॥
अश्नोतेः॥ अश भोजने॥ अशः सरन्निति सरप्रत्ययः॥ वृद्धा दिनाव्पत्वा पदोः कसि॥ अश्नुते श्रोत्रं तु स्वाभिधेये॥ व्याप्नोती
ति वा॥ अश्नोति वा हवि॥ अक्षरं वा बाहुलकात्॥ सरप्रकारलोपश्च॥ वाः क्षरः॥ खरिं चिति च॥ चीयते ने॥ क्षरत्यति संवय
ति वर्षराशिर्मि॥ यद्वा न क्षरतीत क्षरंते॥ प्रवाघवा न क्षरतिस वेदा सर्वैः प्रयुज्यमाना पि न क्षी॥ यत एव मर्थः॥ वाग्वैसमु

डीनां वेवाक्स्त्रीयत इति ब्राह्मणं। अहः। रराण इति मिमणता मिति निगमः। वा वा विरूपानि त्स्ये मृ र्धमाधा। वा। वादीन्। उपाह्न्य
३१ सह। निराणीत्तिच निगमः॥ ॐ॥ मह्॥ अत्यादिता पृथिवी नामसु। महतो पूज्यते पूजयतान यादेवता इतिवा। अमार्त्र वाक्षिप
णानि तिविषेमही स्त्र मही तत्र वाड्रा मत्त्व मपियुज्यं ते॥ ॐ॥ अहितिः। अत्यादिता पृथिवी नामसु। अदीना सर्वदा सर्वैः
घ्यु ड्यमाना पिनक्ष्यीयत इत्यर्थः। अनागसो अदितये स्याम इति निगमः॥ ॐ॥ शवी॥ अत्र दूरि स्वामी शच स्रुवगती
।शवति शवी ति वक्ष्या नुपादेग त्यर्थी न ह्रूष्टः शच व्यक्तायां वाचि इत्यनु सर्वेषानुभ्यः। हृदिकारादि जिडी। शु शव तिगक्षति
यज्ञः शव्यतेगम्यते ज्ञायते नयार्थः। शवते व्यक्तां वाचं करोति तिवा। शवी मे दंत उत दक्षिणाभिर्नौ ज्यायसो नरकं पता
मे निगमः॥ ॐ॥ वाक्। निरुक्ता पूर्वा मवयहा खदं संविवेतना नीति निगमः॥ ॐ॥ अनुष्टुप्। स्तोभ तिर्हेत्यर्थः। विप्। अ
नुपूर्वणा क्रमणा पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्वर्णैस्प मानावर्द्धते। तथा चो पनिषत्। अकारो वै सर्वा वाक्। सैषा स्पर्शो
ष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नाना रूपा थ पश्यंती मध्यमा विखरी। तथा च त्रिरूपं वक्ति वाक ... व कंव पुरिति संविस्यकाशे वा
मतदन्तः ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदं चतुष्टयं। यस्याः सूक्ष्मादि रूपेण वा। देवीं तामुपास्महे इति श्री। मौजादेवः। अ
ति स्तु त्रिषु चत्वारि वा क्रम रिमिता पदानी सत्र निरुक्त एव वाचो वृद्धिः प्रतिपादिता। यद्वा पूर्वं पंचा प्रदक्षरात्मतानतो राम
गा घ पद्या द्विरूपेणा वर्द्धते। तथा हि परिमिमिवर्सा अपरिमिता वा वाग्गतिमा मुवंता निमग वाना अश्वलायनः। पद्धा स्तोभ ३१

तिरर्चतित्विकर्मा। आनुष्टुभेन स्तोतिदेवता। अनुष्टुभमनुवर्तयमानं इति निगमः॥ ॐ॥ धेनुः। धेट् पाने। धेट् इह्वेति नुप्रत्ययः
इका। रांः तादेशः। धयंतित्तामिति धेनुः। पीयतेहिसा तत्स वहत्तरदिह्वा। रणा। धेनुवद्दोग्ध्री सर्वकामानितिवा। अधेन्वा
चरतिमाय यैषवाचं शुश्रुवां अफला मपुष्पामिति श्रुतिः। गौः। गौः कामदुघा सम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैरिति दंडी।
तथा चागमः। एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गेलोके कामधुक् भवतीति। अभिस्वरं तिधेनवः। नेष्टुः स
वतं धन व इति च निगमो॥ ॐ॥ वल्गाः। वलसंवरणे। वलेर्गुकच इत्यनुप्रत्ययः। संवरणा त्माच्छादयति जगत्। भ्यां प्रा
णी निया वत्। यद्वा वल्गनिः शब्दार्थः। बाहुलकादुप्रत्ययः। गर्जितादिसूहूर्तांशब्दं करोतिवल्गुः। अयं तामा व
दति वल्गु वीम्य इति निगमः॥ ॐ॥ ग्ल्हो। गल अदने भौवादिः। गलनं पूरणं कामानां गलः पूरणार्थं वस्वंद
त्साभिनोत्ते। तहदाति अयं तोनु पसर्गेव: ग्ल्हाः। निगमो न्वेषणीयः॥ ॐ॥ सरः। सृगतौ। असुन्प्रत्ययः। मास
र्यो बुध्यर्थो: सरतिज्ञानाति सर्वोदवताः वातं। गायते वा विवद्भिः सरति गच्छसे वं वापदैष्टा हूता। सरो नदर्णाम
भिज्ञावदंत इति निगमः। अत्र प्रकारेणा न्नता च शब्दात्मिका वागुच्यते। एवं माक्षवृणेष्यत॥ ॐ॥ सुपर्णी।
सुपर्णाश्च बोन रश्मिनामत्वाख्याता। पाककं संपर्समपु ष्पफलम् लस्सादि नाडीषु। निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ वे
कुरा। भादीप्तिः। कांतिं करोति ति किंवित्। विगपस्वकरोते। रोगादिके कप्रत्यये तते उदोश्च रूपवं स्य वकुलं छंदसी

तिऋकारस्याथनो घ्रपूर्वस्यापि रपरत्वं कारो मकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च आपत्तिश्छंदसत्वात्। बेकुराशब्दः स्त्रि
३१ कारिणी। प्रयोक्तुः। हिशब्दं वा अर्थं वयं दः। अत्र रकारस्य एकारापत्तिः। बेकुरा नामासि जुष्टा देवेभ्यो नमो वाचे नमो वा
चस्पतये देवेभ्यो वा यन्त्रि वा वो मधुमत्तमस्मिन्नो अघधास्याहा सरस्वत्यै इति निगमः। छंदोगानां साम कुल्ये पवितेषां मे
त्रः। प्रचेर्यां स्तिकर्मणो बेकुरेति भरतीति स्वामिभाष्यं॥ छ॥ इति सप्तपंचाशत वाक्नामानि सूत्रराणा एकशतं॥ छ॥
अर्णः। ऋगतौ। उदके नु इचेति अर्त्तेरसुन्प्रत्ययः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्णः। ऋच्छति निम्नप्रदेशमिति वा अ
कारांतोप्यस्ति। क्षण गतौ। पचाद्यच्। क्षरति गच्छति दिवा नक्तमिति क्षरं। माराः स उदकं स्वधया धमाः। अग्नेर्दि
वो अर्णो महत्वा त्रिणासीति निगमः॥ छ॥ क्षोदः। क्षुदिर संपेषणे। भौवादिकः स्वरितेत। असुन्। क्षुद्यते क्षोदः। क्षु
सं हि रुक्षं पर्वतादिभ्यः शिलादिषु क्षयति। तानाबानक्षोदः पदिशः पृथिव्याः। या नीरसा क्षोदसो दः पिपिन्व
धुरिति वा निगमः॥ छ॥ क्षद्म। क्षद संक्षेपय इति स्कंदस्वामी। क्षद गतिहिंसनयोरिति सुबोधनीकारः। अन्येभ्योपि
दृश्यंत इति मनिन्। क्षद्मीति पिपासा उद निवर्तने स्वकार्थे स्थिरं भवति जलाशयं प्राप्य स्थिरं भवतीति वा। तथा च
स्वावरागत्महामीति श्रुतिः। गाता वर्णा तारसमानोर्थः। हिनस्ति पिपासां। मुहुस्तु वा अतिपीतं वा पुरुषां। क्षद्म वा राम
र्थं सुनर्त्तरीयत अतिनिगमः॥ छ॥ नभः। णह बंधने। न हि दिविन्न अतिदिवि विधीयमानो। सुननकारादेश अ ३१

बाहुलकादुदकेपि भवति। नह्यते हितं मेघैर्दिवि नभो मेसत्वादिभिः। नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा। प्राणिनो ह्यत्रोदके
विद्यते तत्रैव स्वात्मनः कुर्वते। तथा नानापि नभसः। स्वल्पं वेपशवो नाम्ना ... तासां पशवो नानात्ता मे पशवो वीपि हिंसमनसः। इति
श्रुतिः। न भातीति वा। एकस्य नञो लोपः। इतरस्य न लोपाभावः। भातेरसुन्। टिलोपश्च बाहुलकात्। भातेर्वत्वं पृषोदरादित्वात्। उद
तात्वतो अहानि महि दन नभः। तथा च पोपरा निर्वचने। अं बुव इत्यादिना अयं अर्थे नत्र आकाशस्य जलसाम्यमुक्तं। साम्यस्याभयत्र
श्रुतादत्र जलमथाकाशसदृशमिति सूच्यते। महद्भुतमौर्णात्तेन नभोजा नभो वसानः परियासक्षरमिति च निगमो॥ छ॥
अंभः। आप्लृ व्याप्तौ। उदकनुम् भौ च। अच्यापो ह्रस्वः। नुम् वेति चवर्तनात्। व्याप्नोति सर्वमंभः। तथा चाथर्वणी श्रुतिः। स
र्वाइदमंभमिति। अपां। पाता इदं सर्वमित्यादिरनुवाकश्च। अंभस्य पारे भुवनस्य मध्ये अभोगपस्त्वाहेति च निगमो॥ छ॥
कबंधं। बंधिरनिर्भतंत्रो निम्रतं अचल। अजेर्नोभ्य दनिमेत्तं चलकं चनदनिमेते कबंधः। कमनीयं च तद्वलं वेस्पर्धः। क
मोइत्र सयेक बंधे। पचाद्य विबंधरहितनिर्वाहः। यद्वा कं सुखं बध्नाति स्वात यादिना। कर्मेण्यण। बवयोरविशेषाद्
कारः। कबंधं। नावो नवास्यं रणाः कबंधं। अयं मयोन मरुतः कबंधिन इति व निगमो॥ छ॥ सलिलं। सल गतौ। सलि
कल्वितनि महिमंदिमंदिश्रीभ्य इनु किन्नइलच। सलति गच्छति निम्नं देशं। गम्यते प्राणिभिरिति वा। गौरीर्मिमा
य सलिलानि तक्षतीति निगमः॥ छ॥ वाः। वृञ् वरणे। स्वार्थिको णिः छांदसः। तदंतान्नक्विप्। णेर्लोपः। हलड्या

३३ टिलोपः रेफस्य विसर्जनीयः। वृतहितं दिङ्गेरात्तया वस्कृतिः। अपकामस्यंदमाना अवीवरंतवाहिवं। इंद्रो दिवः शक्तिः न्निर्हवी।
तस्मा घास्मोमवोहित मितिद्रु। हयदेनां दिव्यंघृतंवारिरिति निगमः॥ ॐ॥ वनं। वनुषरणे संभक्तौ। पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेण
वसतेसे यंते वनं। पयावा तोय थावनं। सो मे विश्वामतसावनानी निवनिगमो॥ ॐ॥ घसं वनं। अजिघ्रिष्यन्न इति
तृषसय। सेचयत्स ने नभू मिं वरुणः॥ सिंचस्तेनेनि वाहकं। तियानंहरय। सुपर्णो रत्स त्रघृतमि सुदकना मः। लिघ
र्तेः सिंचन्ति कर्मणा इति भाष्यं यद्वा घृक्षरणादीप्त्योः। गत्यर्थाकर्मकेभ्यादिना कर्मकचात्कर्त्तरिक्तः। जिघर्ति क्षरति
मघा सर्वता द्विप्योवा। दीप्यते स्वपादीप्या। अदिहृते न दर्थविघ्न घृतं इति निगमः॥ ॐ॥ मधु। मियो दरव त्रिंरलिलं
ऊर्ही त्मृष्यते। नवयुनर्वेघृ ना त्मना दद्दामानं सरः स्वर्समं नन हृतेनेव वायुनाध्माय त्वा नं धमतित्र तो धात्वर्थे संबंध
संभवाद्धम तेराघं नविपरीतस्य बाहुलकादुत्वयो। ॐ॥ मधु नेरु कधातु वीधमति गनिकमी अंतरा रूएयथो
निःकालते इष्टमः॥ निर्धाम्यते निःकल्पते हितं मेधात। यद्वा मृदतश्री। अस्मा द्वाहुलकादुप्रत्ययोधांतादे
शश्च। माद्यंति हितेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा मधुमत्स्वादुरस्यात्। मधितं ते। इमानिस्कंदस्वामि निर्वचनानि॥ वेया
करणाय के यानुमतत्वात इति अस्मातनि दि ति वर्त्तमानकलिपादि निमित्त नां गुकपादिना किधनम्त्रे तिक्ष्वस राम
योधो। गोरेशश्च। मस्तं ते न दति शायेन तता इति मधु। मतनीयं मधिगि नहभास्करमिश्रः॥ विह्वानमधइजमारारह ३३

शोकमिति निगमः॥ ॐ॥ पुरीषं। पृणपालनपूरणयोः। सृपृभ्यां किदिति ईषन्प्रत्ययः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उत्वं परत्वं रपरत्वं
जगत् पलयकाले। पूर्यं। तेने न तडागादियाऽलकं वाजगतः सर्व्वाः सन्निहि नुचातः पीणातेर्वा बाहुलकादीषन्प्रत्ययः पद्दे का
रस्यब्रकारादेशः। लवपकाराराशेउकृपत्ययः। पीणाति जगत् सुरीषं पूर्णं समुद्रं पुतवा पुरीषादिति निगमः॥ ॐ॥ पिप्पलं। पृपाल
नपूरणयोः। कलपन्नुपादिभ्य इति कल्पप्रत्ययः। दोष्ठ्यपूर्वस्येति बहुलं छंदसीति बहुलवचनादुत्वाभावः। ऋतुनाद्विबाहुलकात्वा
तद्द्वि वेअभ्यासस्य अरदेव अर्तिपिपर्त्योश्च बहुलं छंदसीति इत्वे उत्तरस्य पकारस्यद्वित्वमकारलोपश्च। पिपर्त्ति पिप्पलं। पुरी
ष्ठाणसमानार्थः। अपि प्लवत इति नैरुक्ताः। इति स्वामी प्लवतेर्वा। प्लुङ् गतौ। गच्छत्यपि अपि शाब्दानिष्टतीचाम्यते। तथा हि
जलेनदीषु प्रवाह वत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा। जलाशयादिषु तीतादितिनिरुद्ध न्यचाव का चिरहक्षतिष्ठते वा। अपिपूर्वस्यप्लव
तेरौणादिकस्तुउः कीति तडे पत्ययो बाहुलकाङ्गवति टिलोपो बाहुलकात्। दवाणकारस्यद्वित्वमकारलोपजन्स्य। वष्टिभागुरिरल्लोप
मवाप्योरुपसर्गयोः इत्यपि शब्दस्याकारलोपः। पिप्पलं पूल्मोदरादिः। तस्योदारुः पिप्पलं स्वाद्वत्त इति निगमः॥ ॐ॥ ॥ हीरं
घस्रु अदने। घसेर्मिश्व चेति इत्स पत्ययः। चकारात्तुकि चेति अनुवर्त्तते। किंचात्तुगमहेनजनेत्फपधालोपः वसिचेति वच्चदीर्ध्यस्य का
कामः। शाशिवसिघसीनां चेति यत्वं। अन्नंतितरितिह्वं। हृ। संवलने इत्यस्मात्वा बाहुलकात्तुग प्रत्ययः टिलोपश्च। हरतिहित

त्मेघात्।ग्रीरेणस्नातःऊपवस्पयोषेङ्गितिनिगमः॥ ॥ ॥विषं।विष्टव्याप्तौ।विषेर्म्मूलिकमेणीतिकप्रत्ययः।वेवेष्टिव्याप्नोतिस
३४ र्वंविषांयद्वाविपूर्वात्स्नाशौचइत्यस्मात्त्र्यन्येष्वपिदृश्यतइतिङ्गनेविधीयमानोडप्रत्ययोबाहुलकाद्भवति।णाकारश्चो
यो।पिबाहुलकादेव।विशेषेणास्नात्यनेनेतिविषात्ष्ठिस्वप्रथमंशौचसाधनं।विष्टवोतत्सवतेवोष्टिर्वृत्तइडप्रत्ययः।तद्दि
स्नानयावावगाहनार्थिभिःसेव्यते।ज्ञातविष्ठावोआहनंविषेणकेश्यथिंकेशाविषेमितिवनिगमो॥ ॥ ॥रतः।रिङ्गी
इत्स्वरो।देवादिकः।स्त्रिस्यांतुइस्वेत्सतुनप्रत्ययः।नुङागमश्चगुणः।रीयतेस्रवतिरतः।यद्वाहृष्टिलक्षणातम
थंदेवानांरतत्वाद्गतउच्यते।तथाचोपनिषत्।देवानांरेतोवर्षमिति।अस्मेरतःसिंचतंयन्मनुर्हितं।सत्राहंगर्भोनुव
त्स्यारतइतिनिगमो॥ ॥ ॥कशः।कशगतौ।कशशब्दे।उभयपारसुत्याकशतिगच्छतीतिस्नप्रदेशे।मेघेभ्यःपतद्दो
त्कारशब्दंकरोतीतिवाकशः।याभिर्महानतिथिग्वंकशोजुवमितिनिगमः॥ ॥ ॥ जन्म।जनी प्रादुर्भावे।अन्येभ्यो
पिदृश्यतइतिमनिन्।णादिकोवा।जायतेसृष्टिकालेसकारणात्।अन्येणापदृस्पनिषत्।जापंतेवास्मिन्जलच
रिणोमत्स्यादयः।निगमोन्वेषणीयः॥ ॥ ॥ बृबूकं।ब्रवीतेःशब्दार्थात्अन्यश्पतेवोधःपतनार्थात्उभाभ्यांसमुदि
ताभ्यांवागुल्लकादयश्चेतिऊकप्रत्ययेनिपातनाद्रूपसिद्धिः।ऊकप्रत्ययेधातुद्वयस्यद्बुभावइतिश्रीनिवासः।उक्तं राम
मेणार्थःतद्धियततसाकारशब्दंकरोतिअन्यश्यतिहिंतदनावरणंवा।तमेघेभ्योअश्पतिप्रावृट्ववेति।हाश्चवृवंवहन्ति। ३४

पुरीषमितिनिगमः॥ ॥ ॥बुसं।ब्रवीतेर्भ्रंशतेर्वोपवाधविहृषोदरादित्वाद्धहन्तीर्थंरूपंपूर्ववदर्थः।यद्वाबुसउत्सर्गे
गुहेःकः।इतिबाहुलकादस्मादपिभवति।बुस्यतेउत्सृज्यतेमेघैरितिबुसं।आविस्वःकृणुतेगूहतेबुसमितिनिगमः
॥ ॥ ॥तुग्र्या।तुजतितिहिंसायां।क्विपचेति।क्विपूजंतितिहिंसंतितमंसेनञ्जनानितिवा।तुजोरप्रत्ययः।तद्धोनतुग्रः।रोमन
थीयोतिशायने।तुग्रआदिस्यःतत्रभवातुग्र्याभवेच्छदसीयत्।आदिमाज्ञायाजहिष्टिहेरन्तेततःप्रजाइतिमनुः।प
हानुयशहेनयोषाउच्यते।अतिशायेनादित्यकिरणावानहियाष्मकालतः।तत्रासाधुरितिपत्तुग्र्या।अआकाशयत्
वरि।स्युपुतुग्रशब्दइतिहत्रिकारः।तत्रभवइत्यर्थेतुग्राहन्निनितिघनप्रत्ययेनप्राप्तेप्रत्ययेनभवेच्छंदसीयत्।तुग्र्या
आपःतुग्रमुदकंउभयमपिदृश्यते।अन्येणापदृश्याकारणेनत्र्ये।ऋतवाद।तत्रयेविषमोजायतेस्मादन्तं
आहृष्टिरितिक्रमेणाकाआकाशेहृष्टिलक्षणात्पाविद्यमानत्वात्।पतन्यस्पाप्यश्नोआप्ताइतिःसम्पगादित्यमु
यत्निहते।आदिमाज्ञायतेहृष्टिनिरितिपारंपर्येणाहष्टिहेमुत्वातसर्वैश्वर्यवत्तयावरिष्ठइंद्रोविवष्टितःवृष्टि
प्रदातावंइःतस्मात्तत्रभवइत्येषो।र्थःसर्वत्रयथाकथ्यविहन्तुग्रावयते।वःशमंहषमंतुग्र्या।स्तुतपस्तुग्र्येसवेति
वनिगमो॥ ॥ ॥बर्बुरं।हपालनपूरणयोः।गुहेःकइतिबाहुलकात्कः।उदोष्ठ्यपूर्वस्य।पुरं।वपुषः शरीरस्यपू
तकंपालनकंवावपुः।पुरंस्त।हपोदरादित्वाद्धकारलोपेनपकारद्वयस्यबकारादेशोविसर्जनीयस्याप्रकावेशो

नबुर्बुरं।बहुदमस्मिन्नस्तीतिवा मत्वर्थीयो रकारः।बहुदवदपि बुहुदं तंतकारदकारयोः रेफद्वयेनआपन्नं॥निगमोन्वेषणी
३५ यः॥छ॥ ॥सुक्षेमस्थिनिवासगृहेः।क्षिनिवासगत्योः।अस्मिन्सुखंक्षियंतिसुक्षितिः।भावापादिसूक्षिरणीभ्योमनुवाहु
लकादभिधानंतत्तदृश्याद्यक्षवचिन्नकारस्येसन्नान भमभवती।सुरणादिहन्निः।क्षियंतिनिवसंत्यनेनत्दा।रिणः।गछ
त्यनेनपंथानाभिरितिवात्रयभिर्गोनरः।यतेवायद्वापूर्वस्माद्यनुद्दयात्मनिनिरूपसिद्धिः।क्षेमेतिमाधवः।पवतिनि
गमदर्शनान्निर्णेयः।नृषंदेत्वाहेमायत्तारयेत्वापोवायत्रेसत्तरेमशत्रुदकनामापिनकितुमेहतिः॥छ॥ ॥धरुणा।
धनुधारणोहिनुमतिचेतिणि।वाधारेर्णिलुकेस्वनत्वस्यपः।धारयतिजगद्दरुणं।पृथ्वीविसर्यधरुणायुतस्वा।धीराश्छे
कुहरुणोधारमभिनिवतिगमैः॥छ॥ ॥सिरा।सगतौपचाद्यविदाप्।सरा आकारस्येकाः।रायत्सयेन।वेहत्रमाशयान
सिंराखिन्निनिगमः॥छ॥ ॥सरणासीलास्वइतिमाधवभाष्य।सुरेति।कविसरंति।पुत्र आभिषवे।आभिषवः।क्वेद्धमि
त्तिंहन्निः।षुप्रसवैसव्यादिरदादिः।सुसरधातुग्रधिभ्यःक्रन्निरितिरन्प्रत्ययः।सुनोतिक्लेदयतिभूमिसंत्रिणसोति
अनुज्ञानातिसस्याद्युत्पत्तिसमसंतेयासूयतेवापरेषांस्वामिनाविनियोगाय।यद्वासुरपृषेक्षुर्येतुदादिः।इगुपधज्ञाप्री
किरःकः।सुरतिरैश्वर्यंभवतिजगत्वानुंसमर्थभवतीसर्थः।निगमोन्वेषणीयः॥छ॥ ॥अररिंदानि।रादाने।आहगमज राम
नहनः।किकिनौलिटवेतिकिप्रत्ययः।लिङ्गवद्भावाद्विर्वचनादि।राररिहीनाररिर्थेसनविधतेन्तदरनिअभैरदंतभिसर्थः।३५

नहदानिआतोनुपसर्गेकः।अररिंदः।नकारउपजनः।अररिंदांअथवाक्त्सस्फटोवद्धःखमितिकर्मणि।किंभवति
ररिदंतः।नररिअररि।अदन्तंएथियादिभिः।किंतंतसुखं।अररिंददाती।सादिपूर्ववत्।छंदकेनयदायत्तेसुखादि
कंतस्मैः।एथिवादिभिर्हानुमशावसचादददहन्निमित्सु।यते।अक्षारपदररिदानिसुत्रनुरितिनिगमः।अत्रे।अदत्तदात
मुदाकेरितिमाधवनिर्वचनानुक्रमणी॥छ॥ ॥धस्मन्वत्।तधं सुगतौवा।वकाराददधःपतनेपिनुराणादिकोमनिन।भावे।बा
हुलकात्तनलोपः।धास्मा।धंसतिमेघेभ्यःपर्वतादिभ्योवाधःपततधंतंनिम्नप्रदेशगमनं।तल्लार्थिकन्न्केवागमतमस्या
स्तीतिमतुप्।आतोनुड्डितिमनुपोनुडागमः।नुडोसिद्धत्वात्तस्यवत्वंनभवति।तीत्रथरस्यभवतीतिजहति।धस्मन्वत्
स्यातधंसनवदितिमाधवनिर्वचनानुक्रमणी।सं त्वाधस्मन्वदभ्येनुपाथइतिनिगमः।माधवस्तुसमभ्येनुजोमदी
यवर्द्धमानत्वेसनत्रियायुक्तमन्नंवधनंवस्रहरणीयस्यहस्तसंख्याकमितिसभाषयत्।॥छ॥ ॥जामि।जनमर्गातिकर्मणो
वस्विदपित्तजीत्यादितायिविहितन्डणाबाहुलकाद्भवति।रुमतिगच्छतिनिम्नप्रदेशंगम्यतेवाजलार्थिभियद्वाजनीप्रा
दुर्भावे।अस्मात्जनिघसिभ्यांचेतिडणप्रत्ययेनकारस्यमकारोबाहुलकात्।मिप्रत्ययोबाहुलकात्।नकारस्या
रादेशश्च।जायतेस्मात्त्त्वप्थिव्यादिजायतेवास्वकारणात्।अग्नेरापः।अद्भ्यःपृथिवीतिश्रुतिः।जामिवदस्येप
ततिनिगमदर्शनान्निर्णेयः॥छ॥ ॥आयुधानि।युधसंप्रहारे।घञर्थेकविधानं।छस्वार्थत्वागायाव्यधिहरियुद्धार्थ

मितिकः॥ आयुध्यन्ते नेनेत्यायुधं। यद्वा इगुयधआत्रीकिरः इतिकन्तेरिव॥ आयुध्यन्ते संप्रहरन्ति रक्षांसि। तंसि आयुधा
३६ नि। आयुधव उक्त आदीनां हंतृत्वादायुधानीत्युच्यन्ते। तथा च आपो वै रक्षोघ्नीरिति श्रुतिः। अपांपते। नननमुदेशिधार इ
द्रादवन्तय इतिव। वधानि रूवा आपो वरूमवध्रा त्रुर्ब्धेभ्यः प्रहरन्तीति वा इदं इदं सन्ति चजनयायुधानि। जामिकवायान्या
युधानि वेतिइतिव निगमो॥ छ॥ ॥ क्षपः॥ क्षियपधेररोः। कथादिक्षप विष्ठितो पिबक्रुलमेतन्निदृश्य नमिसस्मोदाहरणात्वेत
धानुहत्तोपसृज्यते। असुनि णिलोपः। क्षिपयति। क्षरयति गाशयति पिपासां यायानि वा। तया जित्वन्तः क्षपतोभिर्क इ
मिरिजिनिगामः॥ छ॥ ॥ अहिः॥ मेघनामसु निरुक्तं। गच्छतिनिम्नप्रदेशं आभिमुख्येन हन्ति नाथं अहिंसकं वा प्रा
णिनां। एथि आनि श्शा आहिमित्यत्र शश्शास्यानुनगतो। अन्तरिक्षे तत्पथ्ये:॥ निगमयश्मो यात्रयकं। उच्यते अहिम्ने घ
ह्रस्थिमिमर्थ्ये:। इति संदृश्य मिमाष्यंउदकं भवितुमर्ह इति अत्वेषणीयो निगमः॥ छ॥ ॥ अहृरं॥ निरुक्तं वाइ नामसु
त्या श्रोतिजगतस्त्रश्यन्ते भुज्यन्ते वा प्राणिभिः। अनन्नि। सवयतिमूभिवा। नकृ रेतिकृायुनेवाकदाविदपा। तिवातनतः कृ
रप्रकृ शेसहस्वात्कृरापरमेवो मन्नितिव निगमो॥ छ॥ ॥ स्रोतः॥ स्कागतो। सुरोऽस्मात्तुदुस्ससुवस्तवतिनिम्नदेशं। व
न्नवस्रोतः कृणानेगानुमूमिमिमनिनिगमः॥ छ॥ ॥ तृप्तिः॥ तृपप्राणनेक्तिन्नुपेहातिचूर्तृकै तोवसंज्ञापामितिक्ति। राम
चू। तर्प्यन्तिहि देवतास्तेन तर्पितोः। तर्प्यन्ति तेनयान्तेन प्राणिनइति वा। तथा च श्रुतिः। असमे आमो अमृतस्यनहि हिरएप ३६

वर्णा अतर्पयदा निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ रसः॥ रसतिः शब्दार्थः। पवाघवा रसतिहित्नमेघपर्वतादिम्मः पततु। यद्वा
रसअस्वादने। पुंसिसंज्ञायांघः रस्य। तत्र आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यत इति रसः। यद्वा रसोऽप्यां गुणः। गुणगुणिनो रभेदोप
चारेण पयप्रयुक्ते मलतथापस्वलभ्वा रसवान्रसः। यद्वा रसति रवं तिवाम्रोपवाधकघः। आर्थ्येते देवतानां। आर्थ्यन्ते नेन देव
ताइतिवा। आज्ञावि शश्वि देव आगत्याध्मनीनां। रसेनमेरसेप्रणावा जिनोभिषज्ञंवहा निति निगमः॥ छ॥ ॥ उदकं॥ उदकमि
त्यग्णादिसूत्रेण उदक शब्दो निपात्यते। उन्दकपसयेखन तेरुत्सर्वस्य धानुनुलोपः। उन्सायते जड्हायुनार्विभज्य मानं कमेठ स्व
नतिवा भूमिसेनवेगेनक्तोठस्य दस्पवा। वं तेलोपोनिपात्यते। उदच्यतेनेन सुदर्श्य करणाइत्यप्रणादिहवृतिः। उदते वो
कुनिनलोपः। उन। तेजगात्तृष्ट वंस्य। अनप्राणा नइस सस्य कुनिन्नुधानुलोपः। उदनिनि। उदकसि सुदकं। उदनि षुमहीरि
ति तस्मादुदकमुच्यन्तइतिसमानमेतदुदकं। मण्डूकाइवोदकान्मंडूकादिवेतिव निगमाः॥ छ॥ ॥ पयः॥ पीञ्जजपा
ने। असुन्। तस्य। लमनेनदेवता। यद्वा त्रृष्टवो मातेरसुनि दिलो पोवा कूलवान्तप्रकर्षेणायानिगच्छति पयः। आपोनहीं
पंदधतिप्रयांसीतिनिगमः॥ छ॥ ॥ भेषजं॥ भिषड चिकित्सायां। कंडादिः पुंसिसंज्ञायांघः। भिषक्त्यनेनभेषजं अनं
तावसथेतिहमेषजाविभादेशा नसाधुः। आपइद्वाउभेषजी। आपो वै भेषजमितिश्रुतिः। भेषं रोगं जयतीतिदुर्गः।
यद्वा भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजं। अशीआदि त्वादच। तथा अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजेतिश्रुतिः। निगमो

न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥सहः॥ सहिरभिभवार्थः॥ असुन्। सहते तेन छं। अभिभवा। यद्वा सहो बलं तद् अस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक्। अब
३७ लवत्। हि जज्ञे। सह दानुं पुरुहूत क्षियन्तम् इति निगमो। सकारलोपश्छान्दसः॥ छ॥ ॥शवः॥ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः। श्वयतेः
सम्प्रसारणं च असुन्। श्वयति गच्छतीति वर्द्धते वा चर्षीकाले। शवतेर्वा गतिकर्मणो। सुन्। शवतिर्गच्छति। शवः॥ निगमोन्वे
षणीयः॥ माधवेन त्वशविनाम निर्दिष्टो। शव इमे तन्वा पाहि। शिवं शापमित्येते यथि ते। हितीयमास। नशिवासु मा हथु
॥ इतीयं शापन्न घा वहंति। शापं सिंधूनाम रुरोद शस्त्रीरिति वत्तयो निगमावपि दृष्टौ॥ छ॥ ॥अत्र किं विस्तरेति भा
ति शवइसस्य निगमो न दृष्टः॥ शिवमिति सन्निगमं दृष्टमपि भाषायामपि जलप्रयायत्वात्। अत्रता वसर्यं यातस्य
यावे प्रयोजनं मंदं। शापमित्येतत्त्वसंतापसिद्धप्रायसः। पूर्वाचार्यैः समाम्नाये पठितं। अस्य चन्द्रदकनाम वेनाभ्यषि
हत्वात्। शवः शत्रस्य लोको सह इत्या न्यां सहा सत्रहस्त्वात्। तथा यो रूरसाम्या बलेरव किः प्रायेण शवइति लिखितमि
ति। शयं मन्येतेति शायं अकर्तृरिव कारके सत्वाया। मितिघत्र्। हत्ते हृदकमादाय थ शपंति सुनपर नि च्चपृते॥
छ॥ ॥यहः॥ यातंबा नपिपासि नि॥ हु तं वपत्ते देवता चात्र असुनियात्रेह्रयते श्वहि धातुजं रूपं पृषोदरादिः॥ निग
मोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥तुंजः॥ तुजि आर्जे। वाहुल्वे वलेव लोपश्चेति अत्र सुनु बाहुलकादुदकेपि भवति। ऊर्जि। नेन्तत्। राम
पक्षे णामक भावार्थश्च तुंऊत्रे तैर्वा नेरुन्त्र धात्रो ह हिंकमेणो सुन प्रत्ययः॥ इ अस्मनेनात्मक भावयति वा स्ववेगेनातनतेत्र ३७

देशो वर्द्धितवावर्षांसु बलवद्वारि निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥सुखं॥ सुखावहत्वात् सुखं। सुखं कस्मात् सुहितं खेभ्य इत्यादि
भाष्ये स्कंदस्वामी। सुष्ठु हितं खेभ्यः। तेपं हितयोगलक्षणा चतुर्थी। इंद्रियाणां मध्येतन्या सुखादिभिरनभिसंबंधात्॥ अतन्ने
पंचमी। इंद्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात्तुपपद्यते। इंद्रियाणां हितत्वर्थेका पथास्त्र तसंबंधानुपपत्ते। स्वा
संबंधयोग्यपदार्थान्तराध्याहारः। अनित्याय्येन हितं पुरुषस्य खेभ्यः कहेतुकमित्यर्थः॥ हितं वा पुरुषेभ्यो धर्मेवा
सुखादीनां धर्माधिकरणात्वाद्धर्मीणां। अथवा खेभ्यः इति चतुर्थ्येव खशब्देन आत्मा मनसा सयुज्यते मन इंद्रिये
णेति सर्वं धिसंबधात् पुरुष एवोच्यत इति यथा प्रकृत संबधः। नक्षाचोपनिषत्तु वर्णः सूर्णषडह पविष्टान खाने
भ्यो यथा कूरः कुरवानेकाघ हितः स्यादिस्फ पलक्ष प्राणं तेवपाणानां भवतीति प्राणादि शब्देस्ते स्येह भिक्षांदर्शयति। खं
पुनः खनंतेरु त्येव स्य ऊस्वनति विनाशयतीति किं। परब्रह्मप्राप्तिमुखं कथंग्रान्यसुखप्रवृत्तेर धोगमनात् प्रतिसुखं नि
गमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥कृत्रं॥ कृदिः सौत्रः। कृदत्वेर्यैरतिस्कंदस्वामी। माधवपक्षे राष्ट्रादिरशकलीकरणार्थो हि
सार्थश्च। कृद गति हिंसनयोरिति सुबोधनीकारः। गुहवविप विपमितनिसदिकृदिभ्यश्चः। वर्षायतिरिक्तेरूपतु
पुरुष्ट्रं रश्मिभिराहत्ताद्धा यो मे घ कुघतीभरताः पापाणां स्विरा भवंति ज्वत्नाशये प्राप्य वा अपते नुस्पते न वा अ
नित्यं तं क्षेप्यादिजन पिबाषाणां नोहिनस्ति वा गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थभिः। पहारुन्त शब्दो वसनाम। अर्शआद

द्यावलवद्धिजलं॥ धननामवा॥ तद्धेतुत्वात्तान्नक्ष्यं॥ कृतादन्नहविः कृतात तेजा शोषायत इतिवा कृत शब्दोऽत्र यतेस्ततद्वृत्तं॥ पृ
३९ षोदरादिः॥ भुवन्नोयेषु वरुणाधृतं॥ व्हबलमन्नंवेति माधवभाष्यं॥ उत द्यावापृथिवी कृत्समुर्वितप्रवृद्ध कृत्त्रं धन
मितिदूष्टं॥ उभयमप्युदकं भवितुमर्हति॥ ॐ॥ ॥ आवया॥ आङ् पूर्वोतुवी गति प्रजननकात्यशनखादनेषु इत्यस्मा
दिशा आसिरितिव्वा॥ द्रुलकादासिप्रत्ययः॥ उपसर्गस्त्रधात्वर्थोनुवर्त्तकः॥ आभिमुख्यार्थोवा॥ अश्यतेवा यते आ
भिमुख्येनगम्यतइतिवा आवया॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥ अभु॥ अभुमंदी॥ क्विप्प्रत्ययः॥ शोभनेदीप्यते स्व
नतेजसादेवतानांवातर्हि॥ तियेकवचनस्यपाठोपयथाहव॥ अभुं स्पृष्ट्रमिपमूर्ज्जं वहंता॥ इयंजनायवह यः अभुमस्पती॥
इवतपारा॥ अभुमस्पतीइतिचनिगमः॥ ॐ॥ ॥ याद्रुः॥ याद्राधरीमरमिशीत्वचरिस्सरितनिधनिमस्त्विमद्वोरितिवाद्रु
लकाद्रुप्रत्ययो द्रुरागमश्चया॥ ति निम्नप्रदेशं याद्रुः॥ यादिः दुस्याहमनत्क्रियइति माधवः॥ तदानीसुप्रत्ययोवा द्रुल
कात्॥ दधाति महांयाद्रुरामत्रस्वंदस्वामा याद्रुरिरुदकनाम॥ रोमवध्या य इति॥ ॐ॥ ॥ ऋतं॥ ऋ सत्तायां॥ निष्ठान्तका
रः॥ कर्त्तरि सर्वमेवसद्भूतं॥ प्रथममहरुचात्॥ अपरवृसजोदीतासुवीर्यमवासजन्॥ ॥ इतिमनुः॥ ॥ ऋत अयवाऋ
पाप्ताविनिधातुः॥ प्राप्नोपिपिपासितेः॥ यद्वापंचसुपृथिव्यादिषुमहाभूतेषुंतभीवाद्रूतमित्युच्यते॥ मातांतरिद्रं॥ निम॥ राम
यंते स्मिन्नुत्पानीति निरुक्तएवोदाहरणं॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥ भुवनं॥ भूसत्तायां॥ भूसुधृभ्रस्जिभ्यःछंदसी॥ तिकुन ३८

प्रत्यय उवङादेशः॥ भवंत्यनेनसर्वेपदार्थाइतिभुवनं॥ यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वत्॥ इमाचविश्वाभुवनान्यस्येतिचनि
गमौ॥ ॐ॥ ॥ व्यविष्पत्॥ भवतेरेवरूट्॥ शेषेचेतिल्पद्व्ल्वदः स्ट्र्याष्पतासीरल्लुटोः॥ इडागमः॥ जज्ञे हि आगामित्यपि
काले विघतेप्रलयेपिजलतत्वस्यनाशाभावात्॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥ महत्॥ महपूजायां॥ भ्वादिः॥ कथादि
श्च॥ अस्मान्महन्तेमानेतएषहहन्महत्त्रगच्छन्नवर्द्धतेतिनिपातनं॥ महतिमहयतिवादेवतामनेनपुरुषस्येतिमहत्॥
मह्या॥ तवा॥ दवतात्वात्॥ पद्मामानेनस्वर्गान्तपरिमाणेनामास्वस्माहृत्वप्रमाणातपदार्थान्नजहाति॥ अतिका
मति दशोत्तराणावरणानिसप्तैमत्र श्रीविष्णुपुराणे॥ सर्वंमहत्वं जलतत्वस्योक्तमातृशाब्दोऽत्र हानेस्तु पृषोदरा
दिवाद्रूपसिद्धिः॥ महत्त्वदुल्व स्वस्वविरंतदासीदितिनिगमः॥ तथाचएतत्स्त्रक्त समानार्थैअग्रेधूपो युक्तोऽत्यायांसोअ
नरद्वरोदिवाद्यरोसोमः॥ आविशदितिजलप्रवेशःश्रूयते॥ ॐ॥ ॥ आयः॥ आप्लृव्याप्तौ॥ आप्नोतेर्हृस्वश्चेतिक्विप्॥
जस॥ अप्तृन्तृजित्यादिनादीर्घः॥ ककुभ्स्ताभिर्हि आपोआप्नोतेः॥ संग्रहकर्म्मचात॥ तथाचायवर्णकास्मृतिः॥ सर्ववा
इदमम्मयमिति॥ यद्वाकर्मणि क्विप्॥ अद्भिराप्राप्तावापः॥ तदाप्नोतेः देवोयतीकस्मादापोऽनुस्थानेतिश्रुतिः॥ आ
पोहिष्ठामयोभुवइतिनिगमः॥ ॐ॥ ॥ ओमासनिरुक्तमतरिक्षनाम सु॥ अवतिप्राणिनः संहरणोतिमन्मिमितिवा
निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥ यशः॥ अश्भोजने॥ असिहंतेन यदवेतस्मावाद्रुलकादुदकेपिभवति॥ अ

३९ शीर्युदूचेत्यवंश्री मोजदेवः। अम्भते व्याप्नोतिजगत। अश्यते वा प्राणिभिः। तिर्यं खिलस्य मसरूह्वं बुभोयस्मिन्नम्भो निहितं
विश्वरूपं। अत्रासतरूपयः सप्रसाकंपे अस्य गोपा महतोवभूबुरितिनिगमः॥ ६॥ ॥महः। महदित्यनेनसमानं च
त्रासुनप्रत्ययः। मह्याङ्गितोषिमहिन्ना। तिनिगमः। महिन्ना सत्र महदुदकनामेतिस्कंदस्वामी। महो अस्याई तिच॥ ७॥
॥सस्मकं। सगतो। सर्तेर्तोस तेर्मस्थेतिईकनप्रत्ययः। अधिकृतं किचंतु बाह्कुलकान्न भवतिगुरण॥ धावति। सस्मी
कं। सलिलायचासस्मीकायसतीकायत्वेतिनिगमः॥ ८॥ ॥स्वतीकं। स्व शब्दोपपदात्ययाः। स्वरति गत्यर्थः। अर्च
तिकर्मोव अलिकादयश्चेतिइकन प्रत्ययांतेषु नियातितेषु ह्रस्वः। निपातनान्नुगागमः। प्रार्ह्वकरोतिगच्छतिप्र
त्स्वं। ततेनदेवताः। प्रजपते वास्वयं। दवतान्नात इति स्वतीकं। निगमोन्वेषणीयः। सतीकमिति कविसतंतीयङ्वि
शरणगसवसादनेषु। पूर्ववदीकन्। दकारस्यतकारः। गच्छति। अवसीदति नु अस्मानित्रा। ननेतिवा। सतीकायत्वे
तिपूर्वमुक्तो निगमः। अत्र सशब्देवयहकारणापदकारणामभिप्रायस्याविविक्षात्॥ ९॥ ॥सतीनं। पूर्ववत्सर्वंदका
रस्यतकारो विनिपातनात्। यद्वासती शोभना। कासो। सामध्योसाधभिकावाक्। साइनाइस्य राज्ञस्य। तत्सतीनं।
संज्ञायूरणोषश्चेति वा मत्वयेन वा पुंवद्भावनिषेधः। अथोसतीनवंकतइति निगमः। सतीनसत्वाह्वयोभरे। धिति राम
व॥ १०॥ ॥गहनं। गाहू विलोडने। युचू बहुलमितियुचप्रत्ययः। बहुलवचनान्नह्रस्वत्वं। अवगाह्यते प्राणिभिः। गी ३९

हनं। अम्भः किमासीद्गहनंगभीरमितिनिगमः। अत्रांभः गभीरमित्येतन्निरुक्तायाङ्गनीये॥ ११॥ ॥गभीरं। गमेर्धातोर्ग
भीरगंभीरा विति तु गागमईरन् प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते। गच्छन्तियजूंषीह्वतं वसती वर्षोदिरूपेण वा। प्रषि
दीनेगभीर आनतंगृह्वंतित्स्वतोगभीराइतिच निगमो॥ १२॥ ॥गंभीरं। न्हूदकारादयश्चेत्यरप्रत्ययांतेषु ह्रस्वः।
निपातनागमेररन्। गुम्फागामश्चापूर्ववदर्थः। यद्वाग्रहणपादाने। पूर्ववदरन्। हयहो भेष्कंदसि। रेफस्यमका
राव्याकुलकात्। सचाकारान्तरः। गृह्यतेवसतीवर्षादि त्वेनगंभरं। बृहंतेवगंभरेषु प्रतिष्ठामितिनिगमः॥ १३॥ ॥
ईं। अयमिदं। विपदरूपं। अजथनावई थेतिनिगमः। याठेषुकमिनिहश्यते। तद्विपिसाहश्याद्विषितः। पत्तः॥
यक्रूतुत्रायहानिशिह्वसरमस्मिन्नेवनिगमेमाधवनिर्वचनानुक्रमरणा। यदाक्रूरात्रिमजूथयासकईजलनाम
मिति। नावर्यथेसस्यतदायमरकुमाष्यायथा। नावन्दकमिति। अत्रई मित्येवयतितव्यं॥ १४॥ ॥ अन्नं। अनप्रा
णने। कृषृभ्दासिदुपन्मनिस्वपिभ्यो निदित्निनप्रत्ययः। अन्यते प्राणयते प्रजाभिः। नहिकदाचिदपिजलेन विनाजी
वंतिप्राणिनः। आस्यशोषादयो दोषाभवंतीयदत्राभवतः। नहितोपाहितानात्। पितः। स्वस्वस्यापानुरस्येतिवाप्र
दः। अन्नेर्वानि धातकारः। अन्नास्मइतिनिर्दिष्टं शान्तव्यादेशाभावः। अघतेस्म अन्नेहेनुताहा। अन्नमित्यघते
। हिरण्यपदादन्नमस्मादिनिगमः॥ १५॥ ॥हविः। हुदानादनयोः। अर्चिं शुचिहुसृपिच्छदिच्छादि। मारसिरिती

सिन्नस्य: । दीयतेपिपासितेभ्यः ॥ आदीयतेवाजनैरुष्णभागाय । अथवा हूयतेदेवतोद्देशेन प्रक्षिप्यतेविश्वानरेहवि
४० रिदंजुहोमीसादिमंचन्द्रेः । हविषाजा । राजवोपिपर्ति । विश्वकर्मन्हविषावद्धानः । पुरोहविषिदवयजनेयाजयेदि
तिचनिगमः ॥ छ ॥ ॥ सद्म । सदनेम्बइविशरणागस्त्ववसादनेषु । सर्वत्रमनिन्त्रितिमनिन्स्वस्यः ॥ उत्तरत्रयुवृबद्धलमिति
युच् । विशीर्यन्तेशिलादिषुयानात् ॥ विशीर्यन्तेननकुट्यादय इतिवा । गच्छतिनिम्नं । गम्यतेवाप्राणिभिः । अवसादय
तिपिपासामुष्णंवाहविर्हीवसोमुह्निसद्मादिव्यं इतिनिगमः ॥ छ ॥ ॥ योनिः ॥ युमिश्रणे । वहिश्रियुभ्यः । लोग्लाहान्वरि
योनिाद तिनिप्रत्ययः । युतंमितसंबन्धं सर्वपदार्थैः । यद्वावृतेर्वकारस्यउकारः । सच ईकारात्पर: । यणादेशः । सस्यवप्र
स्यः । यरिवीतेहिरूलंवायुर्वानाभ्या । तितीरणावा । यद्वायोनिःकारणमन्नस्य । हस्थेरन्नंततःप्रजा इतिहिस्मृतिः ॥ च
रस्रियस्ययोनिषुप्रियःसन्न । वृर्वं एवमरूपरस्पर्योनाविशतिचनिगमौ ॥ छ ॥ ॥ ऋतस्ययोनिः । यज्ञस्ययोनिः ॥ नह्य
दकेनविनाकाश्चिदपिपयन्नः कर्तुंशक्यते । ऋतस्य आगामिनोवर्षजलस्ययोनिर्वा । आदित्योभौमंरसंरश्मिभिराहृत्य
पुनर्वर्षाकालेवर्षति । तथा सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्तेहिरसंरविरितिरघौ कालिदासेन । अस्ययोनिर्भेवतीतिमाघ
व: । सीदयोनावृतस्ययोनिमा । ऋतस्ययोनागर्भेसुजातमितिचनिगमौ ॥ छ ॥ ॥ सस्नं ॥ संसुसप्रमानेप्सुपदार्थेषुतात्प
तेविस्तीर्यते । प्रजापतिनासृष्टिकालेस्नातत्रात्मनःप्रभवमितिवा । सस्नेतनोतेर्डःप्रत्ययः । क्षांद्रसः । यद्वासस्नुभवंभवेव राम
ष्वदसीतियत । यद्वासतसुसाधः । तत्रसाधुरितियतसस्नोर्हमितिवा । छंदसिर्वेतिपः । विपकदासिविधामपाप्मानमस्ता ४०

वरि

सस्मसुपेसि । ऋतस्यसस्नमुपोगामितिचनिगमौ ॥ छ ॥ ॥ नीरंगाीच्च पापरोगस्यपापितंविवंविश्वकीलसादितारवत्प्रस्य
यः । नयनिघापयति भुग्रिहृतीयतेवा पुरुषेणस्वाभिमतकार्यसंपादनाय । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ॥ रयिः । रीङ्ग
तौ । अवइरितिरियंप्रत्ययः । गुणाः । रीयतेगच्छतिरयिः । यद्वायेतेरिषस्यायेवाकुलकाद्येगोगमोधानो[illegible]स्वश्वदीयति
पिपासितेभ्यः । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ॥ सत्र । असुभुवि । लटःशानज्ञिस्नसोऽक्षोपः । सस्सर्वदा[illegible] विद्यमानं प्र
लयेपिनाशाभावात् । सदसिभूया । इतिनिगमः ॥ छ ॥ पूर्णोघ्रपालनपूरणयोः । निष्ठान्तकारः[illegible] । उदोष्ठ्यपूर्व
स्य । हलिच । रदाभ्यामितिनिष्ठानत्वं । रषाभ्यांनोणः इतिणत्वं पूर्णा राष्ट्रिंनसोत्वादिनात्तदर्थीमि[illegible]:पूरितंवाक
यादिषु । यद्वापुरीआप्यायनेदिवादिश्चरादिश्चवादानशीतप्रर्स्यदस्तेतिनिपातितं । ठपभोगा[illegible]ल्ला तापयेन
रसादिनाप्यायितीपूर्णोमासिपूर्णभन्भूया इतिनिगमः ॥ छ ॥ ॥ सर्वीसमानौ । सर्वतिसर्व[illegible] रिषभूषाप्रि
वरूल्वयद्वाप्रक्षेपा ओः तन्व इतिनिपातिता । अनंतेत्रअकर्तेरीत्सर्थः स्ततमवेम । यद्वावाडूतका[illegible]त्वकर्तरिभव
ति । सर्वसंस्तंसर्वपदार्थेभ्यो । इत्थभूतमितसर्थः । सर्वतिगच्छति । सर्वतिगर्मसर्थः इतिसुबोधनीकार[illegible]: । सर्वहिंसा
र्थोभौवादिकः । उभयत्रापियवाघवहिनस्तिपिपासामुष्णंवा । सर्वमुसिसर्वैमेभूया इतिनिगमः ॥ छ ॥ ॥ ॥
अशितहितद्विरूपे । भावेनिष्ठातकारः । हितंतोयः । स्पेस्यनविद्यतेतदहितंसर्वदासर्वैरुपभुज्यमा[illegible]मविश्वमहत्र

पाञ्पप्युपरिवर्षणाद्धा शरपरहितमित्यर्थः। ह्रियः। निष्पाया मतपदर्थे वृकोशादिभ्यो रितिविहितो दीर्घः। अत्रत्वभावो राष्दर्थः। तस्मा
४९ न्नुत्रभवति दीर्घाभावात्तु॥ ह्रियादीर्घादिति निपातनवं न भवति। अहितमसि मा मेखेखाः समानमर्थमहिंत्र। महितमित्येनुहा
मित्याहेति च निगमाः॥ ४६॥ ॥ बार्हिः। हहिह हो हेहेर्नलोपश्च नित्। सित्प्रत्ययः। हहंति वर्द्धीन वर्षासु। वेत्यनेवावर्षणाबर्हिः। निग
मोन्वेषणीयः॥ ४७॥ ॥ वोमरामधहृज्ञो नामनुसामनलोमन्। निस्यादिनाम्नि नित्प्रत्यये धातोर्मलेपा दीर्घश्च निपात्यते। नम्य
तेयुरूषैर्देवतावान्नु। राजंते वा निपातनं। नमयति नदानारं निकदवर्त्निं नोवेत्रसादीन्। अथवा। अमगत्यादिषु भूवादिः।
अमरोगे चुरादिः। नन्वपूर्वः। अस्मान्निपातनं पूर्ववत्। नअमंति गच्छत्यनेन। नहि स्नानपाने पर्याप्तं जले विद्यमाने प्राणि
नोन्यत्र गच्छंति। यथा हि श्रेणिपः सज्ज्यानदीप्रभयादकेभ्य इति वस्थितिः। न आमयत्यनेन नरोगी। न भवत्यनेन त्यर्थः। अ
थो अमीववातनोरिति श्रुतिः। नामानि पहृथो अथियेषु वर्द्धतं। दक्षाना नाम यज्ञियमिति च निगमो॥ ४८॥ ॥ सर्पिः। सृपृगतौ।
। अर्चिंशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरिति। सित्प्रत्ययः। सर्थे निर्दववृत्त्य वाद्यद्यो हा कनो नूभिरिति पदूषानुसमाज्ञो। निग
मोन्वेषणीयः॥ ४९॥ ॥ अपः। आप्लृ व्याप्तौ। आरयः कर्मणाख्यापा ह्रस्वश्च वा तु हिंत सुनप्रत्ययो वा बहुलकात्। लपि भवति।
अपः। आपस्त्र इत्यनेन समानार्थं वद्धानां गर्भो अपसामुपस्थात्। जामी नाम श्रिरपसि स्वसृणामिति च निगमो॥ राम
४९॥ ॥ पवित्रं। पूञ् पवने। पुवः संज्ञायामिति करणे इत्रप्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं तेनापा। अथवा कर्त्तरि च र्षिदेवः॥ ४९

तयोरित्यर्थयोदेवतावानुकर्त्तरित्वप्रत्ययश्च पुनाति पाप ह्रजः॥ तथा च मनुः। आनंतयो निराहारो मन्यते वायुपांजनं। वायुः कर्म
वैकालो चमुहेः कर्त्रंगादेहिनामिति। प्रानु पविवाः स्वधपामदंतोरिति निगमः॥ ५०॥ ॥ अमत्रं। न च हृवांत्र स्रियात्। तथोत्तमत
निमरु भ्यो किद्वेतितप्रत्ययः। न स्रिपते हि प्राणिनो तेन पानेन। अथवा स्नु तुस्वाद्रु रसत्वरदमत इत्यमिधीयते। तथा अमन्त्रा
ह्वापरतिश्रुतिः॥ यत्रासु परमां अमृतस्य भारेगमित्ति निगमः॥ ५१॥ ॥ इंदुः। उन्दी क्लेदने। अस्मादुन्दरिन्दादिरिति। विधी
यमानउप्रत्ययो बाहुलकाद्भवति। उकारस्य इकारश्च। इंदुर्दायनेस्वनतेजसादेवतावान्। यद्वा उदो त्रदेने। इंदरिन्दादेरि
त्युप्रत्यय अदेरिदादेशश्च। उनत्ति भूमिमिंदुः। यद्वा इदि परमैश्वर्ये। अस्मादुप्रत्ययः। परमैश्वर्यं हि जलं देवतावाक्। प्रा
णोनापाणानस्य जीवनस्य वनदायनत्वात्॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ५२॥ ॥ हेम। हिरण्यनामसु व्याख्यातं। पहितो निग
च्छति निम्नप्रदेशं गम्यते वातदर्पणं। वर्द्धते वा वर्षासु। निगमोन्वेषणीयः॥ ५३॥ ॥ स्वः। सुपूर्वादर्तेर्डः। तस्मै विततय
र्णोड्रत्येभ्योपि दृश्यंत इति विच। गुणः। स्वराद्निति पाठे मध्यं स्वः पोत्सुक्। उपस्य विसर्जनीयः। अनाहृत्यादिज्ञानि
ते त्तैः प्रांसुखुशोभनं गमयति नाशयति स्वः। यद्वा केवलादेवार्थे विच। अपि शाहः सर्वोपाविपक्षि वा रार्थं द्रस्य
८५ न्ते रिरत्र्याग्नि हिः। अरुयागमनेनस्य पहित्वेन शोभनं पस्य पुषुगच्छति निम्नप्रदेशमिति वा सुषुप्राणि निर्ग
म्यते। इति वा स्वः॥ अकारांतमव्ययं स्विस्तुपवादिमते अरूसेर इन्स्ये पवाहुलकान्न भवति। अमगत्यादिषु। अ

दिशत्येनसर्वमुक्तोमत्वशास्त्रोगहोमः। ३ दिनवा नि:। गतौ र्। वेरासमानार्थेसुखमन्नतरतिवासुरवोदमनेस्वमिति माध
४२ वः। आ। वेस्वः हरागुनेगहनेबुसं। सन्नामेधासनास्व:।। स्वय्येहाज्यरूपसिषासति। स्वस्मिपासम्ब्धियिरागविशिषु:उ
त्रिरेफांतस्य निगमा:। आसुत्वासुवंसगाइस्मकारांतस्य। समाम्नायपाठइमयत्रसमान:।। छ।। ।। सर्गः। सजविस
र्गे। कर्मधत्रसस्तजपनेमेघेविसज्यनसर्गः। जस्त। सर्गः। यहा। सर्गोवेग:। अर्थ आदित्वादच। वेगवं। निहिजलानि।
सर्गोसीवलौ इत्येति निगम:।। छ।। शंबरं। संवर्याहरणानेमेहस्तनेष्ठिगसस्केसपु। संवियतेमेघे:। यहायवाघ
च। हरणो जिहिर्म्भेमिंसबरंसत्यपोहरादित्वात शंबरं। यहा शंबोवज्र:। निरुक्तोमेघनामसु। तहानपाड:शंब:।
मचथीयस्पतुक। रादाने शंबेनेद्वेरादायते शंबर:। घमर्थेक विधानामित्यस्योपलक्षणार्थत्वान्तक:। यहाश
चतहरस्य शंकर:। शमतंवरोणाराणामुक्तेसर्वपदार्थेम्पइत्यर्थ:। शंबरंसंबरंजलमितिमाधव:। अनिप्यवा
यशंबरंगिरोरुशोञ्चवामरदित्ति निगम:।। छ।। ।। अम्बं। आ इ: सर्वोत्तुमवति। गुहे:कइत्येपवा हल्का इवति। उ
पसगंइस्वत्वेच। छंदस्यभयथेति सुपिमस्सुधिरगापर्विधीयमानोयरणादेशोस्त्ययेनकप्रसयेपिभवति आस राम
मंताइवति विद्यते। अम्बं। अम्बंआ म्बतीचेति माधव:। सनेम्यम्बमहतोजुनंतानि निगम:।। छ।। ।। वपु:। दु ४२

वपबीजतंतुसंतानोअर्निरवर्षियजितपितनिमपिम्योतिहिस्कसिवास्य:। उप्यातेनेनबीजवायेहिजलंसाधकतमंभव
ति। वरिस्नववर्विवंपुषाभिदेकमिति निगम:।। छ।। ।। अबुः। अजरिहमाम्ना। वरथशाहस्य निर्वचनेविस्तरेणोक्तं। निग
मोन्वेषणीय:।। छ।। ।। त। तोयं। तवतेर्वहिकर्मणा:। अर्थादयञ्जिपत्नप्रत्ययो। निपातितोइष्टम:। वहो। तवर्यासुतु
कंदनिलोपमिति क्षीरस्वामी। तुन:सर्ववघत्नप्रत्ययेति पातनाहकारलोपोगुण:। यहानुदि:सोत्रआवरणार्थ:। तोय
नजीवधसलजेनम्पामिति निराम:।। छ।। ।। त्रयं। सर्वंवन्निपातेनारूपसिद्धि:। उभयत्राप्यकारस्पदीर्घ:। निगमोन्वे
षणीय:।। छ।। ।। रूपीट। रूपसामर्थ्ये। म्मतरुपिम्प:कोटन्नितिकीटनप्रत्यय:। रूपेरोलइत्यवकाशिकावृत्ति:। कप
राकृपीटकपूरादत्योपिकपेरेवदप्यो:। उराणादयोबहुलमितिवावृते:ये। रवबाहुलकाद्वत्वाभाव:। आप्य तुरूपरा
दीनांपत्तिपवोपाप्सते। शोभतेस्युक:यहाणोशोचतेहलतिकवृकअरनिलत्वाभाव:। कर्मतेतापनिवारणाय
।पङ्कानुपाटंमनुतहहंतानि निगम:।। छ।। ।। स्युक्तं। स्युचमदाप्नो। अस्मात्क्षुडेञ्जोत्रवरू विप्रइष्वेइत्यादिनाक
कारांतादेशोरवइत्ययोगुणाभावश्च निपात्यते। शोभतेस्युक:। यहाशोचतेहलतिकर्मणा:। संपदादिविप्रश्वगिवघ
तेस्यरोमचेच्याय:। दीमिदित्यर्थ:। स्युक्तंजलं। शरीयोरत:पर्यायत्वादेवानोरिवरतोवर्षमितिश्रुते:। उदकनामत्वामि
त्यपिबोहव्यं। स्युकासुतेस्युकमापुनामीति निगम:।। छ।। ।। ।। तेज:। तेजयालनेम्पवादि:। परस्मैपदी। असुनते

जयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात्। यद्वा तिज निशाने असुन्। अग्निजत्वादयं कारणकार्ययोरभेदोपचारात्तेज
४२ स्त्यक्तिः॥ निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥स्वधा स्वशब्दे उपपदे डुधाञ् दानधारणयोरित्यस्माद्धातोरनुपसर्गे कः। स्वं आत्मानं सर्वा
न्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृ
त इति। स्वधनं स्वदातीति वा। सस्यायन्ति हेतुत्वात्। आ दहस्वधामन्विति निगमः॥ छ॥ वारि वृञ् वरणे। हेतुमण्णिच। वसि
यरिण। डिसञ्जिह। निक्रमिरुः। षवा निशिवा। दिवारिणां ऊस्मिक। स्मितीणप्रत्ययः॥ वार्यते तन्से देभिः पुरुषैः। वाजस
न्नेयेसो नामण। वैषे देवं बर्हिवारितो नामिति निगमः॥ अस भाष्य छन्दुकटः। वारितानामुदकवन्तीनां वारिप्रभवानां वार्चुव
धीनां संबधि अर्थरस्तीणोमित्यादि॥ छ॥ ॥ कं लं जलं धात्ये॥ धात्यं कं इत्वम नेरूपमित्यर्थः॥ इति हेतिः॥ ऊ ऊति शीतम
वतिय द्वाजायत इति जः॥ अस्मे घपि हृश्यत इति ऊ निरूपपदादपि जनेर्भवतीति॥ जाते प्राणिभिः लायते आदीयत इति
लं। ला आदाने। घञर्थे कविधानमिति निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ कलापं जैः। जातैर्लप्यते वाञ्छ्यत इति कलापं। जश
वृहत्यपरे। लभः कर्मणि घञ् कं जलालापं जलं घितं। तेरि तिमाधवः॥ यद्वा जलालापमिति सुखनाम सुखहेतुत्वादयं तदे
तोता कृष्णः। रुइ ऊ। लालामेवज्ञमिति निगमः॥ जलापमुदकनामवेतिमाधवः। अप्पयत॥ छ॥ ॥ इदं। इदि परम राम
मिश्रये। इदि तान्तुम। इदेः कमिन्कं नोपश्चेति कमिप्रत्ययः। देवतावादयः परमैश्वर्यं विधन्ति। इणादक्षु गिति श्री ४३

मोऽन्नदेवः॥ ईर्यते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा। यद्वा इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च। इन्धे दीप्यते उदं। स्वसारो यो
उदं पयः। ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः। रूपामिनानो अध्वरो हिं हृदंत इतिवनिगमाः॥ छ॥ ॥ उदेः क प्रत्ययमुदकं नाम। ने
॥ छ॥ ॥ अवनयः॥ पृथ्वी नामसु व्याख्यातः। भवन्ति जगन्त्यो दकेन। अत एव प्राणिभिस्तीरादि निम्नं स्थान। आ सिंचेत्तीरवने
यः समुद्रं। मातरश्च राणां अवनीरमंच इति वनिगमो निमममे पुरु हृदयं तज्वलतां प्राय शः। अवरात्त सर्वत्र बहुवचनान्तत्वं॥ छ॥
॥ यद्धाः। यानपरोऽसेवा यद्वा जिह्वा जिह्वा ग्रीवा ग्रीवामीवा इति निपातनात् वयत्ययो धातोरीकारत्वं हुगागमश्च। बाहुलकाद्धा
पः स्फातेऽडः पुविष्पत्यादि पुरूह्वं यां जिता स्मान् प्रदेशान् प्राप्यतेवा प्राणिभिः। यद्वा यह्व इति महन्नाम। सर्ववजुः पयह्व
महत्यो नद्यः॥ द्विधानु तंवा इदं नाम। यातेर्हृज्जवप्रत्ययोदरादिः। यातामृत प्राणिभिः इत्याग्रपत्ते ष्वित्यर्थः॥ स्वयमक्षैः परि
दीयंति यह्वीः। अवर्द्धयंत्सुभगा सप्त यह्वीरिति च निगमो। केवृ षुचिक्लाशिषु यद्या इती दं नामहयं। युमिश्रणे। यद्यद्वा यो य
स्यायं इति नैगमकाण्डे। विपुर्ते अम्भस्य निर्वचने कंदस्वामिना प्रतिपादितः। युमिश्रण इति अप्रत्ययव्युत्पत्तेपयु न्यस्तं वाऽन
तयस्मेच्चासंयो। मि इतिन चोपिष्ट प्राव पिवतेतेन वायर्वरूपसंगस्यार्थः। केवलस्याऽपिदर्शनात् पुनं क्षनमस्ययु
तमोऽन्नमस्ययुनोऽयमिति पृथमन्तर इति गम्यत इति श्रुस्मात् आसुपूर्व पिरयिलः पितृ पिबमश्च। नेणपति प्राप्तेरे
ल्पकटोबहुलमिति निश्चीयते गुणाः। क्षोणोपिप्रत्ययः। वर्षासु मेघैरुदकं नमिश्र्यते याः। अत्रे प्ल नु पुस्त्वं यो रा। श्रिम

भिरावृतं तरूप्यमवतीति वा ॥ अथवा पुत्रं बधते अस्मादर्थादित्वा घत्वस्य योरुप्योधिकरणे बध्यते आसुसेरुरिति यथा ॥
४४ यद्वा यके मोक्षाय विशेषिभ्यो हिता ॥ खलयवमाषतिल इव ब्रह्मणा श्रेतियतः मदीरुवे नापि वर्द्ध । तयवाः । वारीणा पम्पा
भिरितिति निगमः ॥ इदमिव कुल्याभिरिति माधवभाष्यं । अनयोर्पुत्रंग ह्रकृतुसरयः ॥ ६ ॥ खाः । खनत आवदारणे । अन्ये
खपिद्दश्यनरसुन्नायिस्वहः संबोपाधिश्यमिवारार्थं इस्फक्ते निरूपयष्टादपि जनियतिरिन्नादयिखनुडः प्रत्ययः । टाप् ।
हत्रहनता । दिडुरो खाता ॥ तथा श्रुतिः । अपो बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वां अप तद्ववारेति । इडो अभ्यो अरदद
इवाहुरितितन्दीवाक्यं । यद्वा खनंतीति भूमिं वेगेन बहंत्यः ॥ अथवा खेदनो घञर्थे क विधानमित्यस्यो पलक्षणार्थं वा त्र
इवाहुरिति तन्दीवाक्यं । पद्मारवनंतिन्नमिं वेगेन बहंत्यः । हिंस्यं तेवातेन खाः । सरायसवा मूयस
का ॥ डाप् । खनत्खेर्ये हिंसायां वेति पयतः । सायंति स्थिरा भवंतीह वेरा हठात् ॥ ७ ॥ ॥ सीराः ॥ षिञ् बंधने भौवादिकः । केपादिकश्च षिस
ज्ञागरणान ॥ सध्यामते वरुणा खाषामतस्यैति व निगमो ॥ ८ ॥ ॥ सीराः ॥ षिञ् बंधने भौवादिकः । केयादिकश्च सि
ज्ञागरणानः । सध्यामते वरुणा खाषामतस्यैति व निगमो ॥
वमिनादा चश्चेति रख स थ ॥ सायंते बध्यंते आसुसेतवः शिलादिभिरेव तारा वा । सरणान्त्सीरः इस्मेत्रसत्तेधातोः
हृगद्यस्यहकटिसो दिम्य इंरन्निति बाहुलकाद्भवति दिर्त्नोपश्च । सीराश्च शब्दोन दीवचनो तो दान्तः ॥ हलवचनश्चा घ
दान्त इति माधवः ॥ सारा प्रश्च शब्दो नदी मवर्कोत्र इति विम्बः ॥ प्रथिमांसा सीराः ऋषिस्सीरा इंडुरुः स्वितं वेष्टयि मति च निगम ॥ राम
सारायुं तंतिक बयद्रति हलबचनः ॥ ९ ॥ ॥ स्रोतसः ॥ स्रोत स्विमवा ॥ स्रोतसा विभाषा द्यः इया विति इ प्रत्ययः स्य तो ४४

बुसरणाद्वितयो भवंतितं पथ्यासमुद्रं स्रोता एवं सर्वं कृत वो पि यं तो जिनि निगमः ॥ १० ॥ ॥ एन्यः ॥ इण् गतौ । वीन्याहरिति
रिनिबाहुलकान्निप्रत्ययः ॥ इदिको रादिति ङीषु । यंति एन्यः ॥ गमनस्वभावा हि नद्यः ॥ नमंति वा शाखिभिः ॥ वियहैर्न
तस्य मग्र इति निगमः ॥ एनीशब्दो नदीवचनो तोदान्तः ॥ अन्यत्रो घः दान्त इति माधवः ॥ एनीत एते इहती अभिश्रियेति अ
स्योदाहरणं ॥ ११ ॥ ॥ धुनयः ॥ धूञ् कंपने भौवादिः । बहुलान्ति । हत्त्याप्र सिकु । शाशिमा हि । सि हि रिम कि निप्रत्
यः । किद्वा । धुन्वन्ति कंपयंति तीरस्थान्वृक्षानिति कं पंतेस्वयंगमनशीलत्वात् । हिवे दिवे दिवे धुनयो यंत्यर्थमिति निगमः ॥
॥ १२ ॥ ॥ रुजानाः ॥ रुजो भंगे तुदादिः । धरस्मैपदी । सम्भयेन शानच् । अत्र वेदे प्रथमासमोताधिकरणे शानच् भवति
मुगागमस्तु न क्रियते । आगामानिमचेनवासपेनवा । रुजंति कूलानि । संरुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुरिति निगमः ॥
१३ ॥ ॥ वक्षणाः ॥ वक्ष रोषे । कुषमंडार्थे स्पष्टेति युच । वक्षंति कुध्यंताव हिंताव बसिमयेवेगेन गच्छंत्यः ॥ वि स्वरं वा
धिवाव्यत्ययेन चमपस्वरः ॥ यद्वा वह प्रापणे । अस्माद्धञ् बहुलमिति युवि षुगागमो बाहुलकाद्भवति । स्वरश्च प्रवहंति
हिता ॥ वहन्ति । प्राश्निकमोस्यादि विमाधवः ॥ पुचूषा यं । तहिता । पाशिभिः पानुवंतिवा समुद्रं निम्नं वा । प्रवक्षणा अ
भिनत्सर्वे तानो । निसुद्धं दधतोवक्षणा खिति च निगमो ॥ १४ ॥ ॥ खादो अर्णाः ॥ खाद् भक्षणे । कर्तर्यसुन् । अस्मै
शब्दो कारांतोपि निरुक्ते उदकनामसु । खादः खादनं भक्षणमारणाः । भक्षणे न बाचे बाधनं लक्ष्यते । तेन कूलं बाधमानो सो

जलयासामिति खादो अर्णाः ॥ वेगवज्जला इत्यर्थः ॥ ऋच्छत्यंतः पादमव्यपरे । तथा च माधवः ॥ धन्वर्ससीन घः ख्वादो अर्वेग
४५ र्णा इत्यन्वधन्वेर्सससत्तु जला ॥ ख्वादो अर्णा जला न्विता ॥ खादतुजज्जलं । यासां ताः स्तथोक्ताः । कूलमुद्रुजा इति धन्व
र्ससीत्यत्र यं निगमः ॥ अत्रानशाहो विशेषणं । अन्योवान्निरामोन्वेषणीयः ॥ ॥ रोधवक्राः ॥ रुधि रावणो भावे घञ्च । रु
न्धनं करणे । घञ्थैक विधानमिति कः ॥ कञ्जादीनां केहूभेवत इति हिचं । वक्रं करणं रोधरोधस्यनि रोधस्य वक्रं करणं ।
कुषिरासां विद्यते इति रोधवक्राः ॥ न घोह द्यार्ड । शीना खैरसंचरणानि रोधकारीयः ॥ यद्वा । रोधस्ता रंतस्य करणानि
म्मोणा मासां विद्यते ता रवत्यो हिनघः ॥ सकारलोपश्छांदसः ॥ यद्वा रुधेः करणे घञ्नि रुध्यते नेन जलप्रवाह इति रो
धश्च । छाकारांतयवती खवचनः ॥ समुद्रंनस्रवतो नोधवक्रा इति निगमः ॥ छे ॥ ॥ हरितः ॥ हञ्ञ हरणे । भृवादिः ॥
हृप्रसत्यकरणे । जुहोत्यादिः ॥ हृमरुहियुषिभ्य इति ॥ हरंति हरुंगुज्जादीनि वेगेन वसत्यहरंति वा । निगमोन्वेषणीयः ॥ छे ॥ ॥ सरितः ॥ सृगतौ । पूर्ववत्सूत्रेण इतिप्रत्ययः ॥ एन इत्यतेन समानार्थः ॥ सम्यक्त्ववं ति सरितो न वेना ॥ यो
वा समुद्रात्सरितः ॥ पिपर्तीति च निगमो ॥ छे ॥ अग्रुवः ॥ अहिगतौ ॥ जच्चादयश्च ति रुषत्पपा तेषु निपातितेषु इत्यो
यं शब्दः ॥ निपातनोन्नलोपः ॥ जतन्वादीनां छंदासि बहुलमिस्कवंड्गछंति तांस्तानप्रदेशान् ॥ अग्रुवो गमनोतन्न राम
य इति माधवः ॥ समगुवो न समने वंजन्निति निगमः ॥ छे ॥ नन्वः ॥ नभनुभहिंसायां । भ्वादिरात्मनेपदा । दिवादि ४५

न्यादिश्च यरस्मैपदीयां मास्यान नुरिति बाहुलकान्नुप्रत्यये अकारलोपजनः ॥ नभंते नभंतिन भंती तिनभन्वः ॥ जसादिषु
छंदसिवा वचनं प्राङ्णौ चडुपधाया इति विकल्पितत्वाज्जसि चेति गुणाभावः ॥ नघो हिवाक्षिकाः ॥ कूलादीनां प्रायशो
नभन्वो इतवधा इति हो लिंगो निगमः ॥ प्रपर्वतस्यन भन्व रवुध्यवुरिति पुल्लिंगे । अत्रासिध वस्तु नभन्व इति माधवनिर्वचनात्
मणी ॥ छे ॥ ॥ वध्वः ॥ वहप्रापणे । वहेर्धूश्चेति कप्रत्ययः ॥ वहंति उह्यंतेवा भूम्याः । यद्वा समुद्रस्य भार्यात्वाद्वध्व इत्युच्यते । सरित
जितिहि समुद्रः । निगमो न्वेषणीयः ॥ छे ॥ ॥ हिरण्यवर्णाः ॥ हिरण्यशब्दो निरुक्तः ॥ हर्यतेः कन्यन हिरण्यश्चेत्यादिना । हर्य
गुणे । ऋ इत्याद्ययवण्ड इत्यादिना रत्नप्रत्ययांतो निपातितः । वर्णोतिक्रियाजे वासा विति वर्णः । अनोदि ॥ हिरण्यपः कांतर
वो वर्णो यासां ताः ॥ यद्वा हितात्यमो ॥ दोरमणीयामतः प्रङ्काद रूनपिश्चः ॥ यारिक्तास्वनापादेर्न्याम्यावा इति हिरण्यव
र्णाः परिपंत्रियह्री रिति निगमः ॥ छे ॥ ॥ रोहितः ॥ रुहबीजजन्मनि ॥ मरुहियुषिभ्य इति । रोहंत्याभिर्बीजानि तज्जले
न हि बीजानि प्ररोहंति । निगमोन्वेषणीयः ॥ छे ॥ ॥ सस्रुतः ॥ संस्रुवो सुगन्नो विगतस्मात्क्विब्लो तिक्विप्रत्ययः । संगताः
संस्रुतः समीतस्वोपश्छांदसः । इडनघोमहानघ पूर्वस्परसंगता भवंतितत ः सस्रुत इत्युच्यते । सस्रुतः संग
ता इति माधवः । यद्वा स्रवंतेः सपदादि क्विप् । स्रवणांसु वै जलप्रवाहः स्रोतस्त्यर्थी ॥ तया सहवर्तंत इति सस्रुतः सह
स्यसः संज्ञायामिति सभावः सस्रुतः स्रोतसा युक्ता इति च माधवः । ऋतस्य धेना अनयंत सस्रुत इति निगमः ॥ छे ॥ ॥

अर्सा॥ ऋराग तो नना दिः। पवाघव अ रांर्वति ग च्छंत्स र्सा॥ पद्मा अर्णा इत्यर्स्म इस कारांतम प्य दकनामेत्यन्तं। अर्शं आ हित्वा दव
४६ न लवत्यो हिन घ॥ अर्त्तेन सौ स्क पगार इति माधव॥ तत्र पद्के धा एव स्य ऋ जि बाहुल का त्तन भ्रस्य पः। पद्मा पवा घवि अर्त्ते उदके
नु म वेत्य स्तु निविहि तो नु मागमो बाहुल का द्भवति। ऋ रोग र यो अस्म व घा णौ इति निगमः॥ छ्यासि घवः। स्पंह स्त्र स्वरो। स्प
दिः संप्रसारणं धश्च स्फुर स्य पः। स्पंद ते स्पर्थ। अक्षोभ्रा त्रा। सिंघवः स्रो ता भिः। य स्पते स प्र सिंधवः इति च निगमौ॥ छं॥ ॥
कु ल्या॥ कु ल्लन संस्त्या न्नेकोल जि संस्त्याय स्मि न् शिलादय इति कु लं। पर्वतः घन र्घक विधान्तं कु ले प्रधानभूत पव
तिमवाः कुल्याः। भ गार स्कंद सातियत्। कुलि श निर्वचने कुल शा न तः। म मेघ स्य पर्वं न स्य वा स मुछि ताः प्रदेशाः क्र
न्मानीवन्ने बांशातन इस्क तेः मेघस्य पर्वत स्य वास मुच्छि ते प्रदेशे कु ले भवं तीति कुल्याः। क्षीरस्वामी तु कु ल यर्वं तास
इति पक्के छ दनं॥ तन्न करोतीति कुलि श इस्क क बान्। पद्मा कुल्या। ल्या क्र विमास रिदिम त्क्षीर स्वामि ख्या र ख्या र
विमा अ ल्या च देव सेन से का र्थो कुल्या। कुले कुशं वे सा धीनत्र स्या धु रिति यत्। पद्मा कु॥ उत्पादानं कु लं वि द्या दि म पा
मवस्थिताः। दांय स्प कुलमि मि तस्पे ह लंवा कुल मुख्य तरु ति। स्पंदतां कुल्या विपिनाः पुरस्तात्। इदं कुल्या इवा शनेति
च निगमौ॥ छं॥ ॥ छं॥ ॥ वर्प्यः इत्त्रवरणो। हइ संभक्तौ। अव इति रिर प्रत्यय॥ हृदि कारादि तिङा। श्वरणा राम
याः संभजती या वा वर्प्यः निगमोन्वेष णीय॥ इदं नाम माधवकृता वर्य इत्य पत्र तु। इति मित्या दकनाम। छंदसीवनि ४६

पा वितिमनर्था थो कनि पवनोर स्वे तिक्षी प्रे पौ अ मे षाम पिहृष्पत इति दीर्घः। ऋतावरी॥ ऋता वरीरू पमुहूर्त्ता म विरिति नि
गमः। अत्र स्वं दस्वामिना नदीनामे ति नोक्त युक्तं। स्पा ह्रं तु सर स्पः॥ छं॥ ॥ उर्व्यः॥ ऊर्णुञ् आच्छादन इस्मा दूर्णो ते स्थ उरु इ
ति एथिवीनामसु व्याख्यातं। म हत्यो हिन घः। छादयित्री वा भूमेः स्वेनो दके न। एत तदादी नामुत्तरे षां ना म्नां निगमा अन्वेषणी
याः प्रापेरणाः॥ छं॥ ॥ इरावत्याः॥ इरा रणा तो। ऋ इन्नं द्राग्र वशा वि प्रेत्यादि नार प्रत्ययो गुणा भावो। नि पात्यते। इराज्ञ लं त
दासामस्तिमनु पूर्व त्व द्रीप्र॥ छं॥ पार्वत्यः। पर्वत श्च श्शे नि रुक्तो मे घ पर्वता नां नाम त्वेन। तस्या यत्प्र मित्य र्णा। ङीप्॥ छं॥
स्रवंत्यः। स्कृ गतौ लट्। शतरङ्गा पस वंदा ङ्गा मनु स्स भा वाः। न व तिं स्रो ता न व वस्त्र वंतीरिति निगमः। अत्र न क्तो स्पार इति
विशेषणं। अस्य स्त्वा ने षु रे वत्य इति के षु चि को श्रे षु द्दश्य ते। तदपि रिस्फु दकनामर पिरासा मस्ता तिमनु पूर्व इ ये
र्मतो वहुलमि ति संप्रसारणं। यति: सिंधू नाम सिरे वतो नामिति निगमः। सिंधवश्च श्लो विशेषणं॥ छं॥ ॥ ऊर्जस्वत्यः॥
ऊर्ज बले प्राणन योः। वयादिः। असुन्। ऊर्ज पतीम ज्जो बलानेन तद्वत्यः। अस्मा पा स्मे धा स्त्र जो वि नि॥ बहुलं छंदसी
सुन्तेर्म्ये नुप्रान। सो मतु प्थे इति म संज्ञा बलवत्यो हिन घः। पत स्त्र वेगेन। विरान पिष्टक्षादा न्नह रंति। उर्जस्वा वास्तावह
तीरिवोह ती। रिव आ हू जंती रिव धारं ती रिवेति श्रुतिः॥ छं॥ ॥ पयस्वत्यः॥ पायाने। पिबते रौ वे त्यसु न्। पी यत इति पयः
प्यायते र्वा स्तु निवाहुल काद्। प्यायः पी निष्ठा यामि ति विहितः। पी भा वो भवति वद्दीत। न त्र मीतेन पारीन इति य घरदकं त

४७ ह्रदाः॥ ॥छ॥ ॥सरस्वत्यः॥सरः इत्युदकनाम्नि निरुक्तं।तद्वत्यः सरस्वत्यः।तरस्वत्यः।तद्दन्नवनतरणयोः।असुन्।तरंस्पनेना
पदमिति तरो बलं तद्वत्यः॥ ॥छ॥ ॥हरस्वमः हृञ् हरणे।असुन्।उदकं हरस्यत इति निरुक्तं। तद्धि वहद्द इति सर्वं क्षिप
नेवा प्राणिभिरुपभोगाय तद्वत्यः॥छ॥ ॥रोधस्वत्यः॥रोधसा तीरेण तद्वत्यः।विनारोधस्वतीरन्विति निगमः॥ ॥छ॥ ॥भास्व
त्यः॥भादीप्तौ।असुन्।भादीप्तिः।तद्वत्यः।दीप्तिमत्योहि नद्यः॥छ॥ ॥अजिराः॥अजगतिक्षेपणयोः।अजिर।शिशिरशिप्र
लश्छिरविपदिरा इति किरच्।प्रत्ययायावीभावाभावश्च निपात्यते।अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते ननु धेनु आसुनात्रयस्तिवा।
यद्वाअजिरमिति क्षिप्रनाम।अजिराः शीघ्रगाः॥छ॥ मातरः॥माङ्माने।तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटा
विति तृच् षष्ठ्यादिभ्य इतीट्प्रतिषेधः।निर्मायन्ते प्रजायन्ते।नामांतिआस्वापय इतिवा।मातृवत्नोकस्य रक्षित्वादिति
वा नदी मातरक इति हि देशस्य व्यपदेशः।जनानां सप्त मातरः॥हितायमासप्तश्रवा सुमातृचितिवनिगमो॥छ॥ ॥न
द्यः॥णद अव्यक्ते शब्दे।पचाद्यच्।नदनं वा रवो नद इति टिद्वियं पठ्यते।ततोङीप्।नदन्तीति नद्यः।यद्दः संचयन्ति रम्या
वनदता भरिते।तस्मादानद्यो नामस्थेति श्रुतिः।सो असर्मोतनद्यः समुद्रियः।प्रतीपप्रापन्नद्योवहन्तीति च निगमो
॥ ॥इति सप्तविंशन्नदीनामानि॥ ॥अत्यः॥अत सातत्यगमने।कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि यत्।अयं वा अश्वआ सान
दयश्चेति यत्प्रत्ययो हृस्वश्च।अततीति सततं गच्छति गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा।आवामन्या अपि कार्ष्णेवहंचितिनिग ४७

मः॥छ॥ ॥हयः॥हयगतिविक्रान्त्योः।पचाद्यच्।हयन्ति गच्छन्त्यध्वानं विक्रमन्ते वा स्थाद्दानं गतिविशेषो विक्रमणमिति व
त्तिः।हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि।हयासिस्मभोगायभवेति च निगमौ॥छ॥ ॥अर्वन्॥ऋगतिप्रापणयोः।स्नामदापद्यर्तिशकिभ्यो
वनिप्।मितिवनिप्।गुणः॥गच्छत्यध्वानं प्राप यत्यध्वनः पारमिति वा॥अर्वि हिंसायां वा।निभाष्ये स्कंदस्वामी भाष्येतु अर्वे
रणावानिति मर्थं प्राप्तपूर्वं वनं इष्यते अन्तरं तणा तत्पर्यादन्येभ्यो यिट्भ्यन इति वनि निरूपं प्रेर्यन्ते कस्मादिन्या प्रतिरूणां पा
प्तादिनेस्य इत्यवेष्टर्थान्ति।यद्वा अर्घोप्रत्ययतो स्मिन्नन्यमाश्रितः अर्वन्तं नरमर्थः।अश्वो हयस्याऽऽरोहपरतन्त्रः।हृद्वो
वन्वन्त्र्वानां वैनि निगमः॥ ॥छ॥ ॥वाजी॥वजगतौ।घञ्।वाजो वेगो।रहंस्तरयपदस्यात्प्रसभोदिगोरयोजवो वाज
इति निघंटुः।अस्तिअत्यो व्रसमत्वम्यान्तः।चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्धापरपिकुचप्रतिषेधः।सिद्धो भवति।वाजः
वाऽस्य मिति वाजो स्यास्ति अतइनि ठनौ वाजी।वेगवान् त्वश्वः।यद्वा वाजो अन्नं देवतानेह विहृत्वेदरोणं।अश्नाति वेन
ग्वास्य वितमुष्पा ये नावेन तद्वान्त्र वाजाः पक्षा अभवनस्पतिवाजः।क्षीरस्वामी वेज नवान्वा।वेजनं कंपनं कंपिता स्य यंकं
पपिताव्वापरे वा मित्यर्थः।अश्च नुविज्ञाभयचलनयोरित्यस्माद्धारूपं शृः पृषोदरादित्वात्सिद्धः।विमोचनं वा।जिनो
पपितावपरे वा मित्यर्थः॥छ॥ ॥सप्तिः॥षपसमवाये।वित्तासिवसिसयिप टिभ्यस्तिविति श्री भोजदेवः।सपति संग्रामे
रासभस्येति निगमः॥छ॥ ॥सप्तिः॥सपतेस्यर्णा यो दितिमाधवः सृष्टगतौ।अस्माद्धातिप्रसायेगुरोचरेयलो
पुसहसास मे।वेति।जनिधम्मेरोवास।प्रि:सपतेस्य

योबाहुलकात्। सर्पतीति सप्तिः। जुषाराष्ट्रं इत्यसप्तिभिर्नेष्टागाहीति निगमः॥ छ॥ ॥वह्निः॥ वहप्रापणे। वहिश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो
४९ निदिति निप्रत्ययः सनित्वं भवति वहतीति सा हविर्नो घृतपृष्ठमतो युजीयेत्वा वाहं इति वह्निपदमिति निगमः॥ छ॥ ॥दधिक्राः॥ तत्र दधि
क्राइत्येतत् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रंदतीति वा दधदाकारी भवतीति वेत्यत्रैस्क दृष्टाभी। दधिक्राः दधत्क्षारयत्वस्मादिनंसो धि
यः क्रामतीति दधत् क्रंदतीति दधीर्य्यो ह्यायं क्रोतीति दधदित्याकारी भवतीत्याधिष्ठितं ई यदवनूतं मध्यभाग उहतवंधरः। नुं चि
तघोराति मितवद्गुः क स्त्रेषु क्रिभवकारो भवती मिसर्वत्र दधत्शब्दः एवं यदंतस्य चप्रषोदरादित्वात् तकारलोप इकारो
नादेशश्च क्रामतेः क्रंदतेराङ्पूर्वात्तकरोतेर्वोत्तरपदं तत्र क्रामतेर्जनसनखनक्रमोविति डिति विट्। विडुरेरनुनासि
कस्यात्वं क्रंदेरन्येभ्योपि दृश्यंत इति विच् यत्र येनापुनासिकस्यात्वं दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप्। मुखानुव
र्त्तने। आङ्उपधातोः परः पश्चादेशः। दधिक्राः। क्रनुं दधिक्राव्ह्नुसंतवीचदिति निगमः॥ छ॥ दधिक्रावा अत्रात्येभ्योपि दृश्य
न्त इति वनिप् अन्यत्सर्वं पूर्ववत्समानं। अर्थश्च। दधिक्रावृक्ष्णपकृ जीन्यहोयदिति निगमः॥ छ॥ ॥ एतग्वा। इराणा ति
हसिमरगवामिद। मिल्पूष धुर्विभ्यस्तनिति तन्प्रत्ययः कम्मेणि अन्यतेपि दृश्यंत इत्यस्मान्न तेभ्यः तेभ्यो तेर्भवतिरेवं प्राप्तेग
मगतौ। इराणी दृष्ट्या वनि नित्रिति बाहुलकाड्डान्प्रत्ययः। टिलोपश्च। गम्यत इति गवः। गतेर्व्यादेशः एतः प्राप्नोमतयोयेतस रामं
एतग्वः। अश्वस्तुरीष्ठपातिशयेन गमनाररमयाविलंबितं गतेर्व्यादेशं प्राप्नोतीति एतग्व उच्यते। एतग्वा प्राप्तगंतव्यो इति माधवः॥ ४९

यद्वा एतशब्दः शुक्लवर्णपर्यायः। गमेः क्विप् गमः छ्वावित्यनुनासिकलोपः ऊञ्चगमादीनामित्यूकारोंऽतादेशः। आगमनमागूः धात्वूपसर्गा
योः स्वान विनिमयः गवाः एतस्य शुक्लस्य वर्णास्य। आगमनमस्यास्तीति मत्वर्थीयस्यस्तुक। एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्वाः। यद्वा एतः शु
क्लवर्णोस्यास्तीति छिके शाड्डीन्मतरस्यां अतेभ्योपि दृश्यंत इति वप्रत्ययः। गकारश्चउपकृतः। एतग्वाः शुक्लवर्णोस्यास्तीति मत्वर्थी पः। यो
भवतीति माधवः। सावेषामश्वानापन्न क्वापिशीलम स्मिरूपेणावाएतग्वश शश्चे वर्त्तते। तथाच विशारवाषाढादयोमंथदंडयो
रित्यत्र पदमंजरी। विशाषाषाढशब्दौ रूविरूपेणामन्यदंडयोर्वर्त्तेते। तेनयथाकथंचिद्व्युत्साधुत्वानुशासना र्थ स्त्रत्वं काराहिन्ति
युत्तर्त्तिः। क्रियतइति तेनामत रर्थे तेपि न दोषः। एतग्वेमाकाराते पागेयथा हश्यं। एतग्वा क्विन्नसु युजा युजानः। एतग्वा विघएतशा
पुयोजत इतिच निगमो। सुपांसुलुगिति विभक्तेराकारः॥ छ॥ ॥एतशः॥ इराणा तो। एतेस्तशन्नतसुनाविति तशन् प्रत्ययः। ए
तशः गमनकुशलः। यद्वा एतशब्दः इत्यामादि त्वाछः। पृषोदरादित्वादाद्यदात्तत्वं। एतद्वाएतच्छरोएतशः पृषोदरादित्वात्सर्व
सिद्धिः। सर्गोन तत्रैरतशः। यदेतशोनिरापसेन्वा जामानो विपश्चितेतिच निगमो॥ छ॥ ॥पैद्वः॥ पद्गतौ कृगरश्चैरद्वन्यो वरइति
वप्रत्ययो बाहुलकात् अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात्। पद्यते गच्छतिपद्यते गच्छतिपद्यते नेनेति वा पदेः पैद्वो गति
क्रियामिति माधवः। पैद्वो न हि त्वमहिनाम्नां हंते इति निगमः॥ छ॥ ॥दौर्गहः॥ दुर शब्दउपपदे गाहूलाने गाहवी। ईषद्दुःसु
ष्कृच्छार्थे युरवल् पृषोदरादित्वात् गहा। तः रफलोप लोपः। तेगाहे इत्यत्र। अश्वं दूदयान मित्रे ग्रहानुमशक्यत्वाद् दुर्गह

इत्युच्यंते। दुर्गहस्य वदौर्गहः। प्रत्यादिभ्यादरात्प्रहादुःखेन गाहितव्यत्वाद्दुर्गहं जलमुच्यते इति माधवः। तत्र भवो दौर्गहः। तत्र भव इत
४९ रण्। अस्यापत्यं वा अश्व इति स्कन्दः। सप्तऋषयो दौर्गहे बध्यमान इति निगमः॥ ६॥ ॥ औच्चैश्रवसः। अमृतमथने जातो उच्चैः
श्रवाः। तस्यैव महच्छ्रवः कीर्तिरस्येति तस्यापत्यमित्यण्। तत्तुल्यो वा घोषः। सर्वे निगमोन्वेषणीयः॥ ६॥ ॥ तार्क्ष्यः। तुरीमश्नुते ग
तयं स्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियतीति वा तार्क्ष्यः। तृक्षस्य शब्दात्तस्तीर्णे शब्दाहार्द्वयदं अश्नोतेः क्षीयते वी तरयदंदर्श्यादरादिः। अश्वो
हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते चेत्क्रियेः। यद्वा वेगेन तार्क्ष्यसाहश्यात्तार्क्ष्य इत्युच्यते। तुरंगगरुडौ तार्क्ष्यौ। वित्यत्र तृ
स्यापत्यं तार्क्ष्यः। गर्गादित्वाद्यञिति क्षीरस्वामी निगमोन्वेषणीयः॥ ६॥ ॥ आशुः। अश्नुते अध्वानं वायाजिमिस्त। दिसा ध्यध्व
न्यत्रगा। अश्नुते ध्वानं अश्नातेर्वा बाहुलकादुण्। अश्नाति महाशनो भवति। आशुरिति क्षिप्रनाम शीघ्र। वाइव वक्रे ह्ना
मुषिति निगमः॥ ६॥ ॥ ब्रध्नः। अत्र भट्टभास्करमिश्रेणाश्वं परिहृदमरुषमुरोचनमिति व्याख्यातं। वाजसनेय
कनुयुंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतमित्यत्र उवटः। अश्वं पुनक्ति युंजंति ब्रध्नमिति। अश्वो नादिवत्तस्यपत इति च॥ ६॥ ॥ अरु
षः। ऋगतिप्रापणयोः। ऋतन्हिभ्यामुषच्यकृच्छतीत्यर्यते वा तद्दर्शिभिः। यद्वा अरुषमिति रूपनाम तद्वान् यथाधीका रः घश
ब्दः रूपवदर्थः। हरिमन्तं स्वसरे अस्य युंजत इति निगमः॥ ६॥ ॥ मांश्चत्वः। मन ज्ञाने क्षिप्रं चतति गति कर्मा श्वाशाश्वोव राम
न्विति वत्प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति। मन्यमानो अश्वयात्तस्येति गच्छतीति मांश्चत्वः। समासे पूर्वपदस्य नलोपाभावः एषोद ४९

रादित्वात्। महीमे अस्य वृषनाम शूषे मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे इत्यत्र माधवस्त्वश्वप्रथमभाष्यं महती इम अस्य सोमस्य सुखक
वर्षणानमने शशशांवर्षणां शक्रुणां नमनमंत्रे। क्षिपमाणो युद्धे बाहुयुद्धे शत्रुणां हिंसनशीलपे भवतः सोपमस्वापच्छेदन्ने हय
स्तेन हणं प्रदृवरां अथ प्रसङ्गः। अपगमप्रामिवान्नपग्रमयथाविज्ञातास्ति ग्धानितोमस्य च्छकाशादिति। अत्र मंश्चत्वस्येति। हितमिति
मांश्चत्वमितिश्वजितिभातिमाधवस्येव नाम। तिघंटौ मंश्चत्वो बभ्रूव अश्वस्थिरिमश्वनामसु पठ्यति। समाम्नाय पाठे पुंवमंश्चत्व इति दे
हश्यते। वभ्रंमेश्चत्वोर्वरुणास्य वञ्क्रमित्यत्र माधवस्यैव मंश्चतुरिमश्वनाम समस्यमानान भिगच्छंतीति। इह नुवरुणा विशेषणो मं
श्चत्वोर्वरुणास्य महान्तं वञ्क्रमश्वमित्यभाष्यत न निरूपणीयं॥ ६॥ ॥ अव्यथयः। एषामश्वानुत्तरा शोवहूव दिस्कन्न मसंदेहा
श्चत्वोर्वरुणास्य महान्तं बक्रमश्वमित्यभाष्यत्तन्निरूपणीयं। अव्यथयः चलनपोः। इत्नव्यर्थधातुभ्य इतीन्नश्च्यस्यः। नञ्समासः। नविभ्यतीसंभा
षीएतत्तदादीतिबहुवचनोत्तानि नामानि। अव्यथयः पतत्रिभिरश्वैरव्यथिभिरितिनिगमः॥ ६॥ ॥ श्येनासः। श्यैङ् गतौ। श्यास्त्याहृञ्विद्रनच्।
बधनादिभिर्नेतुंश्यतीत्यर्थः। यतत्रिभिरश्वैरव्यथिभिरितिनिगमः॥ श्येनः शंसनीयं गच्छतीति भाष्यं। ज्ञासिद्धाज्जसेरसुक्। श्येनासो न दुवसनासो अर्थमितिनिगमः॥
गुणाः। श्यायते ध्यानश्येनः शासनीयं गच्छतीति भाष्यं। ज्ञासिद्धाज्जसेरसुक्। श्येनासोन्दुवसनासो अर्थमिति निगमः॥
पक्ष्यः॥ ७॥ ॥ सुपर्णाः। पृपालनपूरणयोः। यापरवस्यन्तिभ्योन इति नप्रत्ययः। सुधावस्यत्वेन पवसादिशदाने नतहूद्भिः इत्येव
चू॥ ६॥ ॥ सुपर्णाः। पूपालनपूरणयोः। धाप्वस्यज्यतिभ्योन इति नप्रत्ययः। सुष्ठु वस्यत्वेन पवसादिभ्यदानेन तद्भिः इत्स्य
निमादिनाममिमतानिसंख्यामादिसाधनत्वात्पतेर्वा बाहुलकान्नप्रत्ययेतकारस्यरेफः। शोभनगमना इत्यर्थः। निगमोन्वे
षणीयः॥ ६॥ ॥ पतंगाः। पतृगतौ पतेरंगज्जितिअंगच् प्रत्ययः। पतन्निगच्छंत्यधीनां पततत्पनेनेति वा पतंगाः। तस्य महापतनसनेवे

५०

तिपतः पङ्क्तः गोचरसंवरवहव्रजमज्ञापरा निगमाश्चेति त्यत्र वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्पतेः घः। पतेतगच्छंतिरवचप्र
कररोगामेस्त्वरवव्यपसंख्यानमिति रवचरवघङिहक्तव्यः। खिनज्यनमास्य तिमुम पतंगा अश्वाः। अविश्वद्वेयद्विशो भ्रवत्रि
क्षिभूयतेरथेषु क्तासञ्चाशवः पतगा इति निगमः। आम्पुशश्चोविशिषणो॥ छ॥ नरः। राजसूयायसो। नयते र्डिचेतिऋनप्रत
यः जसानरः। नयंतिसादितं कर्मणां नेतारो नरः। चंस्तरोहरितोरामयो नृनिति निगमः। नुन्नश्वानिति माधवः॥ छ॥ ॥ह्वायी
णां। ह्वा कोटिल्ये। ऊह्वलोरयेत। खल्वीनाघाक रविरोन मुखादिवेगेषु कुटिलो क्रियंते ह्वाश्वाः। यद्वाहरतिरत्निकमीह्वल्यकटो
बहुलमिति रापतह्वरंसर्थेह्वाश्चाश्वायीः। ह्वरिगत्नाविति माधवः। ह्वायीणामिति थथाहस्वः पाठः। पुत्रो नह्वायीणामिति निगमः।
छ॥ ॥हंसासः। हनहिंसागत्योः। हन्तिचदिहनिकमिकषिपम्पचिम्य सइति सप्रत्ययः। घ्नंतिगच्छंत्यध्वानं गच्छंतः
या हिरध्वानं हिंसंतीवा। हंसा। सायेवां मंधुमंतो अस्त्रिध इति निगमः॥ छ॥ अश्वाः। अश्व्याप्तौ। अशूप्रुषिलटिकणि
षटिविशिभ्यः क्वनिति क्वन्प्रत्ययः। अश्नातेवां वाहुलकात्क्वन जसश्च अश्नुवते ध्वानं महाशनाभवंतीति वा। प्रजापते
रक्ष्यश्वयदश्वयत्तदेश्चीभवत्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वमिति विज्ञायत इति माधवः। यत्ताक्षिषुहिंसमत्नम
श्वाइति निगमः॥ छ॥ ॥इति षष्टिशतिरश्वानामानि दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते। साहचर्यणासंव्वाधि राम
नानानायेतीति हासपक्षे नैरुक्तपक्षे पिष्टवेयज्ञायरयज्ञावहोराचेवा। हरीइंद्रस्य सोमपानादि क्रियायाः साधनत्वात् ५०

रोहितो अग्नेः। नित्यपक्षे। ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्त्वः। हारितश्चादित्यस्य हरितेवर्णोरभ्रमयः आतराादित्यस्य अश्विनोः कालेरासभ
वरोहितौ कालौ चितेन श्यामलेन वर्णेन नायदे पदे प्रः। अजा अजानानात् पूष्णः। कालोरश्मयोगाच्छन्ति सर्वतः प्रादृषिपयोविद्युत्त्राम
वमाल्यमरुतां। अरुणोयागावउषसः कालेत्तमोरूपा रसिमा लागाव्यः। श्यावाः सवितुः कालेश्यामवर्णा भवति। छ। इत्यासि विविध
रूपाणी। तिबृहस्पतेः। निधुमो वायोरथवन्नीनरगायमोपामबादेस्संवरणा श्निश्चराणां त्रिपुतः इतिस्कंदस्वामिग्रंथः। श्वृह्वक्
स्पतिस्तावत्स्वदश्यंते। हरी। हृञ्हरणे। हपिशिरुहिवृतिविदिक्कोतिम्यश्चेतिइन्प्रत्ययः। हरतोरथं अन्नं वाजं कर्मवयज्ञापरय
ज्ञौवाइंद्रस्य हरिताभ्यांहीदं हरतीति अस्मिन्पक्षे कररोइन्द्र। ऋक्सामे वाइंद्रस्य हरीइतितरेयब्राह्मणं। ऋक्सामे वाइंद्रस्य
हरीसोमपानाविति पञ्चब्राह्मणा। इंद्रोहरीयुयुजेअश्विनारथमिति निगमः॥ छ॥ ॥रोहितः। रुहरुहियुषिभ्य इतिरिति
इतिप्रत्ययः। रोहंतारोहंतिरथं वहंत्याक्षिवमिति। रोहितः। रोहिदश्वमुविवतेति निगमः॥ छ॥ ॥हरितः। हृववदितिंहरंतिर
थंतमोवास्वभासा। यद्वाहरिरुद्धः पीतवर्णवचनः हरितवर्णो वा। पदेदयुक्तह रितः सधस्थादिति निगमः॥ छ॥ ॥रास
भौ। रासृशब्दे। रासिवल्लिभ्यां वेति अभच्प्रत्ययः। रासतेशब्दंकरोतीति रासभः। गर्दभः। तौ रासभौ। गर्दभरथेनाश्विनावुद
जयतामिति ब्राह्मणं। युंजाथांरासभंरथे। युवंरासभोवांकनिक्रददितिचनिगमौ। छ॥ छ॥ ॥अजाः। अजगतिक्षेपणयो
ः पचाद्यच्। विभाभावीव्यज्ञयेना। अजंतिगच्छंतिसर्वतः क्षिपंतिवातमः। अहेलमानोररिवा अजाश्वपश्वस्यतामजाश्वेति

५१ तिगमः ॥ छ ॥ ॥ एषस्सः एषु वृषु सेचने । वर्त्तमाने एषस्तमहन्न्रुगाच्छत्रवचेति निपातितः । तस्य प्रातर्बद्धावारुगित श्चेति ङीप् । जस्यार
षसः । सेच पित्रीव षेराम्न् । मिसित्तावाव षेराः । एषाद्भिः सह संगता इति माधवः । तदा पुंयोगादाद रख्यायां इति ङीषु । उपारषे पुष
षतीरयु गधाम रुतां एषतयस्छदि वंगते ति च निगमौ ॥ छ ॥ ॥ गावः । व्याख्याता रश्मिनामसु । गंत्र्यः । युङ्क्ते गवामरुणा नाम
नीकमिति निगमः ॥ छ ॥ ॥ श्यावाः । श्यै इ गतौ । नग्रंन्भ्याव इति बाहुलकात्व प्रत्ययः । श्यावो धूसरवर्णो वर्णः । तद्वंतो पि श्या
वाः गुणां वचने भ्यो मतुब्भ्याम तुपो लुग्वक्तव्यः विजनां छ्यावाः श्रितिपादो त्र रख्यन्निति निगमः ॥ छ ॥ ॥ विश्वरूपाः । नानावर्णा
वा । बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतं । बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजतेति च निगमौ ॥ छ ॥ नियुतः । नि इर्वो घमिश्रणाइ
त्यस्मात् क्विप् । नियुवं ति मिश्रयंति रथापर्णादीनि । आत्मांतरे येन वा । यद्वा नि इर्वो घमजपरम इत्यस्मात्तमप्रत्यये इति । बाहुलका
दुनिप्रत्यय छित्वोपश्च नियंमंते सारथिना नियुतः । नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्चेति निगमः ॥ छ ॥ ॥ इति दशादित्येय योजना
नि ॥ छ ॥ ॥ भ्राजते । टुभ्राजृ दीप्तौ । भ्वादिरात्मनेपदी । भ्राजन्ते श्रेणिदं नितिनिगमः ॥ छ ॥ भ्राशते भ्राश्यंति । टुभ्राम्लृ टु
भ्लाम्लृ दीप्तौ । भ्वादी आत्मनेपदिनौ । वा भ्राश भ्लाश भ्रमु क्रमु क्लमु त्रसि त्रुटि लष इति यश्ये श्यन् । परस्मैपदित्वं छांदसं । निति भ्रा नि
भ्राशयंतौ प्रयानाति निगमः । भ्राखानिः शिला । शितादीति माधवः । भ्राश्यतो जिवा यागं तरं भ्राश्यतीति व स्त्रक्रिया ॥ छ ॥ ॥ राम
॥ दीदयति । नेरुक्त धातुः । यद्वा दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । इत्यस्य धकारस्य दकारो यङ्वयेन बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । पर ५१

स्मैपदित्वं छांदसं । यो अग्निः क्षोदाद्पद श्रवं इत्यरिति निगमः ॥ छ ॥ ॥ शोचति के । शुचि च भ्वादिः परस्मैपदी । दीप्त्यर्थत्वं न
नेकार्थत्वात् धातूनां । अजस्रेण शोचिषा शोशुचान इति निगमः ॥ छ ॥ मंदते इति । मदि स्तुति मोदमदस्वप्नकांतिगति
तिषु । अत्र दीप्त्यर्थः । भ्वादिरात्मनेपदी । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ॥ मंदति । मदि कस्मात् रोसुखेव । भ्वादिरात्मनेपदी
दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ॥ ॥ रोचते । रुच दीप्तौ । अभिप्रीत्यां च । भ्वादिरात्मनेपदी । उद्दयित्स्याम
तिर्भा अदिद्युतदिति निगमः ॥ छ ॥ ॥ ॥ ज्योतते । द्युत ज्वर दीप्तौ । भ्वादिरात्मनेपदी । उद्दीयस्यामतिर्भा अदिद्युतदि
ति निगमः ॥ छ ॥ ॥ ॥ द्योतते । द्युत ज्वर दीप्तौ । भ्वादिरात्मनेपदी । यकारश्छांदसः । यद्वा घृ तिर्विज्ञहातः घृतेरिसि
न्नादेशश्च इति । इसिन्प्रत्यये विहितो ज्ञो बाहुलकादत्रापि न्नवति । निगमोन्वेषणीयः । केचित्स्याच्छनि छदत इति पठं
ति छदि संवरणे इति चुरादिः परस्मैपदी । यस्येनात्मनेपदं टिलोपश्छांदसः । नयपेसा हस्वानुकवाहू दिलोपः । नि
गमदर्शनान्निसंपः ॥ छ ॥ ॥ घृमतु । घोततु घृत । सपदादित्वात् क्विप् घृतंतीति मनुप् । पृषोदरादित्वान्न
कारलोपः । यद्वा दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकांतिगतिषु । इत्यस्माद्दाप्रत्यये दिवे द्यवतीति विविप्र
सर्पेप घोततं दिवू । ततो मनुप् दिदिवत् दिस्फचं दीप्तिमदित्यर्थः । समाम्नाये पस्पपदार्थस्य स्मृत यद्वा चकमाख्या
तं नाम वा तस्ये हैवास्य तापिपक्तितथा हिकं । त्रिकर्मसु उशिगादिवाप्नि कर्मसाक्ष्ण्वानद्यादि । महन्नामसु ववरि

थविवक्षसोपश्यतिकर्मसु विचर्षणि। रिसादित्रिवमिहापि घृमदिति नाम पदस्य धातुमध्येपाठः। किंवित्त्वेषेण नेर्विचक्ष त
५२ वाद्दिवस्थानेकार्थत्वाज्ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थं। घृमदग्नी वंचातनरक्षो। हति। निगमः॥ छं॥ ॥ इध्मे वा दश हूलति कर्म्मा
सोधातवः॥ छं॥ ॥जमत्॥ अत्र कंदस्वामी तावत्सैवोत्तरा। राजमदित्याद्य। निर्त्तलनोदी। निमतः सत्वस्य नामधेयानि दा प्रा
भस्य पन्निदिवज्जमतत्त्र्यका। लिनमलंकल्मली किनं परिभावेयन्ति शोभयति शब्दानुकरणं वा जंजणाभवन्तु तमः पा
पादिवत्मल्लंमलभावं नपति पूर्ववद्यानुकरणं। मलंमलायते गिरिजियथान्नरद्विरदयः। थंगाराणि तिहूलालएवोव्यंत
इति। जम अदने। शतात्जमत। गण। नाजमदग्निनेत्यादि पुजमछस्वदाहरणं॥ छं॥ ॥ कल्मली किनं॥ इत्यारितां
धकारं सकल्मलीकं भवेदिति माधवः। पृषोदरादिः उन्नत्र रेचानमस्य कल्मलीकिनत्रामोभिरिति निगमः॥ छं॥ जंजणा
भवन्नु। अर्चिषा जंजणाभवन्निति निगमः॥ ॥ ॥छं॥ मल्मलाभवां मल्मला भवंती मासादयामा। ति निगमः॥ छं।
॥अर्चिः॥ अर्च पूजायां। अर्चिर्भृ विद्रु स्पि च्छदिभ्य इसिरिति। सिः प्रत्ययः। अर्च्यंते देवताघर्चनसाधनत्वाद्वा अ
र्चिरग्न्यादिह्वालादि। अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानिति निगमः॥ छं॥ शोचिः। शुचेर्ज्वलतिक– र्मणः॥ पूर्ववत्सूत्रेण
इसिः शोचति शोचिः पदानेवातीअनुवातिशोचिरिति निगमः॥ छं॥ तपः। तप संतापे। तप दाहे वा। असुन्। तपती राम
ति शरीरादि। परान्प्रणी हित्वा पसाया तुधानान्। अग्ने पत्नेन पसेन तं प्रति तप ये ति च निगमो॥ छं॥ ॥तेजः॥ तिज नि ५२

शाने। असुन्। निश्यति तन्नूकैशेतितमः। यापंवा। यद्वा तेजः पालने। असुसुन्। तेजः। तियालपति प्राणिनः प्रकाशदानेनापत्ते अ
सेतेजसात्मनाहं तेजस्वी भूयासमिति निगमः॥ छं॥ ॥ हरः॥ हृञ् हरणे। असुन्। हरति तमः। यत्ते अग्ने हरस्तेन। प्रतिपर्षे हरो हरसा
परणीहातिच निगमो॥ छं॥ घृणिः। घृ। णिपा क्षिं भ्रूर्णिरिति। घृ क्षरणदीप्त्योः। रिस्मात्त्रिय स्वपगुणाभावो निपात्यते। जिघर्त्ति
दीप्यते। यद्वा घृ णुदीप्तौ इगुपधात्कित्। इति। इप्रत्ययः। दीप्यते घृणिः। स हि घृणिरू रुवेरायगानु रिति निगमः। आघृणी सस्ववा वहा इति
वा। हूघृणि रितिकेषु वितकोशेषु दृश्यते। तदयुक्तं। नैगमकांडे आघृणि रित्यस्य ज्वलन्नामसु क्रोधनामसु च यास्कादनेकार्थत्वमि
मिति स्कंदस्वामी वचनात्॥ छं॥ ॥ शृंगाणि॥ शृंहेनात्र शृंगस्कानीयवाद्या प्रपठ्यंते। श्रिञ् सेवायां। शृ हिंसायां। शृणोतेर्द्रू
स्व। गन्। किन्नुतुनड्वेति अधिक्रियते। श्रियंते वाकुलकात्संप्रसारणादि च भवति। श्रितं हितदा। श्रितं मं इलिहिनस्ति
त। तत्त्वश्रीपिणा प्राणिनः श्रुंम् श्रयंतेरत्स्वनशब्दात्वैतिनिर्वचनस्य याथार्थः शृणोति वा सा ये व्या नेहस्य शमु हिंसायां। कृणादिः अ
स्मान्। गः। अकास्य ऊकारः पूर्ववदर्थः। यद्वा हि धातुजं शरणाय हिंसायैतं मद आदिरू हते। ऊर्द्ध्वं गतं। शृणाते रुदूते ष्व शृं
गमित्यर्थः। शृणातेर्हस्व श्वगमेश्चरु प्रसर्य नुमिवरू पं वा अथवा। शिरसांरक्षातद र्थम् हतं रक्षतितत्त्रा। शिणतसस्य नियत्या
दिना। शिरसो निर्गतमिति वा शिरः शब्दान्निर्गमेश्च शृंग शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः। असावादि तो शिरः प्रज्ञानानि
तिश्रवणात्। किं विद्वाप्य कारोपि वाशिरस आदित्योभवति शिरउपपदे गमेर्डे शिरसः श्र भावेमकारेवोपजनेरू पं पृषोदरा

५३ दिवा सर्वत्र रूपसिद्धिः। यंगां जसि षंगावः। यत्रगावो न्हरिष्यंगा अयासः। विष्यं गिरामभिनक्षुष्णु मिंद्र इति च निगमौ। अध्यायपरिस
माप्तिं सूचयन् हि वचन न्यौतो तथा दर्शनादि यत्त्वं स्कंदस्वामी। अन्यत्रापि सर्वत्र। पृष्ठा हि रूत्कि पदस्य वाश एष शास्त्रे तस्य परमा श्रे
ष्ठित्वमिति महासंज्ञाकरणस्य प्रयोजनं नैवर्षितं अन्वर्थसंज्ञानं। आसेज्यते अधिकमुच्यत इति तेनैवं जातीयका हि वंचना
जायंत इति शाष्ट्रं विदो विदोवक्तुः। यथा होदर्शनाय होदर्शनायेनीति ॥ छ ॥ ॥ इति अत्रिगोत्रस्य देवराजायज्वनः कृतौ नैघं
टुककांडनिर्वचने प्रथमो ध्यायः ॥ ॥ समाप्तिमगच्छत् ॥ ॥ श्रीः ॥ कर्म्मनामान्युत्तराणीति भाष्ये स्कंदस्वामी। हलं नकर्म्मासंब
धादाह। कर्म्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः ॥ ॥ अपः। अप्न इत्यादीनि क्रियत इति कर्म्म। अप्नः। अप्नत विप्रो वाणां च कर्मणां
नामधेयानि सति साधारणे पि साधारणानि वनिर्मितव्या। निवाचार्थे व शादि नि ॥ छ ॥ ॥ अपः। अप्नः। आप्ल व्याप्तौ। आप कर्मा
ख्याया ह्रस्वश्च तुदेत्सुन्नु विकल्पेन तुडागमश्च। आप्नुवंति हि तत्कर्त्तारं आप्नोति वा नानूफलरूपेण इंद्रं स्तामे न्निसृत्तदयोवो
अक्तेते सो भगं वा रव होमदप्न इति च निगमौ ॥ छ ॥ ॥ दंसः। दसि दंसनदर्शनयोः। चुरादिरात्मनेपदी। असुन्। दर्शयंते हि
तत्कारणेन हश्यते दृष्टा भिरितिवा। अथवा दसि मोक्षणे। चुरादिः परस्मैपदी। असुन्। दंसयति मोक्षयति या मनः पुरुषं सं
सारादा पदो वा। यद्वा तसु उपक्षये दसुवा। अन्तर्णीतण्यर्थः कर्म्मणा सुनिबाहुलकान्नुम्। उपक्षिययितव्यं हि तदंत। नंतथ राम
मित्यर्थः। दस्मस्य चारु तमस्मसिदंस इति निगमः ॥ छ ॥ ॥ वेषः। विष्लृ व्याप्तौ यत्र वाचक। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तृन्न्व्या प्नं विस्त ५३

तं यद्वा वेवेष्टा अस्मिन् कर्म्मसु पक्वानि। परिवेवेष्टि भोजयति स्व फलं वा कर्त्तृन् कर्म्मणो वा देवेभ्यः प्राके यं वेषायत्वेति निगमः ॥ छ ॥
॥ वेषः। विपिः प्रेरणे पोद्धतिमाधवः। असुन्। प्रेर्यंते स्मिन् कर्म्मकराः। यद्वा दे ह कंपने। असुन्। वेपंते चलंत्यत्र कर्त्तारस्तन्नेद
तुरूपं वे पं स्मि विध्यपराधभयात्तकंपयाति। रक्ष आदीननिष्टाद्वानीति वा। न इह भीरवेपसः। अभिनिविष्मा पुवे पस भिति च निगमौ
छ ॥ विष्टी। विष्लृ व्याप्तौ। क्तिन् गत्यागमः। हि त्रिवा डुलकाल्या दृत्तुडागमश्च। वेष समाना र्थेय थाहृष्टौ। पाठः। विष्टी प्रामीन्मेः
सुक्तः तस्सुक्तः स या विष्टी प्रामीतरणि च न वा घत इति च निगमौ। उभयत्रापि प्रानीति विशेषणा। विष्टीति कर्म्मनाम। तथा च
नि विस्सु। विष्टी स्वपसः कर्म्मणा सुहस्ता। ऋषस्या धनिष्ठा प्रामस्य प्रशमिष्ठा इति। विष्टी प्रामी भिस्सुक्तः तस्सुक्तः स ये सत्र माधव
नि हन्तन्या विष्टी व्याप्तिः सुक्तिरतेः स्युर्विस्तता निविष्टीति नि। नु ष्टीनद्रन्द्रो सुप्यासुगानी निकर्म्मभिः। प्रा त्रेम्मं चो पि विष्टी
प्रामीति वद्र त्यस्य मंत्र प्रामीत स्पस्य उभयत्रापि विष्टी प्राहः प्रामीम स्य विशेषणा व नुष्टीन रेदो अर पर्यो प्रा सह। नि नु ष्टीनी
तिमाक्षव स्कन्दस्वामी। विष्टी प्रामीतरणि तेन वा घत इत्यत्र विष्टीति नेदं कर्म्मनाम प्रामी। सतेनयोन रूत्वा प्रसंगात्। अतो विषे
र्या प्रयर्थस्य कृत्याप्राप्त्योयं स्ना आदि नवादीत्याकारः। विष्टी व्याप्तिं कृत्वे स यथाः। प्रामीति कर्म्मनाम कर्म्माणि। निहितो याबहु वचनं
तवेना भाष्यप्रदत्त। एतयोः सुमनेन। एतो निगमौ ॥ छ ॥ ॥ व्रतम्। अत्र भाष्यं। व्रतमिति कर्म्मनाम वृणोतीति सत इमादि। अ
त्र स्कंदस्वामी व्रतमिति कर्म्मनाम वृणोतीति कर्त्तारिसत इति तत्रत व्याख्यानं। न हि विंध। मुनमस्पुर्भवा वृणोनि नि वेश्मा ति

केन्नीरं नथा वश्रुतिः तं विघाक र्मी। सा समन्वारभन्ने इर्व ब्रह्मा वेति। इद मपा नरत्र प्रतं। पुङ्लवणा स्त्र्या दिविषयं निश्हृ त्रिरूपं कर्म। स
५४ तस्मादेव रूपसामान्यात्व्रसन्नं व्रत निरुच्यते। वारयती। तिसतः। निघ्नन्निरूपं हिं: सः कस्य स्तदति कस्य प्रमादात्प्र वर्त्त मानं पुरुषं
वारयती। तिसत इत्तस्ये वां पाठोर्थः स्त्रा। व्रत मिति कर्मनाम निश्हृ त्ति कर्मे चास्यंते। तिसत इति व्रतं कर्मो च्यते। ब्रह्मा हारय तन हिंसं कर्म
पूर्वकं प्रवृत्त निरूपम यिहो त्रादि कर्म प्रसवा र्थवारयती तिपुरुषः प्रवर्त्त मानो। निवर्त्त मानश्च व्रतेन। भिसं वंधं स्ते नात्र तेन निवार्य त इति
व्रतस्यैव प्राधीमा हेतु कर्र्तृत्वेन विवक्षा भोजनम यिव्रतं दूरा दिनिवारणात्। हरोगा तेर्हतोः स्व विरंज्ञि भ्यां कि दिति विधी यमानो तत्र
प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति। किंवा हुसा भावः छ्रा देशः। घारेयते वाति दित्यव्रनु साति लुगपिवा हुलकात्। व्रति इनुसन्न पइति ख्यो
जदेव इति क्षीरस्वामी। व्रतयते वर्जितसर्व भोगोत्र्वे ति सुबोध नीकारः। व्रते र्हाती: पुंसिसं ज्ञायां घइतियः प्रत्ययः व्रतिश्च वर्ज नार्थः
। श्राथावय मादित्य व्रते तव। ब्राह्मणा व्रतवा रिणाइ तिच निगमो। अग्ने व्रत पते व्रतं चरिष्यामी त्यादौ व्रत शब्दे निश्हृ त्रि कर्मे ता॥
छं॥ ॥ कर्वरं। कर्वर ते र्हतोः पुंसिसंज्ञायां घइति घ प्रत्ययः। कर्वरं। कृ विक्षेपे। कृञ् हिंसायां। कृ गृह्रभ्रव स्त्व तिभ्यश्च। कि रति
प संकाय्य ते त्मिन्न मास्त्रा त्रादि तिवा। हिनस्ति तत्र मुक्तं पुरुष भावं त्र्य शुभ पुराय। श्चापाविश्वज नयन्नकर्वरा णीति निगमः॥ छं॥
॥ शाक्रू शाक्नौ। अ प्रि प्राकि भ्यां छंदसी तिम नित्य प्रत्ययः॥ शाक्यते तेना भिमतं प्राप्तुं शक्नोत्ता एसा धपितुं वा शक्यते कर्त्तुंमि तिवा मस्या राम
कर्त्तोर्म धा छ शक्ती र इतिनिगमः॥ छं॥ ॥ क्रतुः। कृ। रातेः हजः क्रतुरिति कातुप्रत्ययः। क्रियते हि ज्ञाति भिः। क्रतुं दक्षिका अनुसंतता ५४

त्वत्ता शत क्रतोमादयस्वासुते ष्विति च निगमो॥ छं॥ ॥ करूणं। कृ विक्षेपे। कृञ् हिंसायां। कृ हृ दारिभ्य उनन्। कर्णारणास मानार्थोस विद्मि
त्यक करणस्य शएक इति निगमः॥ छं॥ ॥ करणा। नि। क। रा। तथुं च वहुल मिति पुच्। क्रियते ल्यट् वा करणं माधनमी महामिति प्राप्तिः उ
त्सिपाठोय थाह स्कंक मेवा विक रणा माध्य दा तुर्मि ति माधवः। प्रवेत्वूर्वो रिण करणा नि वोचं। प्रवेत्पूर्वा रिण करणा निवे ब्रेतिव। निगमो॥
छं॥ ॥ करांसि। करोते रसुन्। न्ते पि इरूपं त इति न्त्र्य तवा भ विष्यति वात्य थीः पूर्ववत्। करीसा तिरूप ता निस्यः। क्रियमाणा निके वते तिमा
धवः॥ आविहाया ह विदुषे करांसीति निगमः॥ छं॥ ॥ करनं। कृञ् करणे। भ्वादिः। शशिऊपु। कर णाम भिमतं कनुपू। यथाह स्कंपा
ठः। निगमोन्वे षणीयः॥ छं॥ ॥ कृशिकृत्। दाधर्त्ति दर्ध र्त्ति दर्हं षा माादिसूत्रे णा छं दो विषयेणा करोते र्यङ् लुगंतस्य शतरि वृत्वा भावो
भ्यासस्य रिगागमोपि नि पात्यते। अत्र भ्यासः यणा देशो न्तते अन्त का रां तत्वा दं गस्य अ भ्यासस्य रिगागमोन प्राप्ती तीतिसोपि निपा
त्यत इति पुनः पुनः करोतीत्यर्थः। दि त्रिमनिवारणं वा। निगमोन्वेषणीयः॥ छं॥ चक्रत्। कृञ् करणे। भ्वादिः। शब्द नुहोत्या
दिभ्यः श्लुः। वहुलं छंदसाति श्रयः श्लुः। हिर्वचनादिः। यणादेशः करोत्य भीक्ष्णं। निगमोन्वेषणीयः। केषुचित्कोशेषु चक्रतुरिति
हश्यते निगम दर्शनान्निर्णयः। अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवी येह श्यते चर्कृत्यानि त्कृ राव तर स्मचक मरिणा वर्हण नीति भाष्यं च। छं॥
क तीं। करोतेरित्वनाद यो स्येभ्योपि हश्यंत इति त्वन्न प्रत्ययः। क्रियते। यहार्थेता वे के वेत्यत्र न इति तनुप्रत्ययः कृत्वा थी क्र
भावकर्मणा तहे वानां देव तमाय कर्त्वं भिति निगमः। भर्यस्य इक कर्त्वं मिति चात्र संदस्कं दस्वामी नाव्यां कर्त्वं मिति निगमः। भर्य

स्य ष्ट कर्व भिति वा अत्र संदर्सं दस्वामी नाथ्यं। कर्त्रभिति कर्मनामेत्ति॥ छ॥ ॥ कृत्नौ॥ करोते:। सित निगमि मसिस त्व लिधात्र त्रु। भि
म्य स्तु त्रिति बाहुलकात्तु म्प्रम यः अर्थः पूर्ववत्। षष्ठ्येकवत स्पा तोय थाह स्व। मध्या कर्त्रौ विंतस तं संज्ञ भा रम ध्याक र्त्तौ त्यथा
५५ छ कन्धीरइ ति च निगमो॥ छ॥ कत्रावे। करोते: कृता थोंत वैकेन केम्य तनइ निति विषस्य पः। हन्मेजंत रसव्य यं॥ निगमो न्वेषरा
यः॥ छ॥ ॥ ॥ ॥ छ॥ ॥ कृत्वी। करोतेः यः किंत्वेति विधीयमानस्तु प्रत्ययो वा बहुलकाद्भवति क्रियंत क्रुतुः। शिल्पंवृत्सेकतु यं गमिति
माधवेनापि क ... मीनामसुपठितः। सुयोसुयांसुलु गित्यत्र इमाड्यिया ॰ ज्या का रारा॥ मुपसाख्यान मिति। विभ क्ति का रादे श:।
तंरथ मे त शीतस्य चनइ तिनिगमः। अत्र सं दस्वा भिप्राय्यं कृत्वी। तिकर्म नामकमेशिाधवेनेनि मित्तेषनार्थ यत्के में त्यर्थः। कमोत्रसं
या मः। संयामा थेमाज: स्या दिति। रुक्षीस वर्ता मदह्र्वि व स्वतइ त्यत्र नु त्वां तंत था स्क दसा मिनाप्यार्ख्यान वात्। ॥ छ॥ ॥ धीः। यन्न्न्न
आधारे दिवादिः। क्षिप्र धारय निक र्त्ता रंफ त्वप्र दानेन यद्दाद धाते:। क्षिपि घ मा स्था गा या जहाति सा हली नि र्ईत्वे रूपं। ईतं च क्षिप्त्वे
पिपिह ला दिक्षि मि अप्त्य या। श्रितता दत रो हि त्यत्र इमा गमवतप्रस्य पत्न रुरगो पिन भव ति धा रय ति कर्त्ता र मि। ति पूर्वं च ह
दाति वा फ लं धीः कर्म्म दधाति निहितं इवे धुन दिति माधवः। यद्वा ध्यायते: संप्रसारणं चेति। क्वि। पिरू यां ध्याये ते चिंत्यते कार्न
भिरेवं कर्त्तव्य मिति॥ धि। यं धि यं सा य धा ति पूर्व षे ति निगमः॥ छ॥ ॥ शचा। शचव्यक्तायां वावि। भ्वा दि रात्मने पदी। इन्स राम
र्वधानुभ्यः। रु दिकारादिति ङीष्। शर्चं ते व्य क्तावाचः कुर्वं मस्यामिति शचा। क्षीरस्वामी। ति शच। ति शचीय च ध्वच गता विनि ५

भाख्यात। गाम र्थः प्राचिहीनुयाठे न हर्षः। यद्देवयंत्तमवायःशचीभिरिति निगमः॥ छ॥ ॥ शमी। शमउपशमे। अस्मात् इन्डः
पृच पूर्ववत्। शाम्यंसन यां निश्च ति शिगजंताद्धा पूर्ववत्। ङी न्दृ ङीषौ। शमयस्य निवर्ध्या न्या दी शिमा शमतः पूर्ववन्नि वी होर्य स्थ्रा वा
हुपवाद्का रस्येकारः। श क्नोते र्वा ककार स्य मकारः। अकार स्येकारश्च। शाको प्रत्ने नं स मा ना थ: निः निमी वांछ रुमां तत्त्री षीति निग
मः॥ छ॥ शक्ति:। शक्नोते: स्त्रियां त्तिन्। शक्नुते कर्तुं शक्नतेवा। न पापर लो को जे तुं। अजीजनं श क्ति तो रोदी सध्यामि॥ छ॥ तिनिगमः
तिनिगमः॥ छ॥ ॥ शिल्पं शिल्पन्त्र यकारतो। चुरादि:। शील समाधौ। भ्वादि:। अनयो: स्वथ्य शप्यशि। ल्म शिष्य वा प्यरू प
तर्पितस्या इति प प्रसक्तो गिलो पेचत्र य था या इ स्ववं नियाम्यते। शील यति शालति वा शिल्पं। यत्कर्मका रादिक में स्फ रणा दिरू
त्रि:। शीलयंति पुन: पुनरभ्यस्यंतित्त दिति वा शिल्पं। यद्वा शिनो ति कर्त्ता रंतन्न करोति दुःख रत्वे ना तिक्ते शकर त्वादिति निपात
नाद्रूप सिद्धिः। शिन्त्र निशाने निशानंतनूकरणं इ ति सुबोधना कारः। पुनः शिल्पंकश्यप रोचनावत्। दिव शिल्प मर्चंत। मिति
च निगमो॥ छ॥ ॥ इति षड्विंशतिः कर्म्मनामानि॥ ॥ तुरू। तुरु रु हिंसायां। क्षिप्र तो रु ति। हिन। स्ति माता। पेत रो गर्भवासा
दिना। तथा च मंत्रः। यदापिपय मात रं पितरं मुत्र रमा। दा। वचा रा तोप्यस्मि। तु चिर्गस्य र्थः। परणा र्थ स्त्वे ति माधवः। क्षि प्र। ग
छत्स नेन पितृ लोकं पिता। गाछ्त्स नेनाना रं पं पितृ भ्यइ ति चा। प्रेर्या। तं प्रस वका ले वायुना पि वा वार्यषु। यद्वा पुष्प प्रसादे।
क्षिप्र। पृषोदरादित्वा सकार लोपः प्रसाद्यं ते ने न पिता वा। तुज नस्त ने पर्वता: स्तनु। नु चेतना यत स्तुन इति व निगमो। उभय

त्ववनु थीं॥ छ॥ ॥तोर्कं नुदव्यथनोर्पुंसिसंस्तौर्या घः पृषोदरादित्वात् कारस्य ककारः॥ नु घत्तेनेन माता गर्भे वासकालेत्र घतेर्भ्या
५६ व्यादिभिरिति निवा। यद्वा पुत्रस्तनौ। कदाधारार्चिबलिकलिभ्यः क इति बाहुलकात्तुक प्रत्ययः। सकारलोपश्च। आसूयते तो कं
तथा वहरि श्रुद्रीयाख्याने। स्तरामस्मिन्नसन्न यति ड्वादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः। यद्वानुदतिसौ वाधानुः। द्वह्यर्थः कः
प्रत्ययः पूर्ववत्। वहीते हितत्व वर्द्धीतवा माता पितृभ्यो। यद्वा सर्वेभ्यः एव धानुभ्यो घात्रि रूपं। आर्थ च्छ सरल॥ नु जेस्क ककारो
बाहुलकात्। पृथ्वेः सकार लोपश्च। मानस्तोक बुतनये बुरारिष इतिनिगमः॥ छ॥ ॥ ॥तनयः। तनु विस्तारे। विलिमलि
तनिभ्यः कयन्निति कयन्प्रत्ययः। तुलंततोति विस्तार यति। मानस्तोके तनयेमान आपा विविनिगमः॥ छ॥ ॥तोक्म। नु
जेस्तुचेः स्तुचेः स्का घते र्वा मनि निककारोतां देशः। तवतेस्क नुगागमः पृषोदरादित्वात्। आर्थः पूर्ववत्। निगमोन्वेषणी
यः॥ छ॥ ॥तक्म। तकतेर्गतिकर्मणो मनिन् तुचेर्गमथौ हामनिन्। अत उकारश्च उन्न पूर्व रवणातु वासमानार्थः निगमो
न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥शेषः। शिष सर्वोपयोगो चुरादिः भ्वादिः। असुनू स्त्रियां मारोपित रिकुलसंतानार्थं परिशेषय
ति पति शेषतिवा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवति घतद्रमर्थः। यद्वा शिष्लृ विशेषणो। रुधादिः परस्मैपदी। असुनवि
शिष्यते पित्रा आत्मनो तिशायितं करोति हि विद्यादिभिः। पुनानुपित्रा पुत्रान् मेष्टत श्रेयसी मात्मनः। कुरुत इति ब्राह्मणं। राम
तथा। पुत्रमेविकमिछंति आत्मनो गुरावत्तरमितिमहाभारतं। यद्वा। शिषि हिंसार्थो भ्वादिः। परस्मैपदी। शेषति हिन ५६

स्त्रि माता पितरो। पदां पिषेति मनुः। एवमेवद र्शितः। न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति। माशेषसा मातनसेतिवृ निगमो॥ छ॥
अप्नः। कर्मनाम सु व्याख्यात। बाहुलकादेव पत्सेपि भवति। आप्नोते ईस्वच्चतुड्तितो जरा जे नकर्मी व्याग्रहणा नह्नुतः। अ
प्नो सनेतु सर्वोनकामानपिता। आप्यते वा महत्ता पुरोपिता य द्वित्रमप्न उपसोपवहति। आप्यधनमिति माधवः। अपस्म
विनुमर्हति॥ छ॥ ॥गयः। गमेरच्च्यादयश्चेति यत्स्वन्यपो तो निपात्यतेति पातनात्मकार लोपः। गाङ्स्तुतौ। अस्मद्गायत्न
पासवेदूरस्ववं गातावर्थः पूर्वमुक्तः। गोपति स्पपते देवभट्टारकस्यैवमादिभिः। इंद्रो वसुभिः परियानुतो गयमितिनिगमः। गय
स्यानः प्रततस्याः सुवीर इतिच। गहायत्तयोन्नामेतिहरदत्तः। गृहमितिनुमाधवः॥ छ॥ जाः। जनी प्रादुर्भावे। अन्येष्वपि दृश्य
त इत्यत्रापि शब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वातु। कवलाञ्ज नेडः। डप्रजस। जायत माता पितृभ्यां सकाशात्। सेमः परिजातु
नापप्रपते जाः। अनमी वोरुद्र जासुनोभवतितिवनिगमो॥ छ॥ ॥अपत्यं। अप पूर्वोत्तनोतेः। नत्र पूर्वोत्पतते र्वा। अघ्न्यादय
श्चेति यत्प्रत्ययांतो निपात्यते। तनो तेष्टिलोपः। अपत्ये शरीरानुतं शरीरात्मिक वेश इत्यर्थः। अपत्येयमेति निपातमाहुर्य्यप्र
वर्त्तते प्रादेशानि विपरि लिखितमितियथात्र द्वै तदौरसएव संभवतिमानेन इहेतुना पततातिवा। प्रजाभिरमेत्र
मृतत्वमश्यामितिमंत्रलिंगात्। कं प्रजयाहि पितरन्यश्च राविमोक्षणाव। एतत्र बद्धेत्र जादिष्वपि संभवति। यद्वा अपत
नमपततः। तेन स्या धुरि तिपतः। कवेर पत्यमादुहर इतिनिगमः॥ ॥यहुः। यातेर्द्धः यने श्चोरादिके मघादि त्वातत्कुपत्यये

निपातनाद्रूपसिद्धिः। यातः प्राप्तः पुराणः शेन स्वनाम्नाह्वयतेवा यद्यूर्वां तस्याहूत इति माधवः। ईशानः सहसोयह्वो इति
निगमः॥ छ॥ ॥ सूनुः। षूञ् प्राणिप्रसवे सुवः। किद्वेतिनुः प्रत्ययः सूयते माता। अश्विंस्त्वनु सहसोरूजवेदसामिति निगमः॥ ५७
छ॥ ॥ नपात्। नञ्पूर्वात्पतेर्णपितादृबहुलमन्यत्रापि संज्ञाछंदसोरिति णिलोपः। न पातयत्यन्नेवेराह्नत्यादिसृचरा न
ञः प्रकृतिभावः। नपातयति नान्वयतनीत्यर्थः। यह्विंबा वियुवोनपादिति निगमः॥ छ॥ प्रजाः॥ ॥ प्रपूर्वाज्जनेरूपसर्गेचसं
ज्ञायामिति डः। टाप्। प्रजायते। प्रजांदेवि रिरिद्धि नइति निगमः॥ छ॥ ॥ बीजं। बीजमिति प्रजनकांत्यप्रानत्वादनेहित्वमस्मा
ऊकूपसद्यः। तथा च भोजराजीये बियोरुणिति व्यत्ययादितेबेवयोरेपहाबीजं यद्बीजं यथाधान्यादिरूपं बीजमुप्तं रोतरं रुसा
भिवृद्धये भवति एवमपत्यमपि वंशाभिवृद्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते। यस्मां बीजं मनुष्या वपंतीति बीजमः पश्यार्थमि
ति दृष्टं॥ ॥ छ॥ ॥ इति पंचादशापत्यनामानि॥ छ॥ ॥ मनुष्याः। मत्वा कर्माणि सीव्यंतीत्यादि भाष्यस्कंदस्वामीम
वेत्यादिना मतेः सीवेश्च हि धानुजत्वं प्रदर्शयति। ज्ञात्वानेनेदमिति साध्यसाधनभाव कर्माणि सीव्यंतीति संततंतीति। यथा
स्याद्यः मनस्यमानेन वा प्रजापतिना सृष्टाः मनस्पतिः कस्मिन्नर्थे इत्याह। मनस्वी भावे प्रशंसायां मतुप्यायः प्रशस्त
दनु मनुष्यान्सृजतेति। निपात्येप्यसृतिस्वष्टरि कार्ये सो मनस्य हृष्ट्वा सृष्टिकार रामनुमास्यते का रेणानुविधायित्वा राम
त्कार्येसवामनीरपत्यं ज्ञातिश्चैते तौ अपसमाचाविवृत्याया मरोवभवनिमानवइति मनुषो वा षकारांतमेकपाति ५७

पदिकमस्ति। अतस्तदंतात्। घमादयतिन प्रत्ययस्तन्नियोगेन षुगिति स्मरणात्। तरं विनापि प्रत्ययेन षकारांतप्रयोगादर्शना
त्। समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे इति षोदशादित्वान्सर्वंसिद्धं। अथ च ष्ठी। निवासः। मनेर्मनुः। सर्वे घश्च षष्टिलोपे मनुष्यगाः।
मनस्येवातिपतिरुद्वापि पतिर्वा मामनुष्यगाः। मनेरुसि मनुषा। नि। घनूषो वास्यामनुष्यगोरिति। स्याहोवसुमनुष्यादवामहि
दिव्याः प्राप्तितार आरभध्वमुत मनुष्या इति च निगमौ॥ छ॥ ॥ नरः। णीञ् प्रापणे। नयतेर्डि। ह्वतिरुत न प्रत्ययः। ऋरः। नयं
ति संसारचक्रं पदाद्यो न्यादेशाद्दृष्टांतरं नायंते। वास्त्वानोन्नस्कालेन। यद्वानंतो गात्रविक्षेपे। बाकुरन काद्धव् डित्वं। नृत्यंतिगा
त्रविक्षेपं कुर्वंते हि। नियमेन गात्राणि विक्षिपंति कर्मसु तानि नुर्वतः। तत्वानरः प्रथमं दवयंतः। तां तृत्रेधिंदूसत्पतिं नर इ
ति च निगमौ॥ छ॥ ॥ धवाः। धवृ कंपने। धूञ् वा पचाद्यच्। सुन पतिधवति धवते धुनोति धुनुते। धुनाति च धुनोति स्वनो
ति धून्नुते स्पुःपदानिकंप वि धूननेषु वर्तंते। देवं धुनोतिस्वा वयवान्धवः। ऋरस्। धवाः। यह्वो मनुष्ये। मत्सु तेषावेपंते। यह्वाध
धुगतिस्थ्युद्यो। अस्मात्पचाद्यच्। विस्पष्टो दृशादित्वान्न हृस्वः। इत नवेत। आरराणा र्थिनो धवं तिगाछंति धवाः। को वां शयुत्राविधवेव दे
वरमिति निगमः॥ छ॥ ॥ जंतवः। जनी प्रादुर्भावे। कमिमनिजनि। गाभा पापा। भिभ्यश्चेति तुप्रत्ययः। जायंते जंतवः। जः इस
रुपं त्रयेष्वपस्वजंमुमिरिति निगमः॥ छ॥ ॥ विशः। विश प्रवेशने। क्विप्। प्रविशंति अनुप्रविशंति च कर्मसु सर्वकर्मसु धिका
रित्वेन। यद्वा अनुप्रविशा आसातापन्न राजादेः स्थिता इत्यर्थः। विशो राजानमुपतस्थरू ग्मियमिति निगमः॥ छ॥ ॥ क्षित

पः। क्षिनिवासगत्योः। क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच्। क्षितिः। निवसंति म्रियंते गच्छंति वा तस्यां। अनुक्रोशंति क्षितिपो मरेषु ज्ञाति। नि
५८ गमः॥ छं॥ तृष्यपः। तृष विलेखने। भाविकर्षणं तृष्यं कर्षणे कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते। तृष्यं कर्मतदस्यास्ति
ऽनुगकारेकाररे वा पाञ्चवद्भ्यात् इति इकार प्रत्ययः। तथा च भाष्यकारः। तृष्यं करोति मनुष्यनामकर्मवंतो भवंतीति। तथा च श्रीमय
वह्नीतायां। नैव कश्चिद्दृश्यमानमयि ज्ञानुतिष्ठत्यर्कं तृदिति। यद्वा मुद्रो पिकृषि र्वै सर्वस्यार्थे वर्त्तते कर्मणि। तृः। विविधं तृष्टो विक्षिप्तः
परिकंडूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः करस्य येषां ते सामर्थ्याद्देहः। सएषामस्तीति पूर्ववन्मात्वर्थीयः। तथा च भाष्यं
विकृष्टदेहा वेति यस्माद्यदस्तु कामतः कंडूयनसमर्थाः तदर्थे स्तायो विकृष्टदेहं चं तत्स्यः। कृषंति प्राप्नुवंति पदाभ्यामिति मानवाः
कर्षंति आकर्षंति वशीकुर्वंतीति भट्टभास्करमिश्रः। मित्रः कृषीरनिमिषाभिचष्टे स चर्षणिघ्नः पञ्चजनाः पंचकृष्टीरिति च निग
मो॥ छं॥ ॥ चर्षणयः। चरतेर्हीज्ञोरनि स्य धस्मप्रत्यावितरिभ्यो निरिति बहुलवचनादनि प्रत्ययः युगागमश्च। चरणवंतः
चरणशीला। यद्वा कृषेरादेश्च वेति अनिप्रत्यये कृषेरेतद्रूपं। आकर्षंतो वशीकुर्वंत इत्यर्थः। इति भट्टभास्करमिश्रः।
यद्वा चर्षणयः। चायितारो द्रष्टारः सर्वे पापदायीनां। यद्यपि पश्यति कर्म सुविचर्षणिः इति यदितंत्र तथापि पितानुव
स्य चर्षणिरित्यत्र चायिता दृष्टेति स्कंदस्वामिना व्याख्यातं। प्रवर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु। महद्भ्योन वदाचर्षणिप्रा इति चानि राम
गमो॥ छं॥ ॥ नहुषः। णह बंधने। ऊनेरुसिरिति बाहुलकादुसप्रत्ययः। याजसः। नहुषो न घ्नंति कर्मभिः। पूर्ववत्। तेः संसारेन ५८

ह्यंति वा नह्यतीयं। संसारनेमनहुषः सुवीराः। आयातं नहुषस्य रिश्च धर्ममंतानहुषो हवंस्तरिरित्यादयो निगमाः। अकारांत
मिदं नाम केषु चित्कोशेषु दृश्यते तेन दाशून्नहि भ्यामुषन्निति उपचप्रत्ययः। पूर्ववदर्थः। प्रसस्तो रामस्त नहुषस्य शेष इति निग
मः॥ छं॥ ॥ हरयः। हृञ् हरणे। अच इत्यादिः। हप्रसह्यकरणे। जुहोत्यादिः। इत्यस्य सर्वधानुभ्य इतीन्प्रत्ययः। हरंति पदार्थान्। प्रसह्यद्रि
वंते वा मत्सरनेमितिवा। तथा च मन्त्रवाक्यं। अहं प्रजाश्चाकुशताहे रामीति निगमो नेयणाद्यः॥ छं॥ ॥ मर्यामर्त्ताः। मङ् प्राणत्या
गे। अघ्न्यादयश्चेति यत् प्रत्ययान्निपात्यते नुगागमस्तु विकल्पेन गुणो। म्रियंते मर्त्याः। छंदसि निष्टर्क्येत्यादिसूत्रमर्येति यत्प्रत्ययो
तं निपातितं कोनु मर्य्या अमिथितः। मर्त्यो यवकस्याशस्यैचेते। मर्यन्त्रयो पान्त्यगणतेस्य वस्त्वक् अद्यत्र निगमाः। यद्वा मृङ् प्राणत्यागे। हृ
सिमृग्रिणायमिदमिलपृषविभ्यस्तन्निति तन्प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववन्नु। मर्त्ये शस्यातवस्वयसोककपिद्वे मत्वरोनि छोवत्नो छंनेव
स्य रमर्त्तं पविते स्यम्ब्छंदसाति स्वार्थिककछहितोपत। मर्त्तं पथिरस्म तो निधायीति निगमः॥ छं॥ ॥ मर्त्याः। व्याख्याताः। तं च्वा ह
वंतमर्त्याः। तं मर्त्तो अमर्त्यमित्विनिगमो॥ छं॥ व्राताः। हत्रव रणे। ताव्राता लात सुपिन्नत्यादिसूत्रेण भोजराजेन तृस्वयेत्राज
गमो निपात्यते। वरावंति स्वमभिमतं देवताभ्यस्तपसाराधिताभ्यः। प्राव्रियंते वायत्नादो। यद्वा व्रातो ध धात्वादिसंवधः तद्वंतो व्रा
ताः मत्वर्थो यो कारः। यद्वा व्रतमिति कर्मनाम। अन्नं वा। व्रतमपि व्रतामतस्मादेवे तस्मन्तोः। तदीयास्तयद। भित्यण। कर्मणा
जापते ज्ञंनुः कर्मयोव। मुच्यत इत्यकन्तेः। कर्म्मणाम धिकारित्वात्व मनुष्याणां कर्मसंबंधित्वं। अथा अन्ताद्दू तानि जाधंतेज्ञातोम

न्नेनवर्द्धते। अन्नस्य रेतो रेतसः प्रजा इति च श्रुतेः। मनुष्याणां मन्त्रसंबंधित्वं पंचजना अयस्य वइ ति निगमः॥ छ॥ ॥ तुर्वशाः। तु
५९ र्वी हिंसायां। कलेरशजिति बाहुलकादशच् प्रत्ययः। भोजराजीयमिदं सूत्रं। हिंसंति प्राणिनः हिंस्यंते वा व्याधादिभिर्वा। यद्वा तूर
गतित्वरणहिंसयोः। अस्मान्निष्पितूरणो। अश्नोतेः यवाघ्नतूर्णामश्नुवते इति षोदरादित्वात् तूशब्दस्य ह्रस्वत्वं। वकारश्चोपज
नः। तुर्वशास्तूर्णमश्नुवते प्राप्नुमिति माधवः। महान्तूरी हिंसायां। तूर्वशः कामः एषामिति तुर्वशाः। पूर्वस्य तुर्वपदस्य ह्रस्वत्वं। वशकां
ताविनस्मात्तवशिरत्यारूपसंख्यानमिष्य। यद्वा चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वशः एषामिति च तुर्वशाः। संतश्चकारलोपेन तुर्व
शाः। चतेस्त्वन्निति त्वर्वक्यस्यानिर्वाहः। श्रीभोजराजीयः। तुर्वशे यमन्महीति निगमः॥ छ॥ ॥ द्रुह्यवः। द्रुह जिघांसायां। णादिकः कि
प्रद्रोहो भक्तद्रुहः परेभ्य इच्छतिच्छंदसि परेच्छायामयो तिक्यच्। क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः। परे हिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः। अ
श्विनकुर्भगावो द्रुह्यवश्चेति निगमः॥ छ॥ ॥ आयवः। इणगतौ। छंदसीणइत्युण् प्रत्ययः। गच्छंति ग्रामात् ग्रामं गमनशी
लावा। वा द्रुम्यामेत्रिमायवो जननेतन्नायो हस्कंभप्यमस्पनीलइ ति च निगमो। अंतोदात्तश्चायुः शब्दो मनुष्यवचन इति
माधवः॥ छ॥ ॥ यदवः। यम उपरमे। यमेर्दुक् इति श्रीभोजदेवः। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामित्यादिना
नुनासिकलोपः। यम्यते नियम्यते आचार्येणाऽपथप्रवृत्ताः राज्ञा वा॥ योऽद्य स्तिपा हुः प यदुरिति निगमः। अत्र माध राम
वः। अत्र माधवः। यद्रुषु भवो यावाद्योप द्रुरिति मनुष्यनामेति॥ छ॥ ॥ अनवः। अन प्राणने। अणश्चेति विधीयमा ५९

नउप्रत्ययो बाहुलकात् न भवति। अनंत्यत्वं वः। ज्ञानवद्भ्यो देवेभ्यो धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वादेनंतीत्यनवः। यंते इतरे यच्चा
द्यो ज्ञानहीनत्वान्निःफलप्राणनाः। तथा चोपनिषदि तस्य य आत्मानमविद्वान् वेदे यत्र प्रकरोज्ञानतत्त्वतान् पुरुषस्या
विछंप्रतिपादितं। उद्घायविहृत्तस्यान वायेनि निगमः। अत्र माधवः। अनुरिति मनुष्यनाम। तदाय। दोग्धवसइ ति च अ
नवस्तेर यमप्त्वाप तद्दृत्निति च। अत्रानवकृ भवः। ते च मनुष्याः मत्रीसः संतो अमत नमान प्युरिति श्रुतिः। तथा ब्राह्मणमपि। आ
मे वंशं सम भवो गवेदेव पुत्रयसामयो यमभ्यजप न्नित्यादि तेभ्यो वि देवा अयेवावी भसंतमनुष्याणं धादिनि। च॥ छ॥ ॥ पूरव।
पूरी आप्यायने। ह्रस्वश्चेरिस्सरीत्यादिना बाहुलकादुप्रत्ययः। पूरयितव्याः कामाना। कृहृभ्यां तु रि ति श्रीभोजदेवः। पृता: पु
हुः स्वातादिभिरित्सर्थः। यं पूरवो वृत्रहणं सचंत इति निगमः॥ छ॥ ऊगतः। गमस्तस्थुगतो वर्त्तमाने एवह्वहन्महजगच्छत्व
वेति वसुप्रत्ययांतो निपात्यते। तत्प्रत्ययस्यादादेशः। द्विर्वचनंनजि लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात्तग्रमांतरं अहरहः यवा
यदेषामयं जगतामिरज्यसीति निगमः॥ छ॥ ॥ तस्थुषः। ष्ठागतिनिवृत्तौ। दसिलद्वं ऋिट इति लिटः लिटः कानद्वा कसुश्चेति द्वि
सुः। वस्विकाजाद्दसामिति इड्गामः। आतोलोप इटिचावालिटि धातोरिति द्विच। शर्पूर्वाः खय इति थकारस्य शेषः। अभ्यासे च
इति तकारः। तस्विवसुरितिस्विते। ऊस: स्वनेय त्यपेन शस्। वसोः संप्रसारणं। शासिवसिवसिघसीनां चेति षत्वं तिष्ठंति
स्वस्मिन्नस्वस्मिन्नधर्मे। चरंतं परितस्थुष इति निगमः। अत्र वाजसनेयभाष्यकृदुवटः। तस्थुषः मनुष्याः ऊतिम जमाना

६० इत्यर्थ इति॥ ७॥ ॥ पंचजनाः। आभाष्यं। तत्र पंचजना इत्येतस्य निगमा भवंति। तदद्यवाचः प्रथमं मसीय जुषधं। तदद्यवा
चः प्रथमं मंसीय येनासुराँ अभिभवेम देवा असुरा असुरत्नाः स्थाने स्थुताः स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः प्र
णो रभवति। तनत्तहूतः सोऽर्हं वान स्रूजनत न्सुराणां सुरत्वमस्तो मरस्सु रान स्रूजन्तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञापनते
ऊर्जाद उत यज्ञियासो अन्नादा यज्ञियाश्च पाश्चो। ॥ मंत्र नामोर्ज्ञयत्तीति सत्तः पंचक सुन्नहस्य मिति वा पंचरूनाम महोत्रं जुषधं
गाधवाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवो निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषमस्मिन्नू
पापकमिति नैरुक्ताः यत्पांचजन्यया विशा। पंचजनीनया विशा पंचदश ज्ञासंख्या लिंगान्नयोगेध्वधि शिष्टेति। अस्यसंदस्वामा। त
त्र पंचजना इत्येतस्य संदिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवंति संदेहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पंचशब्दश्च जनशब्देन समानाधि
करणः। तत्र यदि देवदत्तादि पंचक विषयः स्यात् गंधर्वादि पंचक विषयो वा न मनुष्यमात्रनामत्वि षयता तस्मात् ॥ ॥
मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतं। सततसिद्ध्यर्थमतं तन्त्र प्रदर्शनाय मनुष्यमात्रनामैतत्पदद्वयमिदं मनुष्यपदार्थे वर्त्त
इति विविक्तप्रदर्शनार्थ उपन्यासः। न मनुष्यमात्रनामशब्देन समानाधिकरणो मनुष्यसन्निधि विषयः। अन्यार्थप्रा
यो मनुष्यनामत्वेन वश्यः। एकोपमतेन वा शेषा दवता याइत्यंते। तत्र परे नागानां गांधर्वेषु यज्ञाणामसुरेषु पिशा राम
चानां रक्षःसु तत्र भी वादस्ता विरोधः। तदद्यवाचः सो वा कस्मादेते विश्वेषां देवानां संवादः। होतृजपश्चायं तां तत्राघास्मिन्न ६०

कर्मणि वाचः माध्यमिकायाः प्रथममुच्चरितस्वरसोष्टवार्थसद्वदेवताविशिष्टमधीयमधीयाज्ञानीयां येनमत्तानेनासुरानपत्ताभि
भवंकुर्वंत हे देवा अभ्यसाम अभिभवेमतत्स्व। एयम पिहेऊर्जोदः उत अपि यियज्ञियासः यज्ञस्य संपादयितारः पंचजनाः। आवा
पंमतेनछवि मनुष्याः - यमन्यवस्य निषादस्थपती छो। निषादानां पत्तसंपादित्वमस्ति अस्य इत्यापोदनस्यो। आपुरस्ता। तिअस्य इताप प्रय
वच्छ तितन्ने प्रयच्छामीति अस्य इः प्रतिग्रणाती त्येवमादिना। तथा दासी। यिनस्यित्तौ चेत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादस्येव वपत्तसंपादित्वमेकौ
मतेनापंचपत्तां गाम्नातदेवागांधर्वादयः साधनभावेन यत्तसंयादिनः। अन्तरुच्यते। ममहोत्रं जुषधं। होत्रं कर्म सेवध्वं। संपादयतेत्
र्थः। अन्ये मन्यंते पदेवा। यमतं यद्वो यमं सवस्यतदुभयमथाचार्यस्येति। तथा च मंत्र व्याख्यानं पंचजाता पोज्ञाह्मणाद योपात्तियागंध
र्वादयः। सर्वे पिहोनुः सत्वेन व्यापारेणास्मेवधेमिति संप्रससाधारणी मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति। यत्पांचजन्यया विशा
प्रगाथस्यार्थ पत्र। यदापांचजन्यया पंचजनेषु मनुष्येषु भवया विशा इति पंचभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः। इत्यादि पंचेति। ने
र्वोच्यन्त इति निर्वचनं संख्येति विषयकथनं संबंधात्सर्वलिंगे नित्याह लिंगत्रयप्रयोगे ध्ववशिष्टेति ननु षडादीनस्थधशिष्य
नि। उच्यते। प्रतसंयोपान्त इद संबंधस्यार्थाभिधानात्त्वस्य दोषइत्यन्तं। अपि च नपाद्वन्न सा पंचेति। किंनु व्यापवंसाएतके ति। तद
थोत्यत्र क पद। निरुक्त व्याख्यानं। यत्पांच व इत्यस्या हितायपादादिव्याख्यानं वास्माकमन्येनानुपयुक्तत्वान्नलिखितं। एचासं
पर्के। कनिन्यकृषीस्यच प्राकप्रमय निर्देशास्या धिक विध्यर्थं वात्कनिनिबाहुलकाकारस्याकारोन कारउ यज्जनस्य भोजराज

सुयुद्वषितान्मिराजिषन्नियविघ्न इति दिविभ्यः किनिन्। जदाप विविस्तार इति धातुः। भ्यादिभ्यो विस्तीर्णायंच संख्या जायंते जनाः पंचा
६१ घव। पंचभिर्भूतैर्जाताः पंचजना इति क्षीरस्वामी।।४६।। ।।विवस्वंतः।।वस निवासे इत्यस्मादन्येभ्योपि दृश्यत इति विच् दृशिग्रहणा
णान्नभावे भवति विविधं। विवसनं विवः तद्वंतो विवस्वंतः। सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत्किंचिद्विहसनमस्ति। विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्या
कदान्तः अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयादूरमुदात्तमिति माधवः। भूर्वसुजातया विवस्वते। शिवो हूनो विवस्वन इति
च निगमो। अत्र विवस्वान् यजमान इति माधवव्याख्यं। महो जाया विवस्वतो नना शोन्यादिस्व वचनात्स्योदाहरणं।।४६।। ।। ।।
पृतनाः। पृङ् व्यायामे युध्यङ्क्त्वमिति युच् प्रत्ययः बहुलवचनात् गुणागमो गुणाभावश्च। व्याप्रियंते उग्रं जने स्वयुद्धव्यापारेषु त
घं व्रतेस्विषु व्यापारेषु तैर्वा धात्वेण पृतनाज्ञयमेति। निगमः। मनुष्याणां बहुत्वेनात्राद्बहुवचनांततां तथापि घं दृष्टपि। मनुष्या
मानुषा मर्त्यो मनुजा मानवा नराः। स्यः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा विश इत्यादिषु बहुवचनांतता हश्यते।।४६।। ।।इति
पंचविंशतिः मयपंचजनाः पुरुषाः पूरुषा विश इत्यादिषु बहुवचनांतता हश्यते।।४६।। ।। त्रेगतिकर्मीव।।इत्यस्य धा
तुभ्य इतीन्प्रत्ययः। आभिमुख्येन यतंते कार्येषु गच्छंतीवासाधनत्वं। बाहोर्हि त्वात्सर्वं च हिवचनांतता निगमोन्वेषणीयः।।
४६।। ।।अप्नवाना।।युङ् गतौ। समिङ्वान वृत्त्वं वर्ष अत्र प्राक् प्रत्ययनिर्देशो धिकविध्यर्थ इत्युक्ते शानच् प्रत्ययः। सुपां सुलु राम
गित्यादिना दिर्वाहिवचनस्याकारः। गच्छंतः कर्मणामंतः निगमोन्वेषणीयः।।४६ अभीशू। व्याख्यातौ रश्मिनामसु। अभी ६१

प्नुवाते कर्माणि अभिनयंतो वा कर्माणि पंतः। अभीशाते कर्माणि कर्तुमिति वा। निगमोन्वेषणीयः।।४६।। ।।अप्नवाना। अप्न्वा
प्नो। ताछील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्। अस्य सार्वधातुकत्वात्स्वाः छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः। क्षातोर्ईस्व
त्वं। पृषोदरादित्वात्। आप्नुतः कर्माणि। यद्वा अप्न इति कर्मनाम व्याख्यातं तदस्यास्तीति छंदसीवनिपाविति विभ। त्वरा
कारः पूर्ववत्। सकारलोपश्च्यांदसः कर्म्मवंतो हि सदा बाहू। नकारांतो वेसंदेहः। निगमदर्शनात्रिसीषः।।४६।। ।।दिनंग
सो। विनम्यग्रसतीन्त्रादि। पृषोदरादित्वात् पूर्वपदैम्यच्छोपः। अत्र रयदेनु यस्त अदनइत्यस्मात्सवाध विसं प्रसारणं।
विनंगसो बाहुनाम विनम्यात्त्रादिकं ग्रसन्निति माधवः। अत्वस्मेजाघमभर हिनंगस इति निगमः।।४६।। ।।राभस्ती।। व्या
ख्यातौ रश्मिनामसु। हस्तान्यां पूरुषाः आदंत्याभ्यामन्नादीनूगृहे गभस्ती बाहू। गृह्णाति पदार्थौ ताभ्यां पुरुष इति माध
वः। प्रायो भिन्नं भरमाणो गभस्त्योः। निगमः।।४६।। ।।करस्नौ। करांसी ति कर्मनामसु करः शब्दो व्याख्यातः। तस्मिन् कर्मणपपदे
ष्णास्नवपन इत्यस्मादातो नुपसर्गे कः। आतो लोप इति च कर्मणां प्रस्नातारौ वेष्टपिता। रो कर्मकराविस्यर्थः। स प्रकरस्नमस्
त यइति निगमः।।४६।। ।।बाहू। बाधृ लोडने। अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुक बक दीर्घहकारश्चेत्य प्रत्य
योहीतादेशश्च। प्रघासतेनिबाधामयत्पभ्यांकामीणि बाधते परानाभ्यामिनिकेकृष्णानइंदुस्वविरस्पबाहइतिनिगमः।
४६।। ।। भुरिजौ। हृञ् हरणे। हुभञ्ज धारणपोषणयोः। हृञ्ज वे तिरिजिप्रत्ययः। हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्म्मकरणासाम

६२ थ्यैवा॒त महान्तमुशिजो हिंन्वतीति निगमः ॥ ७ ॥ ॥ क्षिपस्ती ॥ क्षिप प्रेरणे । तुदादिः । बसवितसो क्तिरिति बाहुलकात्तिप्रत्ययः । धातोरस्
गागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यन्ते कर्मसु पुरुषैः क्षिप्यन्ते इति पाठान्तरं तदा प्रातरिङ् । पित्त्वाच्छोना घातुमु । वाछन्दसीति द्विवचनस्य पूर्व
सवर्णः । क्षिपतः पदार्थानितस्ततस्तत्कर्मसु । यद्वा क्षिपेः रुहिनन्दि क्षिविप्रा शिरत्यपि दा शिषो इति बाहुलकात् रुप्रत्ययः । रंगा
देशः । क्षिपतः पदार्थान् निगमदर्शनान्निर्णयः ॥ ८ ॥ ॥ शर्वरी ॥ शृ हिंसायाम् घप दिन्तिप्टश विभ्योव न्निजिव निन्नप्रत्य
यः । वनो र चेति ङीप् रोव । पूर्ववत्सर्वं सवर्णदीर्घः । शानु तः कर्माणि शाकर्तुं । शक्वरी अंगुलयो दिशश्च मेयन्तेन कल्पन्ताभिरिति नि
गमः ॥ ९ ॥ ॥ मस्ति विभाग्निरश्मित्रादिभ्य इत्रोत्रा विति इत्रप्रत्ययः । भुरिग्वदर्थः । अंगुंदुहं जिहस्ति नोन्तरित्रैरिति नि
गमः ॥ १० ॥ ॥ इतिहादश बाहुनामानि ॥ ११ ॥ ॥ अनान्नलोपः । तन्वादित्वाद्भुवङ् । तंछनुवः । जचादयश्चेति रुप्रत्य
यान्तेषु नियातितेषु द्रष्टव्यः । अणिगता विनिधातुः नियातन नान्नलोपः । तन्वादित्वाद्भुवङ् । तंछति कर्माणि प्रति । यद्वा
अग्र शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्नियातनना तस्य प्रत्यये पूर्वपदस्य नरल्लोपः । गमेष्टिल्लोपश्च । अग्रे गच्छन्ति । वित्तपांतः
पर्वं वा कर्मसु व्यापारं वा । तमीं हिन्वन्त्यग्रुव इति निगमः । अंगुलीनां बहुत्वात्सर्वत्र बहुवचनान्तता ॥ १२ ॥ ॥ आराव्यः । अ
रानिः शब्दार्थः । आणश्चेति उप्रत्ययः । वोतो गुणवचनादिति ङीप् । पूर्वस्य । तेस्फोटनादिशशः कुर्वन्ति । तालान्तो दिशशब्दं कुर्वन्त्या राम
भिरितिवा । यद्वा अराव्यः हस्तपरिमाणायेरुत्या स्वपरिमाणाः । तमीमराव्यः समर्थ्य आ इ निगमः ॥ १३ ॥ ॥ विशः ॥ विश प्रवे ६२

६३ शात्प्रकाशयंतिअनुष्ठानफलेन फलेनवा कर्माणि व्याप्तेः । कश्च शब्दनिर्वचनमितिस्कंदस्वामी । कक्षो गाहतेः कुस इति स्या नामकरणः
ख्यातेः कशब्द निर्वचनपरे भाष्ये । स्कंदस्वामीयंथः । ख्याप्रकथन इत्यस्मात्सप्रत्यये निरर्थकोनिर्तिन्नेको भ्यासः । यकाराकार
योर्लोपो भ्यासविकारश्च इष्टव्यः इति अयमन्तिप्रायः । प्रायेणाप्रत्ययादिह निकमिकखिमुकखिमुचिभ्यः सइत्ति ख्यातेर्वा
हुलकात्सप्रत्ययबाहुलकादेव द्विर्वचनेहलादिशेषह्रस्वत्वेकुहोश्चुर्न भवतिबाहुलकादेव अभ्यासेवर्द्धे । निर्वचने उत्तर
स्य ख्यादेशस्य यकाराकारयोर्लोपः । ख रिचे तिचर्त्वं आदेशप्रत्यययोरितिषत्वं । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन
नित्यंप्रच्छादनात्प्रकाश्यते पुरुषेण । कक्षा बाहुमूलं तत्र भव इत्यर्थे शरीरावयवाच्चेतियत्प्रत्ययः । अंगुलयोपि परे
परयाकक्ष्ये भवाइतिवक्तुं शक्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्तत्प्रकाश्या हि सर्वदा करः । तत्र भवा अंगुलयस्तहृन्नप्रकाश्याः ।
किंनु प्रकाशयंति कर्माणि । अनुष्ठानेन फलेनवा यथा । धकारः स्थिते अरणी अग्निना प्रकाश्य तत्र भवो ग्निः प्रकाशको भ
वतितद्वत् । यद्वा कक्ष्यारज्जुः न ह्यन्धनसाधनात्वात् कक्षाशब्देनोच्यते । परिषज्जवंदशकक्ष्याभिः । दशावनिभ्यो दश
कक्ष्येभ्य इ । निचनिगमो ॥ १४ ॥ अवनयः । व्याख्याताः पृथ्वीनामसु । अवंतिकर्माणि । अवंते वासन्नास्मिनीला आवनीरवा
ताः । दशावनिभ्य इतिच निगमो ॥ १५ ॥ ॥ हरितः । व्याख्याता नदीनामसु ॥ हरंत्याभिः पदार्थान् एतसंहरितोदशेति निगमः राम
॥ १६ ॥ स्वसारः । स्वशब्द उपपदे असु क्षेपेणा इत्यस्मात्सुभ्यसेरु । नित्ति रुप्रत्ययः । सुष्ठु अस्यते क्षिप्यते पदार्थ आभिः । कार्येषु इति ६३

शनोघिष्व वा यत्र प्राकृतस्य पनिर्देशादिरसि ॥ छिरित्यन्ते ॥ छि ॥ यरिस्फउपजनः ॥ विशंतिसाधनभावं कार्येषु ॥ नमीहिन्वं
तिधीत योदश ॥ त्रिप्राशतिनिगमः ॥ कर्मसु धीयमानादश ॥ गुलयइति माधवभाष्यं ॥ छं ॥ ॥ क्षियः ॥ क्षिपधेररोगा अरागादिकः ॥ क्षि
प्राक्षियंते क्षेपंते पुरुषेराकर्मसु निक्षियंत्योस्वं गुल्नीयकादीनि तिवा ॥ मत्रंतितावादश क्षिपइति निगमः ॥ छं ॥ शर्यः ॥ श्याहि
साया ॥ अद्भ्यादेरान्न तिगरा बाघातश्रयागाति पापान्न ॥ आपशर्याभिस्त्र वितन्मे अस्पेति निगमः ॥ छं ॥ ॥ रशनाः ॥ रशि
ऊंधानार्थो धातुरित्यस्मन्नर शिम निर्वचने युवहुलमि ॥ तियुचू बभ्रे तिवंधनीयबधात आभिरितिवा ॥ पुरुष कररोा अश्वरश
वेति श्री भोजदेवः ॥ अश्वस्य तकमीशि ॥ रशनाभिर्दशभिरभ्यधीता ॥ अछ्छा वहीरशनाभिर्नयंतीति वा निगमो ॥ छं ॥ ॥ धी
तयः ॥ दधीतेः ॥ क्तेवृक्तौव संज्ञायामिति ॥ क्तिवूब्यत्यये नदधातेर्हिर्न भवति घुमास्था गापाजहातीत्वं धीयंते विधीयंते पुरु
षैः कर्मसु ॥ धाययंते कर्मसाधनाभि ॥ अत्रां नराणां तराप धीं दधाति ॥ प्रसप्नधी तेन्निर्हितइति निगमः ॥ छं ॥ ॥ अथर्यः ॥
अतसा तत्यागमने ॥ ऋन्नूसर्वधातुभ्य इन्ना ॥ स्यस्य घोवा हुलकाद्दातोरथरादेशः ॥ न्कदिकारादक्तिन इतिङीष् ॥ ऊस्य ॥ उप
षर्बुधमथर्योटनदत मित्यत्र अथर्यः क्षिपइति माधवः ॥ अथर्यई तितेनाशय्यपादिस्वासुलिनामसु ॥ अथर्यवइ
तियात्रे पुहर्ष्ट ॥ तदाहुर्नामकररांस्यष्टं ॥ निगमदर्शनान्निर्णीयः ॥ छं ॥ ॥ विपः ॥ विपद्ररोगा ॥ पि ॥ वेपाजपुरुषैः का
र्येषु ॥ वियानघस्मानि युवेजनानामिति निगमः ॥ छं ॥ कक्ष्याः ॥ दशावं निम्यस्त्रकक्ष्याः प्रकाशयंति कर्माणीति भाष्यंक

त्व्या वा ॥ यहास्य शब्दउपपदेष्ट विशररागइत्यस्माद्वाहुलकाद्वाहुलकाद्दिलोप श्च स्वस्वीयं व्यापारं गच्छंति प्रापुवंति स्वस्मिन्स्व
स्मिन्नरस्ते सीदंतीति वा ॥ यद्वा परस्परेम गिना वहश्यंते ॥ एकाहस्तात् प्रभवंचात्त स्वसार उच्यंते नप्स्त्रस्वसादिभ्याइति प्रत्ययनिषेधः ॥ जा
मयः ॥ सनाभयः ॥ उदस्यंतिस्वसारो अद्भूताणामिति निगमः ॥ अनयोर घ यमर्थोनुसंधेयः ॥ जमूगेगा तिकर्मणोज्नि घासिभ्यामिच्चितिवा
हुलकादिव प्रत्ययः ॥ अत्रिशालिय लिघ सिजम्याशाय शीभ्यइशितान्यभोजदेवः ॥ गम तिगच्छंति कर्माणि प्रतिसंदंता घाभिरत्रा
घामिनिवाज्जनेरेवा बाहुलकान्नकारस्य मकारः ॥ जा मा स्वका रगान्न ॥ जसानाव धिजामय इतिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ सनाभयः ॥ णाहवं
धनो नहोभष्चइ तिउब्बप्रत्ययः ॥ भोतादेशः ॥ नत्वत्तेनुपागार्भइति नाभिः ॥ समानानाभिरासामिति सनाभयः ॥ इयो निर्देनपदे सस्या
सहप्राहस्य समावः ॥ समानाहि रमारतुर्नोभिसासासमानाभिर्मूलमासामितिवा ॥ सनाभयोवाजिनमूर्जयंतीति निगमः ॥ छं ॥
॥ योक्त्राणि ॥ योजनानि ॥ युजिर्योगेदात्रीतिष्ट्रन्प्रत्ययः ॥ सर्वत्र पुवहुलमिति पुंजते ॥ त्रयोगते वाविशिष्टपदार्था आभिरिति
पुन्का वाहृतिहृस्तेन पुत्रुसंयमन इतियुराद्वेकल्पित शिश्नाः संयम्यते आभिः ॥ क्लेशादयः ॥ इतिवा शब्दस्वाभाव्यात्र पुंसक
लिंगता ॥ दशयोक्त्रेभ्योदशयोजनेभ्यः इतिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ धुरः ॥ धुर्वतेर्वेष कर्म्मणः कर्तरि क्विप् ॥ राल्लोप इतिवलो
परेफस्य विसर्जनीयः ॥ आसिधुरः ॥ धूर्वंति घ्नंत्यपद्रूयंति कर्माणीत्यर्थः ॥ हिंसंति परानाभिरितिवा ॥ धारयंते वीर्णुरा
दिको क्विपि वा हुलकात् आकारस्य उकारः ॥ अगुल्या हि धार्यं सुवर्णादि ॥ सुवर्णादिधारयति ॥ दशधुरो दशयुक्तं वहंसः इति नि

गमः॥ छ॥ ॥शाखाः॥ शाखाशब्दस्तु अश्नुव्याप्तौ। अस्मात्खप्रत्यये धेटृते अश्नोतेरुदिति श्रीभोजदेवेन खप्रत्यये खशब्दो व्युत्पादि
६४ तः। आप्नुहितस्सर्वैः खशब्दाधिकरणाउपपदे शेतेरधिकरणे शेतेरिति अच्प्रत्ययः। अंगुल्यो हि हस्ताज्जाता आवे आकाशे शेरते अव
तिष्ठंते। आकाशस्यावशरूपत्वादुपपद्यते हितत्वशयनं। खशयाः सन्तः पृषोदरादित्वाद् यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घे
ते खशाइति भवति ततोऽरहयस्स्थाने विनिमयः। टाप् शाखा। शक्नोतेर्वा यवाघवितृपक्षादीर्घः। ककारस्य खकारस्य। शक्नुवं
ति हिताः अंगुलयः पुस्तकादिधारयितुं कार्याणि कर्तुं वा। यद्वा शाखा आप्नोपवाघवृशाखेति व्याप्नुवंति कर्माणि। यद्वा शाखाः
ति हिता अंगुलयः पुस्तकादिधारयितुं कार्याणि कर्तुं वा। यद्वा शाखाः खप्रयोबाहुलकात्। हस्तावयवेपि भवति। शेरते तिष्ठंते आसु नखाद्य इति शाखाः॥ श्यते रि
न्यस्मात्तद्धावयवा आवेति खप्रयोबाहुलकात्। हस्तावयवे पिभवति। शेरते ति घंजे आसुनखादय इति शाखाः॥ श्यते रि
त्यस्मात् हखाद्यवाभाव इति खप्रत्ययो विहितः। शाखन्तू करणे हकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखा। निपश्यत्या भिरसिता दि
ववे ति श्रीभोजदेवः। खप्रत्ययो विहितः। शाखन्तूकरणे हकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखा। निपश्यत्याभिरसिता दि
स्ता स्त शाखास्थाना त्वा यद्वा प्रशाखाइत्युच्यते। तथा चामरसिंहः। अंगुल्यः करशाखास्यु रित्ति। हस्ताभ्यां दप्रशाखाभ्यामिति
गमः॥ छ॥ ॥अभीशवः॥ व्याख्याता रश्मिनामसु। अभ्यश्नुवते कर्माणि। अभीशते वा कर्माणि कर्तुं। दशाभीशुभ्यो अर्चते
गमः॥ छ॥ ॥दीधितयः॥ व्याख्याता रश्मिनामसु। अंगुलीपकादिधारणान्तदीप्यंते। दीव्यंति का उभा
रूरेभ्यहा तिति निगमः॥ छ॥ ॥दीधितयः॥ व्याख्याता रश्मिनामसु। अंगुलीपकादिधारणात्तदीप्यंते। दीव्यंति काउत्ता
भि रितिवा इधातेर्वा। त्यक्तादीधितिशब्दः अभिनरोदीधितिभिरखणा रिति निगमः॥ छ॥ ॥गभस्तयः॥ व्याख्याता रश्मि राम
नामसु। महती ति पदार्थाना भिः पुरुषः। इति गभस्तयः। दीप्यते मधोरसं सुगभस्ति गिरिष्ठामिति निगमः॥ छ॥ ॥सुहस्त्य इति वि ६४

चितसरतस्स्वत्वातिसस्तत इति वेचितू पवंतिता अश्व्याख्याता नदीनामसु। ससरंतिसहगच्छंति कर्म्माणि षतिसंगता वांस्य इति
गमदर्शना न्निस्त्यः॥ छ॥ ॥इ ते हा विंद्या विरंगुल्ना नामा नि॥ छ॥ ॥ कांतिकर्म्माणि इच्छा ध्योधा तवः। वश्मिः। वशकांतौ। अदादिः प
रस्मैपदी। लट् उत्तमैकवचनं। तदहं वश्मि पवमानस्य मे ति निगमः॥ छ॥ उश्मसि। वशेर्लट् उत्तमपुरुषबहुवचने मसि वृधा नुक
मपिदितिति। हृ ग्राचाय हिज्या। दिनासंप्रसारणा। इदंतो मसि रितिइकारः। तां वां वास्तुन्युश्मसि गमध्यै इति निगमः॥ छ॥ ॥ वे
ति। वी गति प्रजनन कांत्य शनखादनेषु। अदादिः परस्मैपदी। वेषि होत्र मुत पोत्रं रु नाना मिति निगमः॥ छ॥ ॥ वेनति। वेनरु
क्रो धातुः। पुरा णा अनुवेनति नास्त्याम माविवेनन्त मिति च निगमो॥ छ॥ ॥ वेसति। अयमपि वेन रुक्तो धातुः। वेसतीति पावंत
रं। निगम दर्शना न्नि स्तो पः॥ छ॥ ॥वांछति। वांछि इच्छायां। भौवादिकः। विश्व स्यास र्वा वांछ ति ति निगमः॥ छ॥ ॥ वष्टि
वेशः परस्मैपद प्रथम पुरुषैकवचने। सम यो गा अ जति यस्य वष्टि ति निगमः॥ छ॥ ॥ वनोति। वनु याचने। तनादिः। आने
कार्थत्वा द्धातूनामत्र कांत्यर्थः। एव मन्यत्रापि। स्या हं यद्दे रूः परमं वनोषित दिति निगमः॥ छ॥ ॥ जुषते। जुषी प्रीतिसेव
नयोः। तुदादिरात्मनेपदी। अग्नेकानि वर्मा समुष्टिया त्रिजेजोषमा चिकित्वा निति निगमः। जुषते हर्यती ति पाठांतरं जोषः काम
इति स्कंदस्वामिभाष्यं॥ छ॥ ॥हर्यति। हर्यगतिकांत्योः। भ्वादिः परस्मैपदी। तां जुषाणोहर्यति जातवेदा इति निगमः॥ छ॥ ॥
आचके चकनस्रो भ्वादिरात्मनेपदी। लट् उत्तमपुरुषैकवचनं। चनाम्या रु आचक इत्यत्र चकमे लिंटि उत्तमे इटि मलोपश्छा

६४ दसइतिभाद्दन्तः।चामवृस्फरावृकइतिनिगमः।यस्ते शत्रुत्वमाचकइतिलुलोपस्त आत्मनेदेपपुपयाहृस्यादः॥छं॥ ॥
छशिक।वर्षवृं शेः।किघातिइकिप्रत्ययः।किञ्चान्सप्रसारेणं।ऊ।शीकृ यावको अरतिः सुमेधाइ।तिनिगमः॥छं॥ ॥म
नते।मनज्ञाने।दिवा।दिरात्मनेपदी॥आधष्विघमन्यमानस्तुराष्ट्रिन्न।यदिमन्येतोपमुस्याभिमोदनरितिचानिगमो॥छं॥
॥छन्सन।छदिसंवरणेचुरादिः पंचमलकारः।तिप्।लेटोऽटौ सिप्बहुलंलेटि इतस्य लोपः परस्मैपदेषु।इषाछंदुर्भवे
तिहर्यंतरमन्त्रमत्यतेर्छन्नेसत त्वाकृन्तदितिको।तिकमेमुपाग्रान्नदिन्मेछन्नसहचपुष्पइतिप्रयोगदर्शनाद्य।छदिः कोऽस्यर्थ
इतिस्कंदस्वामी भाष्यंटः रेचनाथ छंन्सत।अछावसुः पंचन्हस्य इतिचनिगमो॥छं॥ ॥चाकनत।कनी दीप्तिकांति
गतिषु।यङ्लुगंतः।नुगतोनुनासिकांतस्यनभवतिव्यत्ययेन पंचमलकारः।लिटोऽगादौ।इहाभ्यलोपः परस्मैपदेषु।
बह्णे दिइस्य चाकनत।येभिःशविष्ठचाकनइतिचनिगमो॥छं॥ ॥चकमानः।चकारश्लोभ्यःवा।दिरात्मनेपदी।ताच्छील्य
वयोवचनशक्तिषु चानश्।चकमानः।पिबतुदुग्धमंस्तुमितितिनिगमः॥छं॥ ॥कनति।कनीदीप्तिकांतिगतिषु भ्वादिः प
परस्मैपदी।भिनत्कनीनतुंदनं।इंद्रःसोमस्यकाणुरोक्ते।निवनिगमो॥छं॥ ॥कानिषत।कनतेर्लेटिपरस्मैपदे प्रथमपु
रुषैकवचने सिबहुलंलेटि इडागमः।उपधाह।हलादोहलकातइकामोरलोपः फलवेवन।अयेतरतो येस्य वने हिकानिषडि राम
तिनिगमः॥छं॥ ॥इत्यष्टादशकांतिकर्मीणोधातवः॥ ॥अंधः।अंधइत्यन्ननाम।आध्यानीयं भवतीति भाष्यं॥आभिमु ६४

रव्येन हि ध्यातयंसर्वेणान्नंप्राणतः शरीरस्थितेस्ततदापन्नत्वादिनिस्कंदस्वामी।आङ् पूर्वात्ध्यायतेरसुनिबाहुलकात्ययकाराका
रयोर्लोपः।उपसर्गस्य ह्रस्वत्वंनुडागमश्च धातोः।यद्वाइन्द्र राइत्यस्मात् ददेर्नुमश्चेति कमेशीकन्नोरेवाकारवेसुसुनिनुमा
गमोधकारस्यादेशः।अघेतपाणिः।म भिःतान्वा स्वयमन्नीतथाचश्रुतिः।अघतेर्तिवर्मस्तात्नीति।अनितसनेनो।वइति
स्फीरस्वामी।अनितेरसुनिबाहुलकात्धुगागमो॥छं॥ ॥वाजः।वजगतौ।अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिघञ्।अति
घञ्योश्चेतिचकारस्यानुवृत्तेःसमुच्चयार्थत्वात्कुत्वाभावः॥तथाचतत्रन्यासकारः।चकारस्यानुवृत्तेःसमुच्चयार्थत्वादजेरपि
कुत्वप्रतिषेधःसिद्धो भवतिवाजः।वाजमितिनिगम्यते अधिगम्यते हितसार्वैः।गच्छत्यनेनादन्नेन सुगतिः भुंक्ते नहि प्रिंवा
गच्छत्यनेन भुंक्तेनसत्वमुक्तेन सत्वमुद्धिं भोक्ता।यदाहुः।आहारमुष्णहिरिति।यद्वागम्यर्था बुध्यर्थाः ज्ञानात्सनेनभुक्तेन
धर्मे।दशधर्मनजानंतिधृतराष्ट्र निबोधतान्।मत्तः मत्तउन्मत्तः श्रांतः क्रुद्धोबुभुक्षितः इतिश्रीमहाभारते।सर्वेज्ञान
नामसुगत्यर्थोद्यन्नादितेबेवमर्थोबोद्धव्यः।सुतानावाजिनीवसू।अस्मेंत्वावाजेहवतस्यदेरयमितिवनिगमो॥
छं॥ ॥पयः।व्याख्यातंरात्रिनामसुपठितं सेतौ।यद्वाअपपयरातौ।विस्तस्मादसुन्पीयतेत्यन्नं तद्विचतुर्विधं पेयचो
ष्यलेह्यभोज्यभेदेनवर्हंतेहितेनसुखेनभूतानिसातान्।ननवर्हं तरतिश्रुतिः।पयस्वानग्नआगहि।यह।दामतस्य
पयसा।पिपानइतिचनिगमो॥छं॥ ॥पयः।व्याख्यातमुदकनामसु पयोभिरागाते।तुरायपयोनहमिस्तोमं

माहिनाय। अवः स्वंतं यातिहर्यामसि मे इति च निगमः॥ छ॥ श्रवः। शृणु वरो। कर्म्माण्य सुन्। शृयते इत्यन्नं। अर्यमाने श्रवो यशः॥ तृह
६५ म्माज्ञो छ थवा। सत्यं श्चित्र श्रवस्तमः। मन्त्रैर्दधासि श्रवसे दिवे दिवे। अभि श्रवऋज्यन्त इति च निगमाः। उपश्रवो मिरगात मिथ्या इ
पुनिरुक्तटीकायां स्कंदस्वामिना प्रपइत्यन्ननामेत्यव्यति विदन्भाष्य श्रीके सव व प्रदेशेषु प्रयः शब्द यते मध्यन्ननामेत्यच्यते
न थाव श्रवः शब्द निगमेषु वेदभाष्ये श्रवइत्यन्ननामेति स्पष्टमुच्यते। निरुक्तटीकायां तु तत्र था। अतः प्रयः श्रवः शब्दयोरभ
योरथन्ननामत्वमस्पष्टं। तत्र एके तु शाकरस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णेसायतां॥ छ॥ ॥ पृक्षः। पृचीसंपर्के। कुरगादिके घि पि
पातोः पृगागमः। संपृक्तं हितं ब्रीरूभिः। पृच्यतिर्दानार्थ इति वा। वायो तव प्रहं चती यां दोमाधवे नो न्नात व्यध्यि पि बाहु
लकान्वेन लोपः। दीपते इत्यन्नमर्षिभ्याः त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरे पिन्वतं मित्यत्र स्कंदस्वामिभाष्यं। पृक्षः अन्ननामैत
त्पठंति पक्काः पृक्षो भरंतवामित्यादिषु बहुवचनांतस्य समानाधिकरणपदर्शनात् बहुवचनांतं इममिति। अग्निं वि
श्वा अभि पृक्षः सचंते। पृक्षो वहतमश्विना इति च निगमौ। चंशा हो मा तर पृक्ष इंशि पेक्षत्यादो नुषध्येव वच
नांतमपि दृश्यते। छ॥ ॥ पिनुः। पा रक्षा। कमिम निज निभाया गायाहि भ्यक्षे। तितु प्रत्ययो बाहुलकात् आकारस्य
कारः। राद्धिं नमहान्नं। प्याय तेर्वा बाहुलकात् नु प्रत्ययो धातोः पिभाव श्च। पिनुं नु स्तोषं। प्रमं दिने पिनुमदर्चता राम
६५

चच इति निगमौ॥ छ॥ वयः। वा गति प्रजनकांत्यसनखादनेषु। असुन्। गत्यादिः सर्वोप्यर्थो अत्रानुगुणः। का
रक भेदेन वयगताविस्मादसुन् वह हृदस्मै वय इन्द्रो दधाति। परिष्कृतस्मो यन्ता वां वयो गात्वइति च निगमौ। के
चिदस्य स्थाने सुतइति पठंति। तच्च स्कन्द भाष्ये विदाग्न प्रातर्ल्ता तत्सुतपुत। पिन्नो सादिना क्ष्मसप। इसो इ स्व
वं वृत्ति पामते। रूयते हृष्टा आदित्याः ज्ञायते इति रिहं प्रवृत्तं ततः प्रजा इति हि स्मर्तयन्न सुरस्तान्ता। विसे तहि षयं निपा
तनं। निगमो त्वेषराधसः॥ छ॥ ॥ सिनं। षिञ्बंधने। इरा सिवादि इप्य विम्पो नक सिनो। तिस्रता नी निभाव्यं। सिनाति
नेति वा अन्वेन हि स्मात्य व्योबद्धां ते। येन स्मा भितं भ
व प्राति दृकु यावि नश्यति मे तानि धारयंती सन्न स्कंददस्वामीसी यतेनेनेति वा अन्नेन हि स्मादयो बद्ध्यन्ते। येनस्मा भितंभ
मरथं सं सिषिम्य इति निगमः॥ छ॥ ॥ अवः। अव रक्षण गति प्रीति तृप्त्यवगम प्रवेश श्रवण स्वाम्यर्थ याचन क्रिय
छादीप्य वाप्य। लिंगानां हिंसादहनभावह। हि पु असुन्। धात्वर्थेषु योगः सर्वोगिकु त्वः। अथव ब्रह्माराणा वसा गम
न। अग्रिगिरो वसावेनु धीति सिति निगमौ॥ छ॥ ॥ क्षु। क्षु शब्दे। क्षि निवासगत्योः। सु इत्युद्धां चेति विक्षीय मानो डित्व
कुप्रत्ययो बाहुलकात् इन्माम पि भवति। क्षूयन्ते शब्द्यंते स्तोतृभिः स्तूयते देवतादन्नं। स्कन्दा इमिः। गुणा वन्न या वाला
के॥ निवसत्यनेन वा। चंवाजस्य क्षुमतो रा यईशिषे। अक्षू न रइंड्रु मंतमि ति च निगमौ॥ छ॥ ॥ धासिः। धुषि श्रुषि
कु पिभ्यः कसिः। इति कसि बाहुलकात् ह्यो पि भवति। बाहुलकात् दवर्द चंनभवति। दी पते र्थिभ्यो धारयति प्राणान्वा

६९ विदन्सरमातनयायक्षासिं।अमंत्रधासिरत्ननामइहनुपयसआसन्नकारणावात्।गोषुप्रयुन्न इतिस्कंदस्वामी॥ छ॥ ॥इरा।
आख्यातं नदीनामसु।ईऊतेस्तूयतेदीयतेनेन भुज्यतेनजाठरो।ग्निः क्षिप्यतेउदरेस्य यस्येनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षा तस्य निराशास्तित
स्माइरावांसुवीरामायजामहइति निगमः॥ छ॥ इषं।इषु इच्छायां दिवादिः।इष्यते इति।यज्ञाय पुगानो।क्विप्॥ वदेप्र
चुर्यणादर्शनाद्वितीयैकवचनांतं।इषं स्तोतृभ्य आभर।आ।भृ...नाय हरी रिषइतिच निगमो॥ छ॥ ॥ऊर्क्।ऊर्गिति
न्ननामोर्जयतीतिसतः यद्वा सुप्रहृतमितिवा इतिभाष्यं।ऊर्जयति प्रबलति प्राणयति बलवंतं प्राणवंतं वा करोति।स
र्थः।यद्वा मितिवा।पद्धश्यस्य पकारलो... वाक्रशं स्पृशस्य वकारस्यादिर्ऋतेरुगागमे चाऊर्गिति भवति सुप्रहृत
मितिवा।व्रश्चेरुशब्दलोपे कृते संयोगादि...पे कृते कारस्यायरिवर्किऊंचे च कृते ऊर्गिति भवति सुछेदं।हितद्रु च
तिमदुत्वादितिस्कंदस्वामी।मंथः।उन्मंथं तं करोतीति।णिचि।विन्मकृतोर्लुगिति लुक्।ऊर्जयतेरोणादिकः क्विप्।राःस्य
स्येति नियमात्संयोगांतलोपाभावः।ऊर्क् यगमसकारलोप मितिपकाराकारयोर्लोपमित्यर्थः।रुगागमाभावेतिव
कारात परस्याकारस्य लोपे वेतिशेषः।पद्धस्यैव नित्यत्वसंभवात् पद्धमित्यत्र वप्रमयांतो गान्तः सुप्रहृतमित्यत्र
नुसुछेदमित्यर्थस्याविष्टिः।नत्वाह अनुमानाद् ऊर्क्शब्दो व्युत्पाद्यते।व्रश्चेरशब्दलोपइति ऊर्ध्वयोः ककार चकारसंयोजं राम
कारायान्तरविवाच्या।ऊर्जयते प्रीणयते।जीव्यते नयेति भट्टभास्करमिश्रः।अत्र ऊर्जं बलप्राणनयोरिति।आस्वादेवकरोति ६९

प्रायंसि त्मनमर्जेन विष्णुवद्रक्ष्या इति निगमः॥ छ॥ ॥रसः॥ आख्यातमुदकनामसु।महे यत्किंचिद्रेरसं दिवेकारिति निगमः॥ छ॥॥
स्वधा स्वशब्दउपपदे दधाते गुंहे कद्रविक प्रत्ययोवा कुलकादिवत्ति सेभ्योदीयते स्वस्मिन् धीयते वा।स्वेनधनेन धीयते वा धनेनं स्वन्ते त्यय
ति।विम्बाहि मापाश्च वसिस्वधावः।आदह स्वधामन्विति च निगमो॥ छ॥॥ ॥क्षुम्।आख्यातमुदकनामसु।क्षु निवर्तने नादिके स्वकार्ये
स्थिरं भवति स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा।हिंस्यते नेनाति।भुक्तेन भोक्तेतिवा।अदायमानं तद्धान्वा।अहमन्नमन्नमदंत
मश्मीति श्रुतिः माधवपक्षेकृ दिरशनार्थः।अश्यते बुभुक्षितैः स्वादु क्षुम।यावस्ततोस्यो नन्ददितिनिगमः॥ छ॥ ॥नेमः।रा
त्रयायरोचन्निस्तु षक्षिकृ भायापदियक्षिनाम्नोमन्न।नयति सुगतिं दातारं नीयते देहयात्रानेनेतिवा।नेमैतिनकारांतं
केविषयं ति नदावाहुलकादभिधानलक्षणाद् नकारस्य संज्ञाया अभावः।एवमेवास्मिन् स्वत्रेव तिकारेणोक्तं।यद्वानमनि
निरूपसि।हिः।निगमदर्शनाच्चिन्स्यपः॥ छ॥ ॥सस।सस्वप्ने।पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।स्वपंत्यनेन भुक्तेन न हि क्षुधितस्याति
निद्रास्ति।ससेन चिहिमदायावहोवस्विति निगमः॥ छ॥ ॥नमः।रामुप्रह्वत्वे असुन्।उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजं
न्मकृतक भवत्यात्।नमयते देवतातान्।नमंत्यनेनहेतुनातहंतं प्रयोगे नस्य च हेतुचेन विवक्षा।प्रवो महे महिनमो भरध्वं एना वो
अग्निं नमसेति च निगमो॥ छ॥ ॥आयुः।नाप्राणानमस्ति।पाहि सदमिद्विश्वायुरिति निगमः॥ छ॥ ॥स्नत।ना।व्याख्यातमुदक
नामसु।स्नु प्रस्रवणे यंतिक्रुत्स्यप्युक्तानुके शान्त्र अर्थान् तेन दर्शिभिः।पक्षाधीभन्नानरः सुनरः।अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः।

६८ स्तनसुतायते विस्तार्यते पुरोपेन। अस्येषामयिदृश्यत इति दीर्घः॥ वाटाप्रपुरुणायेजरते स्तनन्तावान्॥ अश्विनावश्विति च निगमो
र्ह्ने॥ ॥ब्रह्म॥ तृहि वृद्धौ। वृंहेर्नलोपश्चेति मनिन्। परिवृढ इति परिवृहं सयवते न्यतः सर्वप्राणिभिः सर्वदाभुज्यमानप्रकृत्या यमा
णावात्स्वभावात्परिवृढं सर्वस्य जगतो भरणाद्बर्हते नेन भूतानीति वा। जातान्यन्नेन वर्द्धन्त इति श्रुतिः। ब्रह्मप्रजावद्रयिम
श्वपस्त्यं। रयब्रह्माणीवा घातइ नि निगमो॥ ॥६॥ ॥वर्षः॥ वर्ष सेचे। असुन्। दीप्तिकरं ह्यन्नशरीरादेः तस्य स्वरूपवर्षः सा अग्ने वर्षे
सास्त्रू। आयुषा सह वर्षसे इति निगमः॥ ॥६॥ कीलालं। कलगतौ। चौरादिकः। कीलबंधने। कीलप्रत्ययं इते। स्कालवान्वा लकीलाल
कंकालहिंतालवेतालजं भालादय इति श्री॥ भोजदेवः। कालबधन इति व्युत्पन्नोसिनवदर्थः। कीलखंड। नइ तिनुसुद्धे दमिस्य
र्थः। अयिवा कीलालं जाठराग्नेर्ज्वालानालं तिपारयति कर्म्मेरायराः। कीलालये सोम स्वष्टायवेषस इति निगमः॥ ॥६॥ ॥यशः॥ या
र्थः। अयिवाकी... तदावर्ष स्वदर्थः। यथशो नयथं मधुगोघृतः॥ नुविचक्त्र
रव्याजमुदकनामसु। यशोपश्लोकदीप्यर्थात्। कीर्तिकरं तेवे तिमाधवः। तदावर्षस्वदर्थः। यथशो नयथं मधुगोघृतः॥ तुविचक्त्रप
शास्त इति निगमो॥ ॥६॥ ॥ इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि॥ ॥६॥ ॥ आवपति। आङ् पूर्वो हतेर्बहुलं छंदसीति शपो लुग
भावः। यद्वावेदुः तं नुसंतानेभ्वादिः। अनेकार्थत्वाद्धातूनाम चात्रिकर्मतं। एवम स्येष्वपठितेषु इष्टमत्रं दयाने नाज्ञियन्नदा
वतिनातिनिगमः॥ ॥६॥ भर्वति। भर्व हिंसायां। भ्वादिः। परस्मैपदी। एषत्वमिरनुयातिभर्वन्न्। तेन स्वर्भर्वं शातवत्सहस्वमिति निगमः। राम
गमो॥ ॥६॥ ॥बभस्ति। भसभर्त्सनदीप्त्योः। जुहोत्यादिः। परस्मैपदी। हरी इवांधांसि बप्सता इति निगमः॥ ॥६॥ ॥ वेवेष्टि। विस्त्वा ६७८

प्त्योः। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। श्लौ। द्वयोपथ्या निर्णिंज्येति शुः। त्याथ रिवेवेष्टि यदाना अति यः परिवेष्टि हविष्टि। मरुतः परिवेष्टारइति
च निगमः॥ प्रयोरुक आपारेषु पुनः नाता निरूपणार्थाः॥ ॥६॥ ॥वेति। वीगत्यादौ अदादिः परस्मैपदी। वीतंपातंयप्यसत्त्विपाया
इति निगमः॥ ॥६॥ ॥ अविष्यन्। अवतेर्वर्तमाने व्यत्ययेन लट्। लटः स्य। तद्धविष्यन्नतसेषु तिष्ठता इति निगमः। अत्रैव तत्र अविष्यन्न
ति कर्म्माभक्षं यन्नहह न्निप्यर्थं इति स्कंदस्वामी तस्मादविष्यद्दितिपाठो न युक्तः॥ ॥६॥ ॥ बप्सति भसेः प्रथम पुरुषे बहुवचने घ
सिभसोर्हलिचेति उपधालोपे कृते पांदा द्विर्वचनाभिबप्सतीति निगमः॥ ॥६॥ भसथः। भसेर्लेरियसि बहुलं छंदसीति शपः श्लुनं
भवति। नवेवा भसथश्चेनेति निगमः॥ ॥६॥ ॥ बब्धां। बसेर्लोटि तस्य स्तामि श्लौ द्विर्वचनं। द्विर्वचनात् तत्वा नित्यत्वाद्धत उपधालोपः
प्राप्नोति छंदसत्वान्न त्यानियतो घसिभसो। हे। सि चेति उपधालोपः। धिचे साद्दिस्त्रे बुसिवोलोप इति पक्षे सकारलोपः
छंदसः। सकारमात्रलोप इति पक्षे रूढ्योरूलोतिसलोपः। धत्वजस्त्वे। बब्धामिति रूपं क्वपाठे प्रयोरूनं मरुणां। धातेन्तरानि
प्रायं वा धानूनाम धानुरूत्वान्न सर्वेभृतप्रयुन्नतु पवमिरितिस्कंदस्वामी धातंतराभिप्रायं निरभि। अत्रा के यट ग्रंथः। बंध
न इत्यस्य भतो यन्वन्नेमान स्य। नोटन्नामिति व्यस्य पेनशायोत्तु किन लोपे वर्ण्णव्यत्ययेन तकारस्य भकारे बब्धामिति भवतीति
बब्धांते हरी धाना इति निगमः॥ ॥६॥ ॥ ह्वरति॥ ह्वृ। कौटिल्ये भ्वादिः। परस्मैपदी॥ अपामित्य हरुराकै ह्वरंतमः। उपह्वरेयदुप
रान्न पिन्वदितीति निगमो॥ ॥६॥ इति दशोतिकर्माणः॥ ॥६॥ ॥नुंजः। व्याख्यात मुदकनामसु। इ क्षंत्यनेन बलवत्त्रिधीह्वर

६९

जहूरिति बोभवति भी ताम्र कू भा व यस नेन वा शब्दन्तु। वर्हते नेनेन ऐषु यो विवर्ह जेवा आपामादिना। दमा वर्योवुं तर त्रापि दृह्यर्थे पुवोहयो
उर्ध। धिकमिति माधवः। हिंस्यते तेन शस्त्र वः। नृषेर्जुचेति श्री भोजवः। असु निगुराः। नृपति दहति शस्त्रन्तु। ॥ ऊर्जसो जात मुत मुत म
न्यूम्वतं। वस्त्र नि जाते क्रन मान न्नुंक्र सेति निगमो॥ छ॥ ॥ वाकू। व्याख्यात मन्न नाम सु। गाछं त्यनेन शस्त्रन्तु प्रति क्रि गोषतः। गम्य
ते क्षिग्रमते आयामा दिनापन्नेन। इमा वथा दुत्तरत्रो विगास्थे पुवी हृयो॥ वाजो बल्ं वाजय। जः प्रेरणार्थो दिति माधवः। अनेन शब्द
नु प्रेरयति विद्रावयती। ति। परिवाजेषु भूषथ इति निगमः॥ छ॥ ॥ पाकू। पारकूणो पाते जेरवे सुन बले नहि रानेसर्वे। कूरा
ष पाजः प्रसितिं न पृथ्वी मिति निगमः। कूरायुष पाजः समिद्ध सरू पा ददर्शि पाकू इति स्कंदस्वामिना पाजो बलमित्येता वाद
वोक्तं। न नु बलनामेति वाजशब्देनु परिवाजे भूषथ इमन्न बलनामे तदिसकृत्तं। अस्मिन्नमिहे विनयंति वाजिनं। अस्मिन्नवा
क्यं हवन स्यंदं रथामित्यादौ कूकू भाष्ये वाजशब्दोपरिमपि बलनामेत्युच्यते। अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं
स्पष्टं तत्र एकूतरस्य पाठो विहूह्लिरखीपतौ॥ छ॥ ॥ शवः। व्याख्यातमुदक नामसु। मा भेम शवसे स्पत इति निगमः॥ छ॥
॥ तवः। तवति वृध्यर्थः। असुन। अयादमिंद्र तवसा जघंथ योगेयोगे तवस्तरमिति च निगमो॥ छ॥ ॥ चद्रः। त्वहू वद्र तन्न
करणे। असुन्न। तन्न क्षियंते तेन शत्रवः। स परिक्षानवद्र सास्मोदि वर्धे ति निगमः॥ छ॥ ॥ शर्द्धः। शर्ह्व तिरुत्साहार्थे इति स्कंद
स्वामी। असुन। शर्द्धयाद्दो अनेन त्रसा हवान्। अभा जिशर्द्धो मरुतो यदर्णस मिति निगमः॥ छ॥ ॥ बाधः। बाध्विलोडने। अक राम
र्ते रिव कारके संज्ञायां मिति घञ्। बाध्यते नेनेति शत्रवः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ नम्रं। नमनमनसेति भाष्यं। नून्न शत्रुम्नु ६९

तान्प्रति नमिति। अंतरायाचेवानमि। नमयति प्रह्वा करोती ति स्कंदस्वामी। इंद्र नम्नं हिते शवइ मन्त्र जरुकम्याप्ये। यस्मा कुर्चुम्नता नां
मनुष्याणामपि नमनकरणं। तत्र बलमिति। स एव न नृ पृषोदरादि त्वेन नृ तमन शब्दस्य चर्मं। जातेनम्र मिति इह सं। अवो नम्नं च
रोदसी सपर्यतः। महिम्नवक्त विनम्रमिति निगमो॥ छ॥ ॥ ताविषी। तवि सौत्रो धातुः। वृद्ध्यर्थः। तवेर्णि दिषु वृद्धस्य यः रिनातर्जी पूक्र
भ्रारजो। सित विषी दधानः। युष्माक मस्तु तविषी तनी यस तिनिगमो॥ छ॥ ॥ मुष्मं। शुष शोषणे। अविसि विमुषिभ्यः कि दितिमन्नि
त्ययः। शुष्यत्यनेनारिः। शुषि शोषणार्थ इति माधवः। विपावाहहि षवां मुष्म मिति बलनाम शोषयती निस तत्र इति भाष्य परस्मैसी
योगिकमपि बलं। विशोषयति उपमे पयत्न सर्थ इति स्कंदस्वामी। तत्र शोषयते र्मनि बहुलमस्त्रापि संज्ञा छंदसो रिति लुकस्यु
षाइंद्रमवात्ताछ्न इतश्चवः। यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसता मिति च निगमो॥ छ॥ ॥ शुष्मं। शुष शोषणे। यूष मुष पाक लुषका
रूपकोरहूवारत्र्य शैल्त्रुषाद यइमस्वा दिग्रहणा त्वरूषण्प्रत्ययस्य पाद योभवंती। तिदंडे नाथ प्रत्रिः। ऊषम समय शिलो वृष्ण नि
पात्यते। शुष्मदर्थः। इद्राय शूषमर्चत। इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैरिति निगमो॥ छ॥ ॥ दक्षः। दक्ष शोघ्रे च कारा हृद्धो। दक्ष गति
हिंसनयोः। दक्षति हंसार्थ इति स्कंदस्वामी। असुन। शत्रु विजायक्ष्भ शोभ वत्यनेनशत्रवः। उत्साहते नेन शत्रुविजयो मित्रं दूवहृन दक्ष
मिति भाष्ये स्कंदस्वामी। दक्ष इति सकारांत बलनाम। अकारांत मपितत्से वपर्यायांतरे इदमस्य मिति। ज्ञानाप्तर दक्षेति निगमः॥
छ॥ ॥ वीलुः। विलय तिः संस्तंभकर्मा भ्रमिशीत्व बरिस्तरितनि मिसाक्षि म्युञ्जरे स्य पयोबालकादस्मादपि भवति। संस्तंभोह शोभवत्यनेनशत्रु
विजयाय सक्त्वंते नेन शत्रवइति वा। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ च्यौत्नं। च्युङ् गतौ। जातिदास्युसहमदिशुभिन्निन मिति भिन्न न्नु। प्र इत्वकत्र राहं

निकृष्यकृद्धवरवकृतादपः॥ शिवाहद्विः॥ अंतराणि तरापर्यो वा व्यवंति व्यावर्थंति शात्रूननेनराड्यात॥ प्रयो त्वेनम घवा सत्वरा खाड् तिनिगमः
८० ॥ छ॥ ॥सहः॥ सहमर्षरो छंदस्यभिनवार्थाः असुन्॥ सहत्यनेन शत्रून्॥ येसहांसि सहसा सहंत इति निगमः॥ छ॥ यह॥ व्याख्यात सुव
कनामसु॥ व्याप्यात आहूय॥ तवातेन शत्रुः निगमो॥ न्वेषणीयः॥ छ॥ वधः॥ हननहिंसागत्योः॥ हन श्च वध इत्यप्॥ हन्यतेनेन शत्रुः॥ नि
गमो न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ वर्ग्रः॥ वृजनं॥ वृजी वर्जने॥ घञ्नकृ दृद्व हजिमर्दिति धान्त्यः॥ वृत्रुः॥ क्षिपूर्वस्यैतनेन प्राणोः प्राजवं॥ जर
यंता वृजनं यहृदायते॥ प्रताचा नेहजनंदोहकेशरेति च निगमो॥ माधवस्तु मध्योदात्तं नुहजनं वर्त्तं तबलं युद्धयोः॥ वृजिना अपि
षेषत्वं मुष्टं हजने पश्च आशो॥ जरयंता वृजनं तु वर्त्तनेत दुपद्रवइति॥ अन्या वन्वेषणीयो निगमो॥ छ॥ ॥मज्मना॥ टुमस्जो शु
द्धौ॥ रााादिकोमनिन्॥ रुलांश्च शक्लसि॥ जुत्वं॥ ततीयैकवचनं॥ मज्जयति शत्रून्॥ नाभादृ थिव्या भुवनस्य मज्मना॥ स इन्म हानिसमि यानि
मज्मना॥ विरोदसी मज्मना बाधाते शव इति निगमः॥ निगमेषु तृतीयैकवचनं तस्यपाय शोदग्ध नान्तदंतः पठितः॥ छ॥ पौंस्यानि॥ पुं
सि अभिभवने॥ चुरादिः॥ अध्यादयश्चेति यत्वस्य पांतेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः॥ पौंस्यानि ति पुतः सच्चुरिति यस्मिन्निव्यानि पौंस्या
महत्तदस्य पौंस्यं इति निगमः॥ छ॥ ॥धर्णसि॥ धञ्धारणे॥ सानसिधर्णसिपूर्णसि॥ सिप्रत्यये नुमागमो पि निपात्यते गुणः॥ क्षिप
तेनेनराण्यादि तिनिगमो न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥द्रविणं॥ द्रुगतौ द्रुदक्षिभ्याम निसितिं धोध्यं पुंद्रवतीत्रणा त्रसो द्वौ॥ द्रगोरेराभ इसांडकु॥ ला
दयइत्यादिश॥ एनरन्॥ प्रत्ययांतो॥ निपात्यते॥ जस्याङ्ग सरसुकृ स्यंदतेतेन शात्रून्त्यति निगमो न्वेषणीय॥ छ॥ प्रीवरं॥ व्याख्यातमुदकनाम राम
सु॥ संप्रीपते तिशत्रु॥ संहरोतिवात न्वतेश्च॥ पपदं॥ शमनमुपड्वार्णां मुञ्चष्टं च युद्धादो शंबेनें दैराठी यतो बा॥ ना पिदेवतांहीड॥ यावका ८०

बचलन्निति रिङ्कमैवन दिति भाष्यं॥ निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि॥ छ॥ ॥मघं॥ मह इति दानकर्मा घञर्थे कविधा
नमितन्यपरिगणितत्वस्य प्राप्तिवृत्वात् कपृषेदृषोदरादित्वात् लोपोहकारस्य घकारश्च॥ दीयतेर्थिभ्यो॥ तेभिरिंद्र चोदयते दावेमघं॥ तुही
यदिंद्र इन्द्रिराम घोनी इति निगमो॥ छ॥ ॥रेक्णः॥ रिचिर विरेचने॥ रिचिवि यते विवेत्यसुन्॥ इडागमो गुणश्च॥ धिचावितवजे॥ कुधिराय
णो रिति कुत्वं॥ रेक्ण इत्यनाम॥ रिच्यते इयत इति भाष्यं रिच्यते अवति षेत्रपतः॥ प्रियमाणस्य धनं धनिनासह न चियत इत्यर्थः॥ रेक्णो प
न्नं रिवे प्रेरणा यो॥ दितिमाधवः॥ प्रेर्यतेनेनदान्ननभरत्यादिः कर्मसु॥ स्याहं यद्रेक्णः परमं वा नाषितृत्व॥ परिषघं ह्यरणास्य रेक्णः इन्निय निगा
मो॥ छ॥ रिक्थं॥ ऋचे पात्रं तु दिवाथिरिदिसिमुचित्यस्य गितिथक॥ एवं वदथः॥ नरुमय तान्वोरिक्थ मा रेरिषतेति निगमः॥ छ॥ वेदः॥
विद्लाभे॥ असुन्॥ विदंति तत्व॥ लभ्यतेनेन धमादिः॥ होतारं विश्ववेदसं॥ छ॥ वरिवः॥ वृञ्वरणे॥ अस्मा घड्रू लुगंतात असुन्निवाहु
लकाहि लोपः॥ भ्रश्च प्रियते॥ वरिवसो॥ हतुन्याहाव रिवः॥ चित्रं बंधुर्वयः कर्म विघ नवतिपंचमी॥ एतानि मा सरला नानिगारी यो पघहुं
रमिति मनुः॥ युधादेवेभ्यो वरिवश्चकर्थ॥ अं होराजन्वरिवः पृथवेकइति निगमो॥ छ॥ श्वात्रं॥ आशु श्वश्च पपदे अनतसातत्यगमने
इत्यस्माद्धो दिभ्यः ष्ट्रिदसातिकृत्यत्ययः पृषोदरादित्वेन आशु श्वत्वस्य आत्वस्यते॥ पौरादेशः सवस्मादौ घोः॥ आशु अततिआशु गच्छ
तिवं वलहे धनं निगमो न्वेषणीयः॥ छ॥ रत्नं मुक्तोज्ञायां रमस्त्वा चेति तनप्रत्ययः॥ तकारश्चांनादेशः॥ रमणीयं हि महिमत्व॥ रमंतेस्मि
न्नित्यरत्न रत्नं रमस्व बहुमन्यमान इति परतः॥ धारत्नं महि स्थूरं बृहंतं॥ होतारं रत्नधातमभिनिगमो॥ छ॥ ॥रयिः॥ व्याख्या
तइतिरीरस्वामी॥ विन्नेरम स्वबहुमन्यमान इति॥ गम्यत इति प्राप्यते पुरुषेण गच्छतिनेनतत्प्रीणोगसाधनत्वाद्धशो वादत्रेनगच्छति तहृतः पुराणागमे वा॥ दीयतेर्थिभ्य इति
तमुदक नामसु॥

वात्रभिनारयिमस्त्रवदिति निगमः॥ छ॥ ॥ऋत्वं। आख्यातमुदकनामसु। ऊर्व जन्मसु ऋ नवशेनतद्गतिस्थिरं भवति। गह्यमेतेप्यभो
७१ गसाधनत्वात् हिनास्तिदारिद्र्यां गतौ रयिषु स्ववदर्थः। ऋत्या पाङ्क्तात्रायते। ऋत्वश्च हि त्रायते स्थ स्पोदरादित्वात्। ऋत्वो धनैरेव पाप
नरानिस्तरंतीत्यच्यते। नहि ते ऋत्वं न सहो न मन्युं। सुऋत्वा सोरिशादस इति च निगमो॥ छ॥ ॥भगः। भजंतेऽनेन वा यां। पुंसि संज्ञायां घः
श्रायपेरागवज्ञोः कुधिरापते:। भज्यते सेव्यते भोमा तिधस्य गोन:। यश्चिद्धि त इत्का भग इति निगमो॥ छ॥ ॥मील्हं मिहसेचने ढुद
निष्पादाद्यस्वेनिवाद्धुल सहस्त्रमील्हं आजावजिन्वतमिति निगमः। बद्धधने संग्राम इति माधवः। मीढुष्समायतत्पुंस इत्यत्र त्वं
दत्वाभित्स्याप्ये मीढुष्मश्चिगानमे तत्र भट्टभास्कर मिश्रनाभ्यपि मीढ्ह इति धननामेति हृष्यते। तत्रनि ऋत्पत्वकारांत निगमद
र्शनाभावादकारांत निगमदर्शनादुकारांत इह योरपि। मीढ्वांत्र स्माकं बभूयात्। रुद्रस्य ये मीढुषः संति पुत्रा। ताश्चारुद्रस्य मीढु
षः। मीढुष इत्यादौ निवहि तच्छत्वात्स च मीढु। मिति पदितव्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु मीढ्ह इति। मति मानोकारांतमुपादीयते
अपि सकारांत निगमेषु भेदाय वाराव मीतह्रुतिहत्रिरिमाहुः। तेषां मील्हानि निर्निर्वहरायां। उभये यामपि सहस्रमीढ्ह इसकारांत
स्य धननाम्नः पाठो येन रायः। बहुन्योक्तिनिर्णयः॥ छ॥ ॥गयः। आख्यातमगस्य नामसु गतौ रयिवं दर्थः। गायते स्तूयते होत्र्यमनः।
अरह्नो भुषगयमितिनिगमः॥ छ॥ ॥द्युम्नं। रत्नासीत्साद्युम्नसुम्नमित्येत्यादिनादघदवादिना। द्युत्यस्मान्न कृत्प्रयोमकार
श्चातोदेशो निपात्यते। द्योततनेन तद्धान्। द्यपते द्युम्नं। द्यन्नमिगमनरंतिश्चिरवाम। अत्रवधा नोमंगाग्मोनिपात्यते। द्युम्नंस राम
हस्वसातमो। द्युम्नावाजेभिरागतमिति च निगमो॥ छ॥ ॥इंद्रियां इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वैनिघं चू। प्र ७१

त्यय्यांतमंतोदात्तं निपात्यते इंद्र इंद्रिय रमैश्वर्य पुत्रउच्यते इंद्रस्य लिंगं। धनेन हि ऐश्वर्यं युत्र इत्युच्यते अत्र बहुषु संमयो हि विंगा थे घञ्प
द्या इंद्रेण दृष्टमिंद्रियं यद्वा इंद्र आत्मा आत्मसंबंधिना सृष्टन तेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टमितिकत्वागरंडज एवात्मनात्मा सेवितं त
द्या रराभोगो स्येति। इंद्र दत्तं वा इंद्रेणा एवं कर्मणा वातन्सु पदत्तेसह इत्यर्थ पुत्रजीयासमर्था त्वयच्छदक्षिणायद्धे भवते निजे। स्मिन्तोष इंद्रिये
दवामीति निगमः॥ छ॥ ॥वसु। रात्रिनामसु वसौ प्र तं पाख्यातं। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयतिदा क्षिणं। आच्छाद्य। तवारात्रतस्ता
रादिभ्यात्। निवसंत्यनेन निवसंतात्युरगा रहवा। प्रशास्तवाधर्मीदिसा धनत्वात्। अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरितिनिगमः॥ छ॥ ॥
राधः। राद्धान्नोरा तेरदिः। उरू। दाय नेर्थिषः। राधः साधसंसिद्धौ। अस्तु न। ना भुवंति राधयंते धर्मादान् पुरुषार्थिनिति सर्वंदत्ता
मी। राध्यंते नेन धर्मादिरिति वा। राधि हिंसार्थो। पिहितस्तिदारिद्यं। राधइंद्र रवारत्यं राधस्त्वं नो विदद्वसो इति निगमो॥ छ॥ ॥भो
जनं। भुज पालनाभ्यवहारयोः। ल्युट् च ज्युटो बहुलमिति। यद्वाभिमतार्थं भवति। भुज्यते तद्धिः। भुज्यंत दनेना वेश्या इति वा
पाल्यंते नेनेवायद्रः। पाल्यते वा तद्धा वा तद्धाना। प्राच्य यं तामसाभोजनानि। मानः प्रिया भोजनानि प्रमोषीरितिनिगमो॥ छ॥ ॥त
ना। तनु विस्तारे। यचाघट। तनोति विस्तारयति। त्रिवर्गसाधनं हि धनं। तृतीये कवचनस्य सुयांसुपास्सुलुगित्याकारः। विस्तार्यते त
नागिरा। आवो मदस्तनना यकमिति निगमो॥ छ॥ ॥नस्यं। आख्यातं बलनामसु। पुराण्वतेनत्वपातिनामिति। तनमायतिप्रहोकरे
स्पर्धिनस्त हन्तु। हस्ते दक्षा नो नम्णा विश्नुनानिनिगमः॥ छ॥ ॥बंधुः। बंधबंधने। म्हस्वस्ति हि त्रयस्विवसिहनि। किं दिबांधिमति स्य
बंधुरिति प्रमयः। बधातसनेन नृस्तादीन्। यद्वा बंधुरिव बंधुषु धनेभ्यानलोके सुहृत्तक। भ्रिदन्पद्र सच्यते। अबधुनासुम्न वसोप जस्सु

षः इति निगमः॥ छ॥ ॥ मेधा॥ मिश्रमेधसंगमे च चकारात् हिंसामेधयोरप्यु॥ मिधिः सारार्थ इति माधवः॥ घत्र्य संगच्छते नेन सर्वं तद्ध
७२ ता॥ हिंस्यते ने न तत्क्षात्र वैराशिभिः। घ्नति वै वार्थकारणादिति महाभारते॥ यद्या मतोधीयते आ जीयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमितिधनवता
सुद्धौ धनं धार्य नीतेत्र मनिश्र हउ यपदे धातोर्यत्रर्थे कविधानमितिकः। एषोदरादित्वान्मति शब्दस्य मभावः। मेधाकारं विद यस्य
साधनमिति निगमः॥ छ॥ ॥ यशः॥ व्याख्यातमन्न नामसु। उत त्वामि यशसा च्छेतनाया इतिनिगमः॥ छ॥ ॥ ब्रह्म। व्याख्यातमन्न
नामसु बर्हं। तेनेन षर्मो दया॥ हं हर्क वाभिगाना॥ अस्माकं ब्रह्म ष्टतनासु सह्या इति निगमः॥ छ॥ ॥ द्रविणं॥ व्याख्यातं बलनामसु
रपि वर्द्धः। तत्र आयरू तद्रविणं स मस्मा इति निगमः॥ छ॥ ॥ श्रवः॥ व्याख्यातमन्ना नामसु। अस्ते षु ६ यु श्रवो हत्त। हरद्ध
वा असुरोव। हिंसा कर्मड इति निगमो॥ छ॥ ॥ वृत्रं॥ व्याख्यातं मेघनामसु आच्छादयति दारिद्र्यं। आच्छाद्यते वा राजतस्करादिभ
यात्। भास र्थेरापिव दर्थः। हह्रौ ब्रह्म वदर्थः। एनेह त्रं पुरु कु त्सायरंधी रिति निगमः॥ अत्र स्वं दस्वा मिना वृत्रं धन नामेनुदमिति
व्यान त्वात्। के षु वि चो शे षु ह श्यमा नम पि वित्त मिति न पठनीयं॥ छ॥ ॥ ऋतं ऋज संभजने॥ क्त निष्पादी र्घ स्वुचे तियच्च रस्या नुत्र
समुच्चयार्थं तन्त्रः प्रत्ययः। संभज्यते सर्वैः सह्नं तगरहो वा विपाह श्च त्रुघो: संभेदमाययावि त्यंत्र हत्व मि ति षत नामेतिस्वं दस्वामी।
हृतं वयः सहूरि वि श्वारि त इति निगमः॥ छ॥ ॥ इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि॥ छ॥ ॥ अघ्न्या हं तव्या भवती त्यत्रची वृति भो
र्थ्यं। अघस्यदु र्भि द्मादेहं त्री। पंकटः शाकिना गावः कृषिरस्यं वनं समुद्रः पर्वतो राजानवृद्धु र्भिक्षु शात्र वङ्गत्स्य स्ते। स्त्री नेना राम
वस्य पापस्य हन्त्री वा। अहिंत घान्ताघ प्राहत भिं वाउपपदे हंत र स्या दयश्चे ति यत्र श्र मया दीनि नियातते। अहि मे अहि मे अस्या घ्न्या। ७२

अद्रित्वराम घ्नेविश्वदानीति निगमो॥ छ॥ ॥ उस्रा॥ व्याख्यातं रश्मिनामसु। वसतिक्षरादि ह वि रस्यां। उस्रियेगौ तामोस्त्रा विरोगो
स्त्रां भोगाउ स्त्रेति चेति भाष्यं। उस्त्रा विरोगो वेस्यां भोगा स्त्रोऊ र्हं स्त्रवं तिग च्छं ति क्षीरदधिनवनीतत्रकमेरो गोति स्कंदस्वामी। मध्यो
र्बातो अभिवान स्वाः उस्राः पितेव जारया यि यज्ञोरितिव निवनिगमो॥ छ॥ ॥ उस्त्रिया॥ उस्त्र शब्दात्स्वे षोदरादित्वेन स्वार्थे
घः अर्थः पूर्ववत्। आ विंद उस्त्रि यो अनु। स सुस्त्रिया भिर्वा च घ्नंतनर इति व निगमो॥ छ॥ ॥ छ॥ ॥ अहि॥ अहि प्रशस्ते व्याख्या
तोमेघनामसु। हृ हिकारादि ति डी प्र गम्य नेन यादिह विः गम्यतेव त्र पापुरुष यंव। अहिं तिष्ठ्या दिनाम नुष्यान्नू। नहंनव्या
वा निगमो न्वेषराया॥ ॥ ई ळेः रपा सो अहो नुवा र वः भा ष्य रु ष्टमं॥ छ॥ ॥ मही॥ अदितिः इला। व्याख्याता नि ए थि
थिवी नामसु। तन्न घते: द्वित्र घ ति स्थति त्वे दिति: नञ् समासः। पृ स्या घादिति प्र प्रत्यय स्य श्रा सा नि: महिते शब्द्यते सर्वादव
ता त्मक वा त्। उपभोग साधनतामहते नया देवाः पयआदीनां हविषां नदापत्त्वार्हे यां ज्ञ या भिर्य जते द दा नि वे। तिस्त्र: ति:
बुनः पुनर्दुह्यमाना पि न क्षीयते नेन वि घाते अरवं इना पावा ई ऊ ने स्व यते देव ता त्वात् दीप्य ते वा चा रू म या। गम्य ते तद र्थिभि
रिति वी मह्यो नां यमो स्याप्प धीनां रसः। मह्याः नां च यो सि हि तं देव त्रे ति अदितिः ए हि स र स्व त्ये हो ति मि मि त्ता स मिला भि रा इ नां
देवो म धुमन्तो धसुवविंद मितिच निगमः॥ छ॥ ॥ जगती॥ मनुष्यनामसु जगत इत्यत्र व्याख्यातं। प्रत्यक्षद्रावा दु र्गीत श्चे ति ड्र प्र
गम्यते तद र्थिभिः जगत्याच्छांदसा आहृ इ इति त्या दाह। अत्राहा पो हार्य यो र भेदेन वा जगती जागती हि पर्णो वो जगती हित्ता

मानो हरदिति हि ब्राह्मणं॥ तागताः पश्वादिति वसमो षथ्योरसेनरेवतीर्जंगती। मिरिति निगमः। पशवो जगातीरिति ब्राह्म
७२ णां॥ छ॥ ॥ शाक्करी। व्याख्यातबाहुनामसु। शक्नोतिस्फुरादि प्रदानेनतहं तं प्राणायितुं। स्पर्शनो। दिनामावापायमपनेतुं। शाक्करी
शक्तसंधादभेदेनवा शक्करीपशवो विशक्करीः पम्पूर्तेवारुं धानइति श्रुतिः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ इतिनवगोनामानि॥ छ॥ ॥
एलते। अपंनेरुन्न धातुः। अरेडतामनसादेवानोम्यते दिति च निगमो॥ छ॥ ॥ हेलते। हेडृ होडृ अनधरेत्रोधेव। भूवादिरात्मनेपदी। अ
हेलमानोरशिवां अत्राभ्नु। अहेलमानो वरुणेह बोधीति निगमो॥ छ॥ ॥ भामते। भामते। भाम क्रोधे भूवादिरात्मनेपदी। देवजु
ष्टोच्यते भामिनेगीः। स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाह इति च निगमो॥ छ॥ ॥ हृणीयते। हृणीङ्। राषावेमनस्येच। कंड्वादिः। पुनःश्रा
यच्छद हृणीयमानः। हृणीये मानो अपहिम। देयेरिति निगमो॥ छ॥ ॥ श्रीणाति। श्री भये। क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थत्वात्रू
कुध्यतिकर्मा। एवमुत्तरत्रापि। एनः कृणवंतमसुरभ्रीणातीति श्रुतिः। न निगमः॥ छ॥ ॥ श्रेषति। श्रेषु चलने। भूवादिस्सरिते। त्वा निगमो
न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ दोधति। नेरु त्र धातुः इंद्रोह्व त्रस्य दोधत इति निरगामः॥ छ॥ ॥ वनुष्यति। वनुष्यतिर्हंतिकर्मा सन्नस्कं
दस्वामी। वनोतेः कंड्वादिषष्ठे यात्वय कृप्रत्ययः। तत्संनिपाते गेतव वनुष्यावो इत्यवइति निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ कंपते। क
पिवलनने। भूवादिरात्मनेपदी निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ मोजते। मुजो कोटिल्ये। तुदादिः परस्मैपदी। रास्यछंदस्युभय राम
पे माहं धातुकत्वात्। गुणः। अयनपेनात्मनेपदं। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ इति दशक्रुध्यतिकर्माणः॥ छ॥ ॥ हेलः। हेलते ७२

भावे सुन्। देवस्य हेलोवयासिसीष्ठा इति निगमः॥ छ॥ ॥ हरः। हृञ् हरणे। असुन्। हरति हृत्वा कृत्यविवेकं हृष्टेवानेन पुरुषः स्ववशं इत्ते
योहंतरः। शत्रु क्रोधः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ घृणिः। घृ क्षरणदीप्त्योः। जुहोत्यादिः। अरस्य नेन स्वेदादि दीप्यते नेनतहान क्रुद्धोभि रिवहू लनी
हिष्वसिद्धः। अ घृणोसि सवा च हेइ ति निगमः। माहृणान स्य मन्यव इत्यत्र कुत्याप्यहृणिशिनि क्रोधनामसु पाठात्त्वरतिः क्रोधार्थो
पिगम्यत इति स्कंदस्वामी। तत्कथमिति विचिन्त्यं॥ छ॥ ॥ त्यजः। त्यज हानौ। असुन् त्यजनेसमुरुषैः त्यजतेनेन प्राणा इति वा त्यजते
वास्वधर्मः। कुद्धः पापंन कुर्यात्कः कुद्धो हन्याद्गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेदिति हि श्रीमहाभारते। महश्चिदसि
त्यजवसोवरूता। किं देवेषु त्यज एनश्चकर्थेति निगमो॥ छ॥ ॥ भामः। भामतेर्भावे घञ्। महा भादी प्तौ। अनिस्तु हुसु धनिच भा याप्
ष्टिनो भामो मनुदापते नेनतहा त्व। देवजुष्टोच्यते भामिनेगीः। स्वयंभूर्भामो अभिमातिषाह इति निगमो॥ छ॥ ॥ एहः। हन हिंसागत्यो
ः। असुन्। नजिहन्ता न एह इवे ति नम्युपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात्तत्र जिनायिन्न वति। अने हस स्ते हरि। वा अमित्रादि
ति निगमः॥ छ॥ ॥ हरुः। हृकौ टिल्ये। अत्रिकमाच। असुन हुतिर जिकुटिलो भवत्यनेनत्र जिवाविषादि। वर्तेगति कर्मणो अदेवानि
हरांसि वेति निगमः॥ छ॥ ॥ न्हर्षिः। न्हरु स्निजेवते खोडूव तेबीज। यत्नेवेति भाष्यं। नवतेर्गतिकर्मणो निशाहो नामकरणाः। रेफाग
मः। इवतेवीऊकारे रेफयोः स्थाननत्वयोदकारस्य च जकारावनिः। शेषं ह्र्वेवतु जायते वो हिंसार्थस्य इकारः। इद्धादिभ्यः त्रि
श्चावदिति स्कंदस्वामी। ऊ। यत्तं व हूलं छंदसी त्युक्तं सर्वं तह र्लि चेति दोधैः। गच्छत्यनयोहुं स्वलोक गर्हा वा हि नस्ति परान्वा। निगमोन्वे

फ

वरणीयः॥ छ॥ ॥मन्युः॥ मन ज्ञाने। यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति युः। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायतेऽस्माज्जीवेन यद्वा मन्यते हवि
७४ र्विकर्मणो युः। दीप्यतेऽनेन तद्वान्। नहि तत्त्वं तस्य होतृ मन्युं। माहूराणस्य मन्यवे इति निगमौ॥ छ॥ ॥व्यथिः॥ व्यथितः चलनव्यो:
इत्सर्वधातुभ्य इन्। बिभेति तस्मात्सर्वजनः। चलति वाऽनेन स्ववमेति। पतत्रिभिरश्रामैरव्यथिभिः। अथैमा कि एव्यथिरादधः पादि
तिच निगमौ॥ छ॥ ॥इत्येकादश क्रोधनामानि॥ छ॥ वर्त्तते। अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकः। अप्रकारस्कंदस्वामिना प्रतिपा
दितः॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनां गतिकर्मत्वं एषां द्रष्टव्यमिति निगमानां निगमा अन्वेषणीयाः। अतु विकरणान्तं भूवादिकान्तं च
नयं। अनुक्तोपरस्मैपदिवं वावर्त्तते ह्यनुवर्त्तते आत्मनेपदा विवर्त्तनेररुक्सो वेद्याभिरिति निगमः॥ छ॥ ॥अयते। अय गतौ। आ
त्मनेपदी। मनो रूवा अयमान इति निगमः॥ छ॥ ॥लोटते। लोडते लुठ पतौ घातौ। आत्मनेपदिनौ॥ छ॥ ॥स्यंदते। स्यंदू प्रस्रवणे
। आत्मनेपदी स्यंदतां कुल्या विषिताः पुरस्तादिति निगमः॥ छ॥ ॥कसति। कस गतौ॥ छ॥ सर्पति। सृप्लृ गतौ। अंमो अस्तु सार्पः॥
अहिर्नजूर्णामति सर्पतीति त्वचमिति निगमौ॥ छ॥ ॥स्रवति। स्रु गतौ। अवस्रवेदघशंसो वतरमिति निगमः॥ छ॥ ॥सं
सुस्रवत्। संसनो। आत्म०। स्नातेन ज्ञातमतिसप्रसर्स्रत इति निगमः। संसातिरं तस्मान्नरायपर्य इति हरदत्तः॥ छ॥ अवति। अव रक्ष
णगत्यादौ। भावत्वाराणः युरुक्षत धर्मतो रेति निगमः॥ छ॥ श्रोतति। व्ल तिरक्षरणे। श्रोतंति तेव सीस्तो का इति निगमः॥ छ॥ राम
० वेनति। वेनृ कांधातुः। आपद्रवहरिवीमा विवेनः। नासत्यो माविवेनतमिति निगमौ॥ छ॥ ॥मार्ष्टि। मृजू शुद्धौ। अदादिः। म ७४

गोन भीमः। अवं तरिक्षे मर्जयंतीति निगमौ॥ छ॥ भुरण्यति भुरण धारणपोषणयोः। कंड्वादिः। भुरण्यं तन्तुजनो अनु भुविव
सौभो भुरणावजागरितिवति निगमौ॥ छ॥ ॥शावति। शाव गतौ। शुगता वितिस्कंदस्वामी। माभेम प्रावसस्पत इति निगमः॥ छ॥ ॥
कालयति। काल क्षेपे चुरादिः। अदंतः। अयेनस्कानिवद्भावो हृहिः। तेकाले कालआगते यते इति निगमः। कालेः कायतेर्गति
कर्मणा इति यास्कः॥ छ॥ पलयति। पेल फेल सेल स्पेल गतौ। वयांसि पक्वगंधेन पिपीलिकाः प्रशादेति निगमः। पिपीलिका
पेलतेर्गतिकर्मण इति यास्कः॥ छ॥ ॥कंदति। कदि गतौ। यातुधानेभ्यः कंटककारमिति निगमः॥ कंटकः कंटतेर्गतिकर्मण इ
ति निरुक्तं। कंटति पश्यति पराद्दितिपरादिति स्कंदस्वामी॥ छ॥ ॥पिस्यति। पिस पेस गतौ। व्यस्यन्तप्रयन्तु॥ छ॥ बिस्यति। मिस
ति। विस प्रेरणे। मसी परिमाणे। दि। वादिः। भिस्यतीकारश्छांदसः। इयं सुषे भिर्बिसखा इवारुजदिति निगमः। अत्र बिस्य
तिर्गतिकर्मसु पठ्यत इति स्कंदस्वामी पिस्यति भिस्यतीति यावादि ति स्कंदस्वाम्यप्राप्य। विस्पति। भिस्यतिर्भौने रुक्षधातु॥
छ॥ ॥प्रवते। प्लवते। अवते च्युङ् छुङ् प्रुङ् प्लुङ् रुङ् गतौ। अभिप्रवंत समानवयोषाः। निस्तः पृथिवीरु यरिप्रवाद्दिवः।
संप्लवमानाय स्वाहा। संप्लुताय स्वाहा। मूरिव्य्वंतवस्त्वव इति निगमः॥ छ॥ ॥कवते। कुङ् शब्दे इति शोषणायोः। नीचानवारं व
रुणाः कवंधमिति निगमः। कवतेर्गतिकर्मणः। कवमुदकं मिति स्कंदस्वामी॥ छ॥ ॥नवते। णु स्तुतौ। अदादिः बहुलं छंद

सीतिश्ययोत्नुगमाव:। आत्मनेपदंतुव्यत्ययेन। व्यत्ययेन वच्छदसुतो नवंतेति निगम:॥ छं॥ शोदति। क्षुदिरसंप्रेषणे। रुधादि: स्वरितेत्वाव्य
७५ त्ययेन श्यप्। शोदंत आपो रिणा। तवनोतिति निगम:॥ छं॥ ॥ नेरुति। रुप्यबुद्धरूराज्ञगतो। शपत्युतो रेणावेद्धत धामिति निगम:॥
॥ अत्रव्यत्ययेनात्मनेपदं॥ छं॥ ॥ सरुति। षचसमवा। यसुरितेत। लेटसिबहुलं लेटि। लेटोडाटौ। नेरुत्त्र धानुवो। सङ्गादेवछ्रणा सु
रइति निगम:। सरुते: सवते वो गतिकर्मणो रूपमिति स्कंदस्वामी॥ छं॥ ॥ म्यरुति। नेरुत्त्र धानु:। मिम्यरुयेसु रोदसा नु देवा।
तपापत्तं मितिरुते मिति निगमौ॥ म्यरुते गतिकर्मणो रूपमिति स्कंदस्वामी॥ छं॥ ॥ सवति। संचसमवाये। च्छिन्नपत्रा स्स
वता। अग्निं विश्वा अभिपृक्ष: सवंत इति निगमौ। सचत्यछत्तागतिकर्मसुया(ठादिति स्कंदस्वामी॥ छं॥ ॥ रूछति। रू
गतिप्रापणयो:। पाघ्रादिसूत्रेणारुछादेश:। नान्तिमछत्यध्वर्युर्नयजमान इति निगम:॥ छं॥ नुरीयति। नेरुत्त्रधानु:॥ छं॥
वतति। वतेथावनेसरितेन्न हूराहूरमवावतमिति निगम:। वततिर्गत्यर्थेवेति भट्टभास्करमिश्र:॥ छं॥ ॥ अतति॥ अ
तसातत्यगमने। अयमु ते समतसीति निगमा:॥ छं॥ ॥ गाति। गाङ्गतौ। व्यत्ययेन परस्मैपदं। आ निर्हिं मायाउपदस्युमा
गादिति निगम:॥ छं॥ इयक्षति। यक्षपूजायां चुरादिरात्मनेपदं। व्यत्ययेन परस्मैपदं। छांदस इकार:। छंदस्युभयथेत्या
र्द्धधातुकत्वाल्लिलोप:। यज्ञ: सनिवारूपं। अभ्यासस्य संप्रसारणं व्यत्ययेन। कवि: कविमियक्षसि प्रयज्यो इति निगम:॥ गति राम
कर्मेति हरदत्त:॥ छं॥ ॥ सश्चति। सचते रेवछांदस:। शकार उपजन:। असश्चंती भूरिधारे पयस्वता। ऋजीपिणो वृषणोस ७५

श्चत श्रियेइतिनिगमौ॥ छं॥ ॥ स्सरति। स्सरछद्मगतौ। अभिस्सरंति धेनुभि:। अवन्त्सरत्स्पृशत्रा श्विकिचानितिनिगमौ॥ रंहति
। रहिगतौ सहत्त्वसा: शतसा अस्य रंहि:। पुरोहरिश्यांवृषभो रथो हि स इति निगमौ रथो रंहते गतिकर्मणा इति न्नाष्य॥ छं॥
४१॥ यततौ पती चयत्नो आत्मनेपदं। हंसा इव श्रेणिशो यतंते मित्रं न यात यज्जन इति निगमौ॥ छं॥ ॥ भ्रमति। बभुभ्र
मति। वसुभ्रमुचलनो भमिरस्य मिन्दन्म न्नानिमिति निगम:॥ छं॥ ध्रजति। ध्रज ध्रजिगतौ। धाजि रकस्य दक्षो न रूपं। अहि
र्धुनिर्वात इव ध्रजीमानिति निगमौ॥ छं॥ ॥ धमति। ध मि: सौत्र इति स्कंदस्वामी। यद्वा ध्माशब्दाग्निसंयोगयोरित्यस्य पाघ्रोध्म
छादिनाधमादेश:। आवत्वारा: पुरुहूतं धमंता:। नि:षीमद्ध्रो धमथो भि: षक्षस्छादिति निगमौ॥ छं॥ मिनाति। मीञ्हिं
सायां। व्रयादि:। मीनातेर्निगम इति ह्रस्व:। मिनोती तिपाठांतरं। व्रइत मिन्त्र्यश्चेयणो स्वादि:। सप्रवक्रेरथमश्विम्यु मिन्वमि
ति निगम:। मिनोतिरेतद्रूपं। सर्वेणापि लोके नागं तुमशक्यमिति हरदत्त:॥ छं॥ ॥ रूरावति। रिविरविगतौ। इदितौ नुम
धातो:। रयेमेतौ बहुलवचनात्त संप्रसारणं। यानु यग्वार्यादेव रूरावति। इति निगम:। रूरावतिर्गतिकर्मा। अचांतरा। तस्य
र्थ: विविधं गमयतीति स्कंदस्वामिभाष्यं॥ छं॥ ॥ रूणोति। रूणगतौ। तनादि:। स्वरितेत्त्र। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इ
ति लघूपधगुणाभाव:। अभिक्रन्नरज्ञसा धाम रोणोति रूणोरयो अनवधारणा इति निगमौ॥ उभयोरपि ह्र्रणो नि

७६ गतिकर्मेतिस्कंदस्वामिभाष्यं॥ ६॥ स्वरतिस्वृ शब्दोपतापयोः। हरीइंद्र नहस्व अभिस्वरेतिनिगमः। अत्र गतिकर्मेत्युक्तं स्कं
दस्वामिना। अनिमेषं विदथाभिः स्वरंती सुत्र गतिकर्मस्व पवितोऽपि गत्यर्थ इत्यत्र॥ ६॥ सिसर्त्ति। सृ गतौ। जुहोत्यादिः। अ
र्त्तिपिपर्त्यो बहुलं छंदसीतित्र्यभ्यासस्येत्वं। प्रबाहवा सिसृतं जावसेन इति निगमः॥ ६॥ ॥ विविष्टि। विष्लृ व्याप्तौ। जुहोत्या
दिः। लेटि। सिब्बहुलं लेटि। अग्ने संवेविषेरयिमितिनिगमः। समंतात्प्राप्नोतिमहन्नास्कर मित्यर्थः॥ ६॥ योषिष्टि। युष हिंसायां
। लेटि सिपिव्यत्ययेन गुणः॥ ६॥ रिणाति। रीगतिरेषणयोः। क्र्यादिःस्वादिश्च। ऊधाय मानेरिणातिशक्रन्। लोपामुद्राह
षरां निरिणातीतिनिगमो॥ ६॥ ॥ रीयते। रीङ् स्रवणे। वा दिवादिः॥ रहुनिम्नं नरीयत इति निगमः। रीयत इति वायं रीयते
रेजतीतिगतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थ इति स्कंदस्वामिभाष्यं॥ ६॥ ॥ रिजति। नैरुक्त धातुः। हथ्योनय इषवान्मन्मरेजयवा
न्मरेजतिवाला तिगच्छतीत्यर्थ इतिस्कंदस्वामी॥ ६॥ ॥ दध्यति। दध धारणे स्वादिः। व्यत्ययेन श्यन्। पश्चासदध्यायो अस्य
स्य क्षातीतिनिगमः॥ ॥ मापश्चाद्दध्मारथ्याविभाग इति च॥ ६॥ ॥ दभ्नोति वंनुदंभोस्वादिः॥ ६॥ ॥ युध्यति युध संप्र
हारे। दिवादिरात्मनेपदी। व्यत्ययेन परस्मैपदी॥ ६॥ ॥ धन्वति। रिविरविदविधविगत्यर्थाः। परि सोमप्रधन्वास्वस्तये। राम
नयस्य द्यावापृथिवी नधन्वेतिच निगमो॥ ६॥ ॥ अरुषति। नैरुक्त धातुः। नरस्य विसूमम स्त्रेअरुषंमिवेध्या स्वसारः प्रा ७६

वामरुषीमस्तु प्रव्नावतीचीरस्मेरुषीरजानन्नित्यादिषु प्रदेशेषु स्कंदस्वामिभाष्ये अरुषति गौ। तिगतिकर्मेति हष्टं। युंजति ब्रध्नमरु
षंचरंतमिमांदोहित्र्योप्रदेशेपोरुरुष्यतिर्गतिकर्मेतितत्रैव हष्टं। उभयथा दर्शनमपिबहुषु प्रदेशेषु दर्शनादरुषती तिपा
ठो युक्तः॥ ६॥ ॥ आर्यति। मामार्य्यतिहृतेनकर्चेनच। नमिथ्यो नैरायं तितीतिच निगमो॥ ६॥ ॥ सीयते। षिञ् बंधने स्वादिः। क्र्यादि
श्च व्यत्ययेन श्यन्। डीयत इति यावत्। तरंतदाडीङ् विहायसा गतौ। दिवादिः। निगमदर्शनान्नित्संशयः॥ ६॥ ॥ तकति। तक हस
ने। शः श्रूरस्तातापरितकेम्यधने। अयोनाश्म सर्गप्रसृतं तक इतिनिगमो॥ ६॥ ॥ दीयति। दीङ् क्षये। दिवादिः। व्यत्ययेन परस्मैप
दं। श्रेष्ठो नदीयचक्त्रेनिपाथ्य इतिनिगमः॥ ६॥ ॥ ईषति। ईष गति हिंसादर्शनेषु आत्मनेपदी व्यत्ययेन परस्मैपदी। उता
नाम ईषतेहस्यावतः। आयो नो अभ्य ईषते जहाको अस्मदीषते इतिनिगमाः। बहुप्रदेशेषु देशेषु ईषती तिगतिकर्म
सु पाठादिति स्कंदस्वामी॥ ६॥ ॥ पराति। पर गतौ। पथा मर्कास्पन्वा पुनः परादिति निगमः॥ ६॥ ॥ हन्ति। हन हिंसा
गत्योः। अदादिः। बहुलं छंदसीतिशपो लुग्न भवति। संयद्दुनंतमन्युभिर्जनास इति निगमः॥ ६॥ अर्दति। अर्द गतौ याच
नेच॥ ६॥ ॥ मर्दति। मृद मर्दने। व्यत्ययेन परस्मैपदं॥ ६॥ सस्रर्ति। सृ गतौ। जुहोत्यादिः परस्मैपदी व्यत्ययेनात्मने
पदं। रपोदरादित्वात् अभ्यासस्य आगमः॥ वीप्रसस्रर्दीर्घमायुः प्रयक्षे। जातेन जातमतिसप्रसस्रते इति निगमो॥

७७ छ॥ ॥नस्यतेोनसखौटिल्ये। आत्मनेपदी। अक्षीभ्यांते नासिकाभ्यामितिनिगमः। नासिकानसनेरितिनिगमः॥ छ॥ ॥ हर्यति
हर्यगतिकांत्योः॥ छ॥ ॥ इयर्त्ति। ऋ सृ गतौ जुहोत्यादिः। अर्त्तिपिपर्त्योश्च अभ्यासस्य इत्वं। इयर्त्तीति इति निगमः
॥ छ॥ ॥ ईर्त्ते। ईर गतौ कंपने च अदादिरात्मनेपदी। मसगसः सप्त सुपः सप्त सुपः साकमीरत इति निगमः॥ छ॥ ॥ ईखते
ईखि गतौ। आत्मनेपदी। मिस रासः। यदीखयंति पर्वता। निति निगमः। अत्र ईखतिर्गतिकर्मेति स्कंदस्वामिभाष्यं॥ छ॥ ॥ इ
यति। ष्वात्रति। एतौ नैरुक्तधातू॥ छ॥ ॥ गंति। गम्लृ गतौ। व्यत्ययेन शपो लुक्। अंगिरा भिराग हि पत्रिये भिरिति निगमः॥ छ॥ ॥
आगन्। गंनि। गम्लृ गतौ। दाशर्न्निद यंत्रात्यादिना आडः। रुर्वस्याम मेर्लेटि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमसूनिपात्यते पद लुगं
नाहाल्। रितियातनाडूयसिद्धिः। वसंता वेदागनागं तिकरा मितिनिगमः॥ छ॥ जेगंति। गमेर्यङो चिच तिलुकि नुगतो नुना
सिकांतस्येति नुकि चरूपं। प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यादि सर्वत्रंगम्यते गतिकर्म्मणा एतद्रूपमितिस्कंदस्वामिभाष्यं॥
छ॥ जिन्वति। इविजिवि दिवि धिवि प्रीणनार्थाः॥ छ॥ जसति। जसु मोक्षणे। दिवादिः। व्यत्ययेन शप्॥ ८१॥ छ॥ ॥ गमति
गम्लृ गतौ। लेट्लेटोडाटौ। बाहुलकात्सिद्भुलेलिटीति सिप्यनुभवति। यहास्वर्वे विकल्पछंदसिकल्प्यंतरइति छत्वा भाराम
वः। तत्र आगमन्तु न इह श्रवंतीति निगमः॥ छ॥ धतिध्रा ति ध्रयति। त्र यो पिनैरुक्ता॥ छ॥ ॥ वहते। वह प्रापणे। स रिति ७७

त। वैश्वानरं मातरिश्वा परावतइत्यत्र पराहूर्व स्यवहते गतिकर्मेताः परगच्छ इति स्कंदस्वामी॥ छ॥ रथर्यति। नैरुक्तधातुः। रं
हतेर्वा रथो रंहणं गमनं इच्छतीति क्वचित् रथीयतीति प्राप्ते। रफ् ऽ यत्र नईवा भावश्च पृषोदरादित्वादिति स्कंदस्वामी। एष देवो
रथर्यतीति निगमः। मांक्षवभाष्ये इष्टं॥ छ॥ ॥ जेहते। वेह्न जेह्न वाह्न प्रयत्ने। आत्मनेपदी। येतान्ध्रुवं जेहमाना इति
निगमः। नुंहाड़ गतावितिमस्यरूपमितिस्कंदस्वामी॥ छ॥ इयक्षति। इष गतौ दिवादिः। व्यत्ययेन शः। तत्रासमस्यमिषवः शमेयं
सनितिनिगमः। इषुरिषते गतिकर्मणा इति निरुक्तं॥ छ॥ ॥ ह्राति। ह्रा कुत्सितायां गतौ। अदादिः। वसूयवो मतयो दस्मद्रुरि
तिनिगमः॥ छ॥ ॥ हूतातीति। नैरुक्तधातुः॥ छ॥ ॥ एजनि। एजृ कंपने। रथेनरथ्रि रेजति। यथा समुद्र एजतीतिनिगमो
॥ छ॥ ॥ जमति। जमु अदने। न जामयेतान्वो रिष्टमारे गितिनिगमः। जमिर्जमतेर्गतिकर्म्मणा इति स्कंदस्वामी॥
॥ छ॥ ॥ जवति। जु गतौ। इतिस्वामी। न यातव इंद्र जूजुवुर्नः। विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते इति निगमौ॥ छ॥ ॥ वंच
ति। वंचु गतौ। वंचते स्वाहा प्रस्थिंचात स्वाहा इति निगमाः॥ छ॥ ॥ अनिति। अन प्राणने। अनच। अत्रमातयास्त्र
निती ति ना ष्यं अनिति गतिकर्मेति स्कंदस्वामी। आपश्च मातरमनन्तरस्यत्रान सिगे। निकर्मेति माधवः॥ छ॥
॥ पवते। पूङ् पवने। नेन्द्रादृते पवते धाम किंचन। सर्वं संप्राप्य व्रिजितिगम इति निगमो॥ छ॥ ॥ हंति। हन हिंसागत्योः

।।अदादिः।। नियेन मुष्टिहत्यया। आस्यवत्नम धिसानैनघानेत्रि। नेगमो।।५८।। ।।सिधनिषिधुगत्यां।। सेधन्तं हेयो भवतसचा भुवे
१८ तिनिगमः।।५९।। ।।आगन्।। गम्लृ गतौ लुङि तिपि। त्वमंने इधसेति लुकि। इतस्य संयोगांतलोपयोर्मोनो धातोरिति मकारस्य
नकारः। यदा मागन्नवथम आकृतो स्पतिनिगमः।।६०।। ।।आजगन्वान्।। गमेरेव लिडिव क्वसुर्लं छंदसीति रापः सु। एवं वग्मचो
यन्मा हूरजगन्नपर इतिनिगमः।।६१।। ।।जिगाति।। गास्तुतौ छंदसि। जुहोत्यादिः। अर्तीपिपर्त्योश्च बहुलं छंदसीति। अभ्या
सस्येत्वा धेना जिगाति दाशुष इतिनिगमः। नगातौ तिवार्धांतरमितित्स्वं दस्यामिमापं।।६२।। ।।पतति।। पत्लृ गतौ।। गो
भिः सुन्नह्वापततिश्रस्ततारतिनिगमः।।६३।। ।।इन्वति।। इन्व्याप्तौ देवोहीं रोहहनीविम्बमिन्वार इतिनिगमः।।६४।।
इमाति।। इम हेमामीम गतौ। एवं इमा। स्तिर नदाधमापुरिति। निगमः।। ।।वइमा श्चायइमनीतिमा प्याइम
ति शान्तिकर्मे तिस्त्वं दस्यामा।।६५।। ।।इवति।। इ इङ्गतौ। यत्रा नरः संवयिवृवे इवंतापति निगम।।६६।। वेति। वी गति
प्रजननकान्त्यधांशनखादीनषु। अदादिः। प्रदादिः। अध्यामी वावाधनेवोनिस्पर्ध। एदंनवे स्पृदनातिनिगमो।।
६७।। ।।हेनाति।। हन्त्लौ टितानहिहूपं। हयंतादिनिकेविस्यठंति। तन्नहयगानाविस्यस्यतानाङ नकारस्य पऊनः राम
।।६८।। ।।एति।। इणगतौ। अदादिः। सिवाकशावइमानन्क्रमेनातिनिगमः।।६९।। ।।जगापान्।। रास्तुनौ। जुहोत्या १८

दिः। लिडि कंछंदस्यामयथेसाहिं। यानुकवेन ईहत्स्यघोरिति। वंतमवतिस्वाशितः पुनस्तंगायादितिनिगमः।।७०।। ।।अयथुः।। अयते
तितो युंजितिव्याडुलकादंहिदीप्य युञ्जवति।।७१।। इतिह्या विंशंशनंगतिकर्माणः।।७२।। ।।क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिरिस
श्रभाष्यगुणस्यचेतानीतिक्षिप्रस्यतहभावानामधेयानि। तथा चवक्ष्यति। भुरण्युः शकुनिरितिस्कंदस्वामी। गुणाच्चविरकालवि
शिष्टस्यात्यकालविशिष्टत्ववत्तथाविधक्रियाकर्तृत्वात्। क्रियाहारकंवेदोघमः। तत्रमशमदरहणाहो। यादिषु क्रियावि
शेषणात्वात्क्रियारूपत्वहानुच्यते। ऊराश्राक्षिरशोविषइत्यादिषु कर्तृरूपस्तद्वात्। निरुष्टगुणनामधेयोदाहरणानि पुनर
न्वेषणीयानि। केचित्तु यद्यपि गुणशब्दाच्च वछेदकमात्रवचनतयाप्यत्र कर्तृविशेषणाभ्रत। क्रियालक्षणविछेदकविशे
षवन्तंतेनिरुष्टगुणमात्रावाचिनो निगमदौर्लभ्यात्तस्त्वशब्दव्यवव मन्ते स्वरस्यात्। क्रियापाश्चाद्यवानात्तस्मक्रिया
यः क्रियावतद्व्यस्य नामधेयानीत्याडुः। उदानौ। क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि। आशुश्राक्षिरशोविषइत्यादी
नितद्वदुदाहरणानि।।७३।। नुनिपातोयं इदस्यनुवायोशीघ्रवोचमितिनिगमः।।७४।। ।।मक्षु।। तुमक्षोमुहोमक्षोयापुडुही
तिमोजसवेणाप्ठ सयः। संयोगादिलोपः। अत्र नशीनशपृथ्व्यमक्षु। क्रियायाः क्रियावतीवामक्ष्यतिविरकालस्य। म
इ। मक्षुङ्गणुहिणोङितो नइतिनिगमः।।७५।। ।।इवत्।। इगतौ। संभूत्तत पदेइदित्यादयइति आतिप्रत्ययोनोनिपात्यते। इवु
इ मक्ष्यत्तगणुहिगोङितोनवतिनिगमः।।७६।। इवत्नाइगतौ। ...त्वनेनरततरततविलनेरूपं। क्रियाक्रियावन्योगत्यर्थे येवार्थानुगमोद्रष्टव्यः। तावायातमुपद्रवत्। इवत्याणीभुभस्पतीइति

निगमो॥ छ॥ ॥उषं। निपातोयं। नुषमित्सथिवीमह मिति निगमः। नुषमित्स्थिवीमहं। नुषः पात्रत्रशोविषा। त्रंतो दात्रो निपात
७९ स्याद्राख्यातं वाघदात्रतां इति हिमाधवः॥ छ॥ ॥ ज्राशाः। ऋवति गिं ति कर्मा। जीरा चैजिर कृप्रत्यय ईकारस्थांता देशः। ज्ञस्त्र जीरा
त्रजिरशोविषः। जीरंहूतममन्त्रंमिति निगमौ॥ छ॥ ॥ म्नूर्सिः। व्याख्यातं क्रोधनामसु। निगमोन्वेषणीयः॥ ॥ छ॥ म्नत्रो। ता
तन्त्राता लातसु तेत्रा दि भोजस्रत्रे आ। दिशद्वेन म्हया मित्सस्मात्तक प्रत्ययांतो निपात्यते। म्नराातिफलत्ना नमोघं। नयाम्रू
त्रोवहमाना त्रपत्म मिति निगमः। म्नत्रो। क्षिप्रास्त्वरमाणा इति भट्टभास्करमिश्रः॥ छ॥ म्नूघनासः। सुशद्बु उपपदे हंतेयु ऊब हुल
मिति युविबाहुलकात् कुत्वसिलोपश्च निपात्यते निदीर्घः। शाघ्रमा गच्छत्य नेन क्रियाफलं। ऊस्पा ज्ञास रसुगिस्तसुक। सिधी
रिव शाश्वने म्नघनास इति निगमः। म्न बनासः। क्षिप्रगमनाइस्त्यदः॥ छ॥ ॥ शीभं। शीभकथने। घञ्। शाघ्र तेनेन तदानप्र
या तशीभमा शुभिः। श्रीवहूणाः परार्ध यातशाभमिति निगमौ॥ छ॥ तृपु। तृप्रवेतरणयोः। जिह्वारासं भमो मसृजी यो पुमिति
बाहुलकात् पुकृप्रत्ययो धातोस्त्वभावश्चत्त रस्यनेन फलला भमाधं तरतेनेनयालमाांगं नु। तृ षविष्यन्ततसे पुति घति। रखामनु
प्रसितिंदृ यानं इति निगमौ॥ छ॥ तूर्यं। व्याख्यातमुदकनामसु। वर्द्वतेनेनतद्वतः शाघा। आपितनः प्रपितेरूपमागहीति निगमः॥
छ॥ ॥ तूर्सिः। त्रिचरासंभ्रमे। वहिश्रिश्रु युद्रुग्लाहात्वरिभ्योनि दितिनिप्रत्ययः। जरत्वरस्त्रष्ट। तरतेनेनफलमाांगंतुं। त्रपोयतूर्सिश्चर राम
त्रिप्रजानन्। सुतमागं तत्र्सय इति निगमो॥ छ॥ ॥ त्र्जिरं। त्र्जगतिक्षेपणयोः। त्र्जिरशिशिरशिविरशिथिलस्फिरस्फिर ७९

स्थविरखादिरा इति किरच्प्रत्ययो वीभावाभावश्च निपात्यते। क्षिप्रनिफलो मन्त्रिमाद्यं तामील ते त्र्जिरंहूयायेति निगमः॥ छ॥
भुरएयुः। भुरण्यति गिं ति कर्मा गम्हा दस्व क्षेतिक्युप्रत्ययः। येना पावक चक्षसे भत्र स्कंदस्वामिना भुरण्यति शाघ्र करणार्थो
यो निपातित पादितं तत्र भुरएय शब्दस्य प्राशा घ्र विशिष्टागमनादिक्रियाकर्तृरीतिहवृषे वहतिः। श्रीरानु यस्का। हि वंसुरएयुरिति
निगमः॥ भुरएयते गीतिकर्मराइदं क्षिप्रनाम। क्षिप्रगामीतिस्कंदस्वामिभाष्यं॥ छ॥ ॥ मु। निपातः। म्यानंवस्तो नो धपितार
मब्रवीदिति निगमः। म्याम्रुयायी। इति निरुक्तं॥ छ॥ ॥ आम्रुयायी। इति निरुक्तं॥ छ॥ ॥ आमु। आम्रू व्याप्तौ। कृवायाजिमि
ष्वम्भ्यन्डरणु। वा प्रोम्यनेनेतरवै लक्ष्रोपनव्याप्तव्यं। आम्रु इदं क्षिप्रनाम। क्षिप्रगामीति स्कंदस्वामिभाष्यं। आम्रु इति वशद्वस
रूपायेद्दृयान पुंसकनिर्देशः। तेन आम्रु इति निपातः। आम्रुरितिसाववावाच ऊभयमपिप्रतितंभवति। तथा च स्कंदस्वामी। एमा
मा म्रुमाशावे भरेसत्र वक्ष्यायेश्चे आम्रुमिति क्षिप्रनामैतदिति आम्रु इति भु इति च क्षिप्रनाम नीभवत इति भाष्ये निर्विवदत्यापमा
सञ्शैतिचेत्। नानिपातत्वादिति वोक्तत्वात्। तामग्रेघ मित्स्व माशावे भरेमत्व रूम्माघे आम्रुमिति क्षि। प्रनामैतदिति आम्रु इ
ति भु इति च क्षिप्रनाम नीभवत इति भाष्ये निर्विवद्यो यस्मास इति चेत्र नानिपातत्वादिति वोक्तत्वात्। तमग्रेघ मित्स्व मभ्रुभुरु
णारितिनिगमः॥ छ॥ ॥ मीतिालटिशानच्। तुऊयमानासआविषुरिति निगमः॥ छ॥ ॥ त्र्ज्ञाः। त्र्ज्ञतेः स्मापितं विपामुः। स
न्ववायाम्रुशद्दवन्प्रकरणार्थो तिरिक्तः। हस्तोहंतेः पामुर्हनतेइति भाष्ये पाम्रु। क्षिप्र इति स्कंदस्वामी। सुपाघ्रः। प्राउषा। लाष

वीरइतिनिगमः॥ छ॥ लिहृनुजि। नुजनुजिहिंसायां किकिनोः प्रकरणेऽस्यार्थे छंदसि सदादिभ्यो दर्शनादिति किन्प्रत्ययः॥ लिहू
८० द्वावा द्विर्वचनं तु ज्ञाद्यनादेः घोर्भ्यासस्येति दीर्घः प्रस्तेवदर्थः॥ आयु ज्ञातामभिन्नानाहृनुदिजरथमिति निगमः॥ छ॥ हृजा
नः तो ऋते र्लिटि कानजादेशः इंद्रायाहित्र नुज्ञानइति निगमः॥ इंद्रायाहि हू नु जानः॥ क्रिया पर्वस्वत्रादित त्रनोदनक्तस्तु गर्थस्तुजा
नो महे मतद्रतिमाधवः॥ छ॥ ॥ तुज्यमानासः। ताजते रेवका वचो मादिनारवे। बाहुलकादाहेधानुके विकल्प्य इष्यतइति विकल्प्य
तवात्तवीभावाभावः॥ आङिरवदर्थः॥ घोर्भन्न मिगिरयोनाङ्गानितिनिगमः॥ अङ्गानन्वरानशोद्याति तिभद्रमास्वरमिश्रः॥ छू॥
॥ ॥ साचीवित। घृगातरा ताजन्तानयो निपाताः साचीवि दिप्स्य निगमो न्वेषणीयः॥ अतस्त्वगामि र्घुंगादिंड केपिभिति निगमः॥
॥ अत्र माधवस्तु घभगहाप्रिंघलोकं गच्छद्रिरितिवृते भाष्यत्रक्रवान्। द्विषतस्त्वनुं ज्ञानास्तरणि घपगदेवते विशिश्ना
मस्तु घगाछदस्तेनाप्यपाठि। ताजन्तु भात्तीमाछेति ताजन्त्र मापतइतिनिगमो॥ छु॥ ॥ तरणि। तरतेरत्रिस्यक्षमश्र
वित्यमेनिरित्यनिप्रत्ययः॥ तषुवदर्थः। विद्वांशमीतरणित्वेनवाधतः। तरणिर्विश्वदर्शितइतिनिगमो। वछ॥ ॥ वातरंहाः॥
वागतिगंधनयोः हसिमग्विराबाभिरंभिमातादिनाततरमुत्रीडायां। रमेश्च वेगइत्यसुन्। इगागमश्च। वातवत्तरं हो यस्य
सः॥ वातरंहासादित्याहोसोत्रत्याहनिनिगमः॥ छ॥ ॥ इति षटिंशतिःक्षिप्रनामानि॥ छु॥ ॥ तडिन्। तडआघाते। चुरादि राम
॥ ताडेःसिमलुकेति इतिप्रत्ययः॥ लचं। ताडयते ग्रासन्नं। दूरे विसन्नतलिदिवातिरिचसो। पानो दूरे नलितोयात्रात्रात्य ८०

इतिनिगमो॥ छ॥ आसात्। आसउपवेशने। पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण। अंतिके घासते। अनइंवोहू रादान आसात् स्तनोहृत्यचसौघे
ज्ञिनिगमो। आसादिसंतिकनामेति स्कंदस्वामिभाष्यं। आसादासेरितिमाधवः॥ छ॥ ॥ अंबरं। हूदरादयश्चेप्सरस्त्वनप्यपो पुगागमश्चनि
निपात्यते। प्राप्यते ह्यासन्नं। यन्नासत्या परावति यद्वास्थो अर्थ्यवरे इति निगमः॥ स्कंदस्वामि व्याप्तेरित्तनाष्यकरमत्यास्कंदस्वामी तुअ
नरिकूनामेति व्याख्यातं॥ छ॥ ॥ तुर्वशो व्याख्यातं मनुष्यनामसु। त्वरसां व्याप्यते। ह्यंतिकं। यन्नासत्या परावाति यद्वास्थो अधितुर्वशे इ
तिनिगमः॥ छ॥ ॥ अस्तमीके। अस्तं शब्द उपपदे या ते। अलोकादयश्चेतिईकेन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्चेति निपात्यते। अस्तं प्राप्य
ते आस्मिन्। अन्तिकस्थे हि नाश्यते। स च स्वनः पराक आसच स्वास्तमीकआइतिनिगमः॥ छ॥ ॥ आको। इयाके। अर्वाके।
आङ्पूर्वाद्धदेहउपपदे सुक्रामतेवलोकादयश्चेति आकप्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। अर्वाक् गतं॥ आनूम्यते उपक्रम्य
तेगंतृभिः तुम्यते वा ग्रासन्नं॥ आकेनिपासो अहनिर्द्दविध तः सिंधोरूर्मा उपाक आयन्नासत्या पराके अर्वा। कुत्रस्तिन्लेषकु
॥ अंतमानां अंतिकशब्दात्तमिपितमेदेश्चेति तादिलोपः। अंतिकतरममंतिमं अथाते अंतमानां
मितिनिगमः॥ छ॥ ॥ अवमे। अवरः रुरादिषु अवे हैंस्च वेत्यगन्नू पात्ययः॥ गम्यते ह्यासन्नं। असमे
अतोवयमंतमेभिर्युंजानाः इतिमाधवः॥ छ॥ ॥ अवमो। अवरस्य गादिषु अवेहेंस्च वेत्यगन्नूपात्ययः
बहूनामवमायसूनां मध्यमस्यामवमस्यामुतस्थइतिनिगमो॥ छ॥ ॥ उपस्थवी तमिमीतरमेखयिह प्रपतइतितउ। उपछिंघ
तेह्येतिकं। उपमेरोवनेहितः॥ अस्माकुत्पसुपमंस्वर्षामिति निगमो॥ छु॥ ॥ इतेषकादशांतिकनामानि॥ छु॥ ॥ ररा। अराररा

८१ घराःशब्दाःपार्थविशिरापोरुपसंख्यानमित्यप्यरगांतिद्वंद्वभयो।अयोक्षावायरस्परंशब्दायंते।यद्वारमतेशास्त्रासाम्रास्नदःसुम्नघ
मेसादिनातपसयोमकारस्योपश्च निपात्यते।रमरागाद्धिहिसयामो।द्विविचक्रमोधिष्ठानत्वात्।मरुचांडद्दवयमोरगा।योतिनिग
मः॥छं॥ विवाक्।विविधाविरुद्धावावाचोपत्रयोधानो।हवतठत्वाहवविवाचीतिनिगमः॥छं॥ विखादः।खदस्थैर्येहिंसायांव
घञ्।वि।स्थैर्यमत्रस्पराणां हिंसनंवा।तंविखादेसास्निमघास्तुनंनरमितिनिगमः॥छं॥ नदनुः।णदश्रव्यक्तेशब्दे।नदनुडन्न
देश्नेतिवनुड्प्रत्ययः।संकुलतादव्यक्ताहितनशब्दाः।पदादृगोमिनदनुंसमूहसीतिनिगमः॥छं॥ ॥भरे।डुभृञ्धारणपो
षणयोः।नंदिग्रहिपचादिभ्यइत्यच्।तत्रगणपाठः।पवचय।चदेलपतज्ञारभराइति।बिभर्तिपोषयतिस्तुम दानाचेयंवप्रो
वायत्नापुंसिसंज्ञायांघः।बिभ्रत्यनेनञ्चयत्नस्मीयोधाः।उभयत्रापिपृषोदरादित्वात्गणात्नाघःदात्रत्वांपद्वाभरःभरसने।
रुपादिः।स्वादिष्वन्त्यदोरपू।ह्यभत्सनेहितत्रशत्रवःपुरुषहरतेघोषः।क्रियंतेहितत्रयोधानामायूंषिधनानिच।हुग्र
होभरेश्वृंदसि।अस्मिन्नरेत्यजमेवाजसातौ।।अनुकोशंतिदिनयोभवेधितिनिगमो॥छं॥ ॥आक्रंदे।कदिक्रदिक्र
दिआह्वानेरोदनेच।घञ्चकंदंत्याह्वयंतेन्योन्यमत्र।रुदंतिवाननवंधुविनाशहेतुत्वात्।निगमोन्वेषणीयः॥छं॥ ॥आ
हवो।हृञ्स्पर्धायां।आङ्पूर्वः।आडियुद्धइत्यप्।संप्रसारणंच।आह्वयंतेत्रपरस्परस्पर्धयापरस्परंयोधाः।नकस्त्र राम
नसाहतआहवेषितिनिगमः॥छं॥ ॥आजौ।अजगतिक्षेपणयोः।अज्यतिभ्यांचेत्याणप्रत्ययः।वाहुलकाद्वीभावाभा ८१

वः।आजंतिगच्छंत्यत्रविजयश्रियंयोद्धारः।कातराःपराभवंवा।एवमर्थोगमर्थेशुद्वइष्टः॥स्पृधंतेत्राज्ञा।आशिषियंत्यादिस्पृधंतिवासोन्यं
वाचेतारम्यातत्।आघ्रवाआडःस्वार्जयतेर्जयत्तेवा।वज्ञोहिंदितिवाहुलकादिराहिवा।आभिमुख्येनजयंत्यभिभवंति।आग
छंत्यत्रभ्यूराःएवमसचापिनामघंपुउपसर्गेभिऊहित्वश्चः।तेनवाजंसनिषदस्मिन्नाजावितिनिगमः॥छं॥ ॥पृतनाज्य।पृत
नाशब्दोपपदादजतेःआ।अच्छ्योदित्वाघञ्प्रत्ययः।अजतेर्वीतातिवाभावविकल्पः।जयतेःक्विपोनिपातनात्।पृतनानांसेनाना
मजनंजयनंवायत्र।गवामुहलःपृतनाज्येषितिनिगमः॥छं॥आभीके।अभिपूर्वादंचतेरिषीकादयश्चेतीन्प्रत्ययोधातोर्नो
पश्चनिपात्यते।यद्वानविद्यतेभीर्येषांतेअभीकाः।अभी।केःक्रियमाणत्वादभीकमित्युच्यते।याहिवडूवोदुरिताद्भीके।अ
भीकेविदुवोकरूदितितुहहरदत्रमतेननुमितितिनिगमः॥छं॥ ॥समीके।संपूर्वोत्रएति।अभीकवत्।निगमोन्वेषणीयः॥
छं॥ममसत्ये।ममसमत्यरूयोममसत्यज्ञवइतियोद्धराः।वाक्यविषयचान्ममसत्यमित्युच्यते।स्पर्धादरादिः।त्वांजनाममसत्ये
ध्विंद्रहवंतनिगमः॥छं॥ ॥नेमधितौ।सुधितवसुधितनेमधितधिषखधिषीयवेतिनेमपूर्वोद्धवातेःक्तप्रत्ययेत्वमिङागमोवाञ्छ
त्ययस्यनिपात्यते।इंद्रंनरोनेमधितानहवंतेनेमहेतोतिप्राप्तइतिहत्तिः।नेमशब्दोर्धानपर्यायः।अर्धंत्रदीयतेतेनहेत्रुनासे।निकेष्वो
नापवेवैतसप्रभ्येवत्ववनस्याकारादेशः।इंद्रंनरोनेमधिताहवंते।विदन्मतोनेमधिताचिकितान्।नेमधितानपौंस्याइति
निगमः॥छं॥ ॥संकाः।सचतिगतिकर्मणः।रालापाकाम्पः।किदितिवाहुलकादेकप्रत्ययपक्षिजोपश्च।यद्वासंपूर्वोत्रिरनेः

न्तंतते र्वाच्छ्रमे घ पिहृश्पत इतिडः। संकोर्यो तत्त्र योहारः। सम्पक्रूह संते छिद्यंते आयुधैर्वा इयुधिः संकाः एतनाम्न्न सर्वा। सनः संकासु
८२ वारयेति। निगमो॥ छ॥ समितिः। संपूर्वा दतेः क्तिन्॥ राजानः समिता विवेति निगमः॥ छ॥ ॥ समनं समस्य मनवत्र विह्ल ये। समं
ति विह्ल वा भर्वसास्मिन्न प्र राः स्वतुल्यवाची। क्रिप्रवावाव। समनः प्राणैं। तोदान्तः। युद्धवाची क्युता घुदान्त इति माधवः। ज्यां इपं
समनोपारयंती विपास्त्र जति समनं अर्थिनइ ति निगमो॥ छ॥ ॥ मील्हे। मील्हमिति धन नाम सुआख्यातं च। मील्हा यतां तत्र संग्रा
मो यि मील्हं। यद्वा मील्हमस्मिन्नस्तीति। ननु यि लुग कारेकारेति। लुक्। प्रकोर्थ। न हितत्र धानानि। धनं इति संग्राम नाम। प्रकीर्णा
न्यस्मिंधना नि भवंती। सन्नस्कंदस्वामी। प्रधन इस्य पवितमपि संग्रामनाम। प्रकीर्णा न्यस्मिन्निति स्त्रा भरणा रूपेण। प्रहिं प्रानो न्यभिप्रायः।
यत्रपरस्परं त्रिशंसतां प्रहृत्तिः तत्रोपपन्नतरं निर्वचनं॥ चूडामणिकटक विद्वेश्यादि तिस्वमो ल्हेतरआत्ताहवं ते इति निगमः। स्वमील्हे
स्वरि स्य दकनाम। उदकार्थे संग्रामआजो। अस्मिन्न पि संग्राम इति स्कंदस्वामि भाष्यं स जामिभिर्यन्न समजाति मील्ह इति च॥ छ॥
॥ पृतनाः पृतनाः। आपा मे। पृष्ट्यां कि दितितन प्रत्ययः। व्याप्रिपंते त्रयो हारः। रणाय त्रि घन्न एनासु शत्रून्निति निगमः॥ छ॥ स्पृ
धः। स्पर्ह संघर्षे। क्विप्। ब विपृच्छ्योप्र प्राक्प्रत्यय निर्देशाद्दिष्टसिद्धिरित्युक्तेः क्विप्। पृषोदरादित्वाद्रेफस्य ऋकारो कारलोपश्च। शासि
स्पृधः। स्पर्ह। तत्र परस्परं थी हारः। ऊर्ज्येरमसं युधि स्पृध इति निगमः। स्पृध इति संग्राम नाम। तकरोती। तिशाजंतान्। ह्वे प्र। संग्राम राम
कारिणा इत्यर्थः। इति स्कंदस्वामि भाष्यं॥ छ॥ ॥ मधः। अमर्द्दितासो मापयाय देवो मिहीनपातमम धमित्या दोम शिर्हिं सार्थ इति ८२

स्कंदस्वामि भाष्यं। तत्र पूर्ववत् क्विप्। शासृ। हिंस्यंते हितत्र धारिणः। अयंसुतः सुमरवमाम धस्कः। विन इंद्र मृधो जहीति निगमो॥ छ॥
पृत्सु। एतनाशब्दस्य संग्रामनाम्नस्सुपि नो सिकाघृतनासान्नत्वा स्वसु इति एदादेशः। विरूतत्वात् पुनः पाठः। यमग्रे पृत्सु मर्त्यं। मि
ति निगमः॥ छ॥ ॥ समन्स्तु। सपूर्वदित्तेः क्विप्। सं भरूयंति योद्धृणा माधूषि संपूर्वोन्मदी हर्ष इस्य स्माहा। क्विप् सम्मोत्ता। लाय सं
ष्यंति। तत्र सुभटाः। समन्सु वाहवामहे। धन्व नातीव्राः समदो रूयेमेति निगमो॥ छ॥ ॥ समर्ये। मर्य शब्दो मनुष्य नाम सुव्या
ख्यातः। मर्ये मेरणाधर्मिभिः सह वर्त्तते। सहशब्दस्य सभावः। मास्मे ताहगपगह समर्ये। तव स्वधाव इयमा समर्य इति निगमो
॥ छ॥ समरणे। संपूर्वो ति ऋगतौ विस्मान्। ल्युट्। मांहकाः समरणे हवंत इति निगमः॥ छ॥ ॥ समोहे। नुहिर ह हिर अ
र्दने। उहिरिति। वे वित्तत्र पूर्वो दुहे घञ्। सम्यगुह्यंते अर्द्यंते त्र मिथो योहारः। वचस्तविन्नचुह हसे। अभिगवर्नुहमिमा दो व्हे रि
दं रूपमिति स्कंदस्वामी। तत्र संपूर्वो हे हपे भिपृषोदरादित्वात्। संप्रसारणे लघूपधगुणः। समुह्यंते त्र रथादिना सुभटाः। सु
भटैर्वा कवचानि। समोहे वाय आश्रयंतीति निगमः॥ आजो दान्तं संग्राम नाम ध्योदान्तेण मुलंत मिति माधवः। इयत्रि। रणोमघवास
मोहमिति णमुलं तं॥ छ॥ ॥ समिथो संपूर्वो दत्ते सर्मगो इति थक। पदन्यस्यरूपः समिथे व भूय। सरन्महा निसमिथा निमज्म
नेति निगमो॥ छ॥ ॥ संखे। संपूर्वो खड्डि डो न्ये घ पिहृश्पत इति डः। वह्लं सं ज्ञाकं व सो रिति खा जादेशः। पृषोदरादित्वा घकार
लोपः। संपूर्व खड्डि वर्जनार्थः। संवसते कान्तारः। यद्वा संपूर्वात् स्मोद स्त्रो तेर स्रोते र्डि द्वे ति खप्रत्ययः। टिलो पेन धातु लोपः समस्त्र व

तेस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः। निगमो न्वेषणीयः॥ ॥छ॥ ॥संगे। संस्कृर्वात्र मेऽर्येना ऋापिहृश्यत इतिह्वः पूर्ववद्धातुः। संगेसमसुहृत्रा हृ तिनि
८३ गमः॥छ॥ ॥संयुगे। युजिर्योगे। घञ्। उंछादिषु युगशब्दस्य पाठात् नियातनाद्गुणात्। विशिष्टविषयेन निपातनमिष्यते। काल
विशिषेरथाद्यर्थकरणे चेतिहृत्तिः। समानारथयुगाय स्मिन् निगमो न्वेषणीयः॥छ॥ ॥संगथे। संस्कृर्वाङ्मेः। गृ थपूथ शाय एद्धा
दृयइतिउणूत्सयातोनियामतो। नाभापृथिव्याः संगथे वामस्येति निगमः। भाष्यं दृश्यं॥छ॥ ॥सस्कृर्वाङ्मेर्ग्रहृवहृति। शिगाम
श्वेत्सपूः। क्रेयंते अनुमदामसंगमेइति निगमः॥छ॥ ॥वृत्रतूर्ये। वृत्र शब्दो मेघनाम। श्रत्रासुरः शत्रुर्वचनः। मेघनामसु
व्याख्यातः। तु रिगतित्वरहिंसयोः॥ अथ्यादिवाघतात्। वृत्रस्य तूर्यतहिंस्यते नाना स्मिन्वा। युध्माइन्द्रो वृणीत वृत्र तूर्ये। यु। मि
इमवृणीध्वं वृत्र तूर्ये इति निगमो॥छ॥ ॥एद्धे। एचासंयके। वृचिन्दरत्सः। किदितिवाडुलकौ सप्रसयो भवति। संपृंचंते।
स्मिन्परस्परं योद्धारः॥ निगमोन्वेषणीयः॥छ॥ ॥आरणो। आणारणाशब्दार्थाः। अविशिषिपलिकलिघसिनम्पणि
यारिणाभ्यइरणे। रणावृदर्थाः। तं मु प्रहज्ञनेएकृश्रारणाविति निगमः। म्पृरिः संपर्चने। येएद्धेर आरणाविति संग्राम नामे तिस्कं
दस्वामिभाष्यं॥छ॥ ॥ममसत्ये। मुगता विमस्मान्न सुषिविमानां दीर्घ श्रुतिरनुवृत्यथः। परादानापो तक म्मीणान्नि
नु। अतिएतिज्ञतिसीतिहेतिकोर्नयश्चेति सनोऽर्जन सनखाना मिमात्वेरुतेस्वरे निपात्यते। स्यते पौर्णतस्यतौ ता। वाभावश्च। मा राम
राणांसातिः वेतनादानं मरणां वायेन। यःपूमृरसाताप रितवेम्य धनेइति निगमः॥छ॥ ॥वाजसाते। वाजोन्नंदायतेयं ८३

नाहवेचनोभवतं वाजसाताविति निगमः॥छ॥ ॥समनीके। अनप्राणने। अनिहृशिम्भ्यां वेतिकिदीकन्प्रत्ययः। अनि
ष्पनीकं। यहीनमत्र दवीचयतेरिषाकाद्यश्चे निनिपात्यते। नतोपतेन चाल्पते अनीकं। समाविशेषः। संगताम्य नीकानि
यस्मिन्। भीऊः श्रान्नसमनीकयुजेतेति निगमः॥छ॥ ॥खले। खजमंथे। पुंसिसंज्ञायांघः। मन्मनेजकारस्य लकारः। मं
थ्यंते हि पोद्धारस्तत्र। खवकंचल्लनेइत्यस्माद्धाघः। अत्यधेनसकारस्लोपः। खलेति तत्र कातराः। खलेनेवर्षास्वतिइत्स्मिन्नरा
तिनिगमः॥छ॥ ॥खजे। खजमंथो दवंवन्न घोथश्च। नन्वादेरिति कुत्वप्रतिषेधः। कर्मन्न कर्मन्नुछतस्मृतिः। खजंकरइति
निगमः॥छ॥ ॥पौंस्ये। बलनामसुव्याख्यातं। अभिवर्हतिनेनकत्यांदि। निगमो न्वेषणीयः॥छ॥ ॥ महाधनो महद्धजा
या वर्त्रं मामे वृषयत्नवहन्महज्जगेन्न शान्तवधेति निपातनन धवि: श्वाणानार्थः। इदित्वान्नुम्। यचाधञ्। चकारलोप
इकारस्याकारश्च। एषोदरादित्वात्। धिनोतेन्नितिधनां प्रीणायता हि संग्रामो। थेंद्धारं। महावासोधनं च महाधनं। महद्
नम धीयेनेतिवा। धनुधारिस्यन्नधन्नि:। रथनाथ इति पुधन। मित्स्य च धनं मरणाथौं निषवादितिद्धीरस्वामी। अ
न्नधनः पुंसि संज्ञायांघः। मृरेर थ्यान हिसंग्रामः। क्षिपतेच तन्नमृणाः। इन्द्रं वयं महाधनो नास्य व कोनितरुता महा
धनेइति निगमो॥छ॥ ॥वाजो वाज शब्दो व्याख्यातो बलनामसु। इन्द्रवाजेषु नोव। तं त्वा वाजेषु वाजिनमिति निगमो॥

८४ छं॥ अज्मा। अजगातिक्षेपणयोः। मन्दिवा अभिनर्दादेवित्त इद्धो अज्मनेति निगमः। पत्मन हेयुद्धे वेति माधवः॥ छं॥ ॥समासाद
मेतिन अवसा घं ते नयाशानः। निगमो न्वेषणीयः॥ छं॥ ॥संयतः। संपूर्वो यमेर्यन्ने वा शादिकं क्विपयमेरनुनासिकलोपः
नुगागमः। संयतं ते संयच्छति इयादीन्। इत्यान्तः संयत्॥ संयत्सु संग्राम इति हरदत्तः। आसंयतमिंद्र णः स्वस्ति मित्र अस
यद्धा इमिति माधवः॥ छं॥ ॥संवतः। संपूर्वोद्वने। संपदादित्वात् क्विप्। अनुनासिके लोपे नुगागमः। संवननीयो हि स्प
रेः संग्रामः। परस्या अधि संवतः सं। वत्तो न वजानस्त्वा तुर्यादिति निगमो॥ छं॥ इति षट्चत्वारिंशत् संग्रामनामानि॥
॥ ॥छं॥ ॥इन्वति। इन्व दवंक मेसु। ऐ धस्यर्पकुमेतु ययनेकार्थत्वाद् गतिकर्मा दाचुन्नमनुसंधेयं। इ विश्या प्रो। सधीनां
योगामिन्वति। कृघायमारा मिन्वतीति निगमो॥ छं॥ ॥नक्षति। नक्षेषकुरागगनो। गौर दीन हूद्राभन्ततु रिपर्वते
षु। इहस्यविर्हतो घामनक्षत इति निगमो। इन्वति नक्षतीति क्रियाविकर्मसु पवित स्पष्कार आमृम्रडदसरानि स्वदसा
मिभाष्यं॥ छं॥ आक्षाणः। अश्नोतेर्लशिशानच्। सिब्बहुलं लेटीति बाहुलकात् सिप्। उपधा दीर्घश्च। वृष्णा दिपतयनेः
कसि। आदेशावसवोः शतं। आक्षाणो पूरवजिव इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यं॥ छं॥ पानष्टाशा प्रा अष्टप्रनेलुङि लिमंत्रे राम
घसहृरणस्तेति लुक। सयोगांत पेवत्वादिपते रुस्त्वं॥ छं दस्य पिहश्नतइति आडागमः॥ किमिछंतो सरमाप्रेदमान ८४

आघमें सेदेमिर्इं विशंख्यानद्र इति निगमो। यहा अश्नोतेर्लिटि शितो अत आदेः। अश्नोतेश्च। व्यत्ययेन एशो लुक्। अश्यादिनाबवं
रुलां नशांते। वावसाते उपां धुनासममर्तव्मानहइति निगमः॥ छं॥ ॥आष्ट अश्नो। तर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरु। षेकवचनं
ने॥ सिवोरुलोति लोपेष ते षुचेचुट्र्यं। आष्ट व निधामविदांर्यमा षमिति निगमः॥ छं॥ ॥आपानः। आपव्याप्तौ। शानच्। म्बो
बहुलं छंदसीति लुक्। आपानासो विवस्वतइति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यं॥ छं॥ ॥अष्टना। अश्नोतेर्व्यत्ययेन नज् झिश्नोः पूर्ववत् लुक्।
वहुलं दस्य मापु। पांगोष्या स्याडभावः। निगमो न्वेषणीयः॥ छं॥ ॥नशत्। नशूत्यते। लेटि लोटो डौ। इत श्च लोपः परस्मैपदे षु। अ
वः स धा गयेन शाना न कि शवां सितेन शत्। इति निगमो॥ छं॥ ॥आनशे। अश्नोतेर्लिटि एशि वे अत आदेरिति दीर्घत्वे
अश्नोतेश्चेति नुट्। आनश्रेवा नशे सर्वमायुरानिशइति। निगमः॥ छं॥ ॥अश्नुते। अश्नु तेतं कामं। यस्मिहिहितर्यपो
कामस्वेवा मिति निगमो॥ ॥इति दशव्याप्ति कर्मयाः॥ छं॥ ॥व्याप्ति कर्मसु शाक्पूर्णोर तिरिक्ताएव विद्या कविस्यावाउरु
व्यवाः विवृद्धइति स्कंदस्वामी॥ छं॥ दम्नोति। दंभुदंभे। स्वादिः। नलोके ताआदम्नुवंति मूर्तायइति निगमः॥ छं॥ श्नथति। श्नथ
क्नथक्रथ हिंसार्थाः। निपत्साशिश्नथद् हषानवयुरोनेवतिच श्नथिष्टमिति निगमो श्नथति वधकर्मति स्कंदस्वामी॥ छं॥ क्षे
रति धुरमसेनेराजंतमधरराममिति निगमः॥ छं॥ धूर्वति। तुर्वधुर्वदुर्वधुर्वहिंसार्थाः। उपधायाश्चेतिदीर्घः। धूरसि धूर्वति
धूर्वतिं धूर्वंतमिति निगमः॥ छं॥ दशाति। दंशदशने धाविः। निवं क्रेशोर श्वा दुष्पदा दशाशानि निगमः॥ छं॥ हृणाति। तृ

छेदने। तुदादिः। प्रदि ज्योदिनासंप्रसारणं। हा। स्वामर्थ्यं प्रत्ययं स्परतीहि। विहस्व हद्रेरा हन्तमिदुऊ तिनिगमो॥ छ॥ २ क्षरावतिः
८५ हूर्विहिंसाकरणयोः। अत्यये नो विन्विहूरोपरष्टेन्ये तत्र भवति॥ छ॥ ॥कृंवति कृती छेदने। तुदादिः। शेमुचादीनां। विदस्व यो नाव क्रू
तो हृध्याषा। विति निगमः। हंति तेर्वधकर्मणा एतद्रूपमिति स्कंदस्वामी। तया एवानंतरा यंथ्यावाः कृततो तिनिगमः॥ छ॥ ॥ स्नु मि
ति। स्नुत प्रारणे। सुसवा। प्रापो लुक। रुदादिभ्यः सर्वधातुक इतीडागमः॥ छ॥ ॥नभते। नभनुभहिंसायां। आत्मने पदी। न
भंता मत्यकेस्व मेइ तिनिगमो॥ छ। त्रहंयति। त्रर्देहिंसायां। आथ यंपः। हेजं विपर्वमहयादिति निगमः॥ छ॥ ॥स्नस्यति
स्नच्च। आछादने। भ्वादिः घादिश्च। कडुहत्र घ्रोत्रयन मिति निगमः॥ छ॥ स्नेहयति स्निह स्नेहने। चुरादिः। यः स्नीहितीषु पूर्व्य
इति निगमः॥ स्नेहयति वधकर्मेति स्कंदस्वामी॥ छ॥ यातयति। यतिनिकारयोपसंस्कारयोः। चुरादिः। आयातयंतं क्षित
यो नवग्वा इति निगमः॥ छ॥ ॥स्फुरति। स्फुलति। स्फुरस्फुरस्फुरणे। स्फुल संचलने। तुदादिः। पृदाकुं पमिव स्फुरन्तं।
आ नूनमी इमे विष्फुलति स्फुर स्फुरणे। स्फुल संचलने। तुदादिः। यसार्ह्रुपमिव स्फुरन्तं। आन्तो इमे विष्फुरंतो अमित्रा
निति निगमः स्फुरति स्फुलतो निवृधकर्मे सुपाठादिति स्कंदस्वामी॥ छ॥ ॥ निवपति तुडु वप बीजतंतुसंतान इत्यस्
मात् लोट्॥ अर्ये तत्रस्मा निवपंतु सेना इति निगमः॥ छ॥ अवतिरति। तरते र्लट्। वहुलं छंदसीति इत्वे अवति राम
र ज्योतिषा भित्तमांसि। वं सुष्णमवातिर इति निगमो॥ छ॥ ॥वियातः। मनो वियातइत्येते हिपातरि। तिवा। वियातये ८५

तिभाष्ये स्कंदस्वामी॥ विपातरुत्येतदिनामेतिशेषः। तस्य समाधिमर्थं वाव हे वियातारेतिवा। वियातयेतिवेति विविधं यातयति अर
तिति वियातः। तस्य संबोधनं विएवं स्याद्यातयतेर्वा शोभसस्ये। वियातयइ तिभवति। धारयः धारयः इतिवत्। तस्य संबोधनं वियातयेति वि
यात पितरि तिवेति पाठांतर मिति। धारय पारय इतिवदिति हसांतप्रदर्शनेनत्यस्य यो वहुलमिति अस्मादपि अनुपसर्गात् हिंव वि
देति स्कंदेनाशापातयइ तिदर्शयति॥ छ॥ ॥आतिरते। आङ्पूर्वात् तरते र्लट्। वंवदियं। इंद्रः कृभिंदातिरहासमा हे रितिनि
गमः॥ छ॥ ॥तलित। अतिक्रनाम सुव्याख्यानं॥ छ॥ ॥ आखंडल। खडखडि कडि भेदे चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् मंगेरलदिति
वद्रलकादलच। आखंडल। खडखडि कडि भेद चुरादिः। अस्मादाङ् पूर्वात् मंगेरलदिति बाहुलकादलच्। आखंडल प्रभूयस
इति निगमः॥ छ॥ ॥तृणाति। तृ हिंसायां क्र्यादिः। रथीमनुप्रसितिंतृणानइति निगमः॥ छ॥ ॥रम्भति। रमुक्रीडायां। स्वदिरा
त्मनेपदी। अत्ययेन श्रो परस्मैपदं। स्पृणाति। स्पृ हिंसायां। क्र्यादिः। कदिश्च। स्पृणाति वाजरूजनि स्क्रिणानि ति निगमः॥ छ॥ ॥
शाम्नाति। शम उपशमने। दिवादिः। अत्ययेन श्ना। शिशिरं जीवनाय कमिति निगमः। शिशिरं अशाम्नातेः शाम्नाते वैति निरुक्तं
शाम्नाते हिंसार्थस्येति स्कंदस्वामी॥ छ॥ तृणेढि। तृहि हिंसायां रुधादिः। लदि तिपिषत्वा स्वयहाराम्रुप्रहवे। उत्सर्गछंदसि
सदादिभ्यो दर्शनादिति विप्रत्ययः। लिङ्वा हिर्वैवते। आतत्कहल्मध्ये नादेशादेलिटि। नमति शाब्दभ्वानि। यह्वा च्चं तरा
तरायघोनमिः। नमयति शब्दं। आशिषने मिस्त्रनेना जमा प्रुमिति निगमः॥ छ॥ ॥हेडितः। हंतेर्हिनोते र्वा ऊ तिप्रतिज्ञा निसा

ति।हतिकोर्नेय श्चेतिन्नि हंतेर्नकारस्यैत्वं।हिनोतेर्गुरगश्चनियात्यते।हन्यंतेनेनशत्रवः।गम्यतेनेनजयः।वर्हः।तविस्वर्यं।ब्रह्महियेतपुषि
९६ हतिमस्ये।तिनिगमः।।छ।। ।।नमः।नमतेरसुन्।नेमिवदर्थः।निगमोन्वेषणीयः।।छप।। ।।पविः।पवतिर्गतिकर्मा।अचङ्।गता
शत्रून।गम्यतेनेनपश्चरतिवा।स्वर्कसं श्रायविमिंद्रसिगमं।इतिनिगमः।स्वकमिग्मशशावन्न क्रियाशछो।।छ।। ।।स्वकः।सगतो।स
हस्विस्रसस्नुषिमुषिभ्यः।किदितिकप्रत्ययः।पूर्ववदर्थः।स्वकेयुत्वाप्रसहन्नदेवएकइतिनिगमः।।छ।। ।।हृकः।हृञ्चचरणो।पूर्व
स्नेयाकप्रत्ययः।।व्रियतेहयोहृद्रिः।त्र थवारुहकन्नादानेन।इगुपधलक्षणःकः।आदत्तेशत्रुप्राणान्।यद्वा एव्हेर्दणान्
र्वाचधकर्मणाइगुपधलक्षणोकेप्रत्योदरादित्वात्ररूपसिद्धिः।हेतिवदर्थः।निगमोन्वेषणीयः।।छ।। ।।वधः।हन्तिवध्योस्त्र
तिस्त्रेवधिःपक्रूत्येतस्यंरूनांतोस्तातिदङ्किघञ्ज।रूनिवध्योश्चेति हिप्रतिषेधःहिन्तिवदर्थः।इत्रस्यपद्वृष्टिमतानवे
न।इंडीञ्चस्याञ्चवव धजंमारेतिनिगमो।।छ।। ।।वज्रः।वजव्रजगतौ।रूङ्केड्रोजन्नविप्रेत्यादिनारस्त्रत्ययांतोनियात्यते।व
जतिपा।त्यवनप्रतिहन्यते।यद्वावृणान्।हेंतुमतन्यंताइमितिपातेनागुयाप्राप्रस्परेपस्यलोपः।वर्जयतिप्राणो।शत्रुन्
अस्यवर्जयतिमेवविनाशार्थमाङ्।।विनाशयतिशत्रून्।त्वष्टास्मैवज्रंस्वर्यततक्षइतिनिगमः।।।।छ।।अर्कः।अर्चेरन्नायां
कृदाधाराविंचलिकलिभ्यःकइतिप्रत्ययः।।वो।कुः।अर्च्यतेतवलि।इंद्रः।प्रार्मिणातिरह्वासमर्धेरितिनिगमः।।छ।।कुत्सः।कं राम
तते।।कत्तलिरुहिसपिभ्यःकिदितिस्त्रप्रत्ययः।कृंततेःककारस्यबाहुलकात्पररूपत्वंचतनभवति।कृंततिशत्रून्।यद्वानुत्सअव ९६

क्षेपणे।चुरादिरात्मनेपदी।घञ्।कुत्सयत्यनेनशत्रून्।सघोदस्यून्नमराकुत्स्येनइतिनिगमः।।पकारश्चयत्नः।।छ।। ।।कु
लपर्वतानन्नश्यपातिपक्षाच्छेदनतन्नकरोतीतिसंदस्वामी।कुलस्वामी।कुलशब्द उपपदेशपतेश्चारानोनुपसर्गेकः।पृषोद
रादित्वादकारस्यकारः।दव।यद्वाकुशशब्दउपपदाद्दंतरेणोतरपर्थात्तशङ्प्रातनइत्यस्मात्मेघ।पिहृश्यतइतिङः।पूर्व
वदिकारः।मेघस्यांतंपर्वतस्यवासमुच्छिताःप्रैदेश्वाकुल्लानीवनेषां।स्कंधांसीवकुलिशेनाविवृक्णेतिनिगमः।।छ।। ।।
तुंजः।तुजिपचाघञ्।हेतिवदर्थः।निगमोन्वेषणीयः।।छ।। ।।तिग्मः।तिजनिशाने।चुरादिः।युजिरुजितिजांकुश्चेतिमन्प्र
त्ययः।कुत्वंच।तिज्यतेनेनाक्रियते।।तिग्मंतेजतेरुत्साहे कर्मणास्त्रीणरहायुधं धीहारमुस्साहशनि।।निग्मशानन इति
माधवः।।नितिग्मेनवयभेणापुरोभेदीतिनिगमः।।छ।। ।।मेनिः।मन्यतेकांतिकर्मणाउत्सर्गश्चदसिसदादिभ्योदश्री
नादितिकिप्रत्ययः।नेमिवत्सिक्रिया।काम्यतेहिब्रायुधं।यद्वामिच्छहिंसायां।वीज्यात्वरिभ्योनिरितिबाहुलकात्नि
प्रत्ययः।इतिवदर्थः।।निगमोन्वेषणीयः।।छ।। ।।क्षितिः।स्वशब्दउपपदात्क्षिपारणोरस्मात्क्वचित्।संधनंवाय
तेनेनापश्वक्षिनिर्वनन्वतीतिनिगमः।।छ।। ।।सायकः।।षोंतकर्मणि।णावुल्नर्खौ।चौतोयुक्विणाहृजोःशत्रू
णामंतकारः।।षिञ्बंधनेनइत्यस्माद्वाणावुल्।बध्नातिस्थिरीकरोतहृतरेष्वृयोदि।पुरोषिणांसायकेनाहिरण्ययं।न
सायकस्याचिकेतजनासइतिनिगमो।छ।। ।।परशुः।शृहिंसायां।आङपरयोःरव।निशृभ्यांडिवेनिरुप्रत्ययः।डित्वा

८१ द्वितीयः॥ अयोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति बाहुलकारस्य ह्रस्वः॥ परावस्त्रराणीति परशब्दोऽस्य निम्यांड्रिदिति भोजस्त्रेय
रावस्पराणीतीति परस्मुरिति दंडनाथवृत्तिः॥ परानशपतीति परस्मुरिति देरस्वामीति न मरणात्स्वादित्वात्नुः। श्रिश्रीतेन्नंवर
मुत्स्वायसं। अभादुशत्रूः परस्मुर्यथावेनमिति निगमो॥ छ॥ ॥ इत्यष्टादश वज्रनामानि॥ ॥ छ॥ ॥ दुरस्यति। दुरजई ष्यी वां
।कंडूादिः वसूनामिरस्यति। महोनमूस्यधर्मरणामिरस्यतीति निगमो॥ छ॥ ॥ पत्यते। नैरुक्तधातुः। दिवादीयत्तवा ऐश्वर्ये इ
त्यस्यस्थाने पत। ऐश्वर्य इति कचित्पठंति। तथा च। तव पतत्स्यैश्वर्ये वा। इनुवर्त्तते। कास्दीप्तथं इति सोऽस्त्रा कधातुपाठवा
रः। अत्र यत्ते रात्मनेपदितः श्यन्वउग्रं शवः पत्यते धृष्णोजः। घृतघामाणिपुतः पत्यमान इति निगमो॥ छ॥ ॥ क्षयति। क्षि
क्षये। सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामिति निगमः॥ छ॥ ॥ राजति। राजृ दीप्तौ। स्वरितेत्। धियो विश्वा विराजति। राजंतमध्व
राणामिति निगमो॥ छ॥ ॥ इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः॥ छ॥ ॥ राष्ट्री। राजते रैश्वर्यकर्मणः। सुष्ट्रन्सर्वधातुभ्य इति ष्ट्रन्
प्रत्ययः। व्रश्चादिना षत्वं। षित्वात् ङीष्। राष्ट्री देवानां निषसाद मंद्रेति निगमः॥ छ॥ अर्यः। ऋगतौ। वृिस्स्मात्। यप
ति घातेष्वर्यस्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययो निपात्यते। गम्यते हि स। वैरीश्वरः। समर्योगाजयति यस्य वष्टि। मंहिष्ठो अर्यः स
त्पतिरिति निगमो॥ छ॥ ॥ नियुत्वान्। नियुद्भ्यः शब्दो व्याख्यातो नियुतो वायोरित्यत्र नियुतो अश्वा वायो। पिस्ता। नियुत्वान्। तसो राम
मतुर्थ इति भसंज्ञायां। विधानात् तरुत्वं न भवति। अतोनीयन्नमवसे नियुत्वान् इति निगमः॥ अस्यस्थाने पतिरिति क। वि ८१

त्यपठंति। तत्र पारुङ्क्षरो। पातेर्डतिरिति डत्प्रत्ययः। पतिः पालयिता वा पाता वा पातीति भाष्ये। पातेर्डति चिंपरङ्गराइत्यस्य लुस्तत्र क्वप्रत्ययोति लु
गागमः। रापंतात्तस्व। पातास्व त्येरुः पितेत्यर्थः। अस्यार्थत्वे धातवस्त्र नमाचस्यादिति स्कंदस्वामी। अत्र पातेरापंतान्नबाहुलका
दिति। क्रूपसिद्धिरित्युक्तं स्कंदस्वामिना। धेड्नः। शिशिपन्नवाजानां पत्तइति निगमः॥ छ॥ इनः। एतेः संभाजना थेवत्रमानात्तसमुपस
र्गार्थमिशिपार्थाहाइराः। सिदाइट्ट्यादिभ्यो न। गितिनक्प्रत्ययः। अर्थस्तत्वेनइसे तदिपत्रस्कंदस्वामिना। विस्तारे रोनः॥
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपा इति निगमः॥ छ॥ ॥ इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघंटुककांडनिर्वचने द्वितीयोऽध्यायः समा
प्तः॥ छ॥ ॥ श्रीपतिविश्रायनमः॥ यास्कायनमः॥ सरस्वत्यै नमः॥ ॥ नुं॥ ॥ उरु। उर्वीतिपृथ्वीनामसु उरुशब्दो व्याख्यातः। अत्राघा
तेह्यनेनास्मिन्द्ररूरुत्र चक्राणा स्त्रक्षातिनिगमः॥ छ॥ ॥ तुविः। तवतिर्हेद्धर्थः। सौत्रो धातुः। अत्र वरः॥ हह्री हिवद्ध। तुविजाताउरुक्षये ति
निगमः॥ छ॥ पुरु। पृणातेः पूर्वत्रिदिवाधिगोः पिद्धः शिम्पइति कुप्रत्ययः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येति उत्वं। पूरके हिवद्ध। पुरुभुजा वनस्पतिमि
ति निगमः॥ छ॥ ॥ भूरि। भवतेर दिसदिभूशुनिभ्यः क्रिनिति क्रिन्प्रत्ययः। भवति तत्सर्वस्यानुग्रहाय। पत्र गावो न रिभ्वरि
गा अयास इति निगमः॥ छ॥ ॥ शश्वत्। दुशुंधिगतिहिंसनयोः। सम्पूर्वात्। पदे हादिसादयत्तस्य वोहि वचनं। अभ्यासेकारस्य
कारोद्धित्वमाघादान्तं च निपात्यते। परिवर्द्ध गम्यते वा अदंष्ट्रानिसंजाभिः शश्वतः यविष्ठ हशश्वतफेनेति निगमो॥ छ॥ विशप
विशने। अश्नु पुषाद्यादिना ङ। नश्वइगम्यते वा अहविशिश्यस्मिन्विशप्तं भवतत्रास्य शीविश्वस दंशो दशतास्ता पश्वर्वो न्रसतेर्बा

थदिहादिकः। छिरहितापि त्वचनं। प्रत्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। पदितव्या प्रोक्तिपुरीरात्मकस्यनपरारागसः। युष्याशेनपररागता
८८ नुदासदतिनिगमो॥ छं॥ ॥आनशिः। विहृतौदप्रोतेरुत्सर्गछंदसिसदाविभ्योदर्शनादिति। किः। हितं आतश्चादः। अत्रोतेश्च। विविधरवा
प्तातिः आनशिः। पवसेसोमधर्मभिरितिनिगमः॥ छं॥ ॥शतं। पं। क्ति। विंशति। त्रिंशच्चारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमिति
दशानां दशतांशभावस्तच प्रत्ययो निपात्यते। दशदशाल इति निरुक्तं निपातनसामर्थ्यात बहुमात्रेपि वर्तते। वाजयामः
शतक्रतो इति। निगमः॥ छं॥ सहस्रसहोबलनाम सुव्याख्यातं। रोमतषाय॥ अस्यापि भाविनाशः। क्रूरस्मिन्नस्ति। सहस्रा रुद्रा
परमेभ्यो मन्निति निगमः॥ छं॥ सलिलाख्याख्यातमुदकनाम सुगम्यते हि तन्न। अश्वकेतं सलिलं सर्वमा इदमिति निगमः॥ स
लिलमिति बहुनाम सलिलं कुविदिति याद्यादितिहस्वत्तः॥ छं॥ कुवित्। निपातोयं। कुविसोमस्यापामितीति निगमः॥ छं॥ ॥ इति
द्वादशबहुनामानि॥ ॥ रूहन्रूहबीजजन्मनि। रहत्यागे। अनयोः संप्रत्नरपहेहं दितापरयइति प्रेफस्पसडसाररामि। तप्रत्ययः
शतवद्भावश्च निपात्यते। तत्रदंअनापहं नि। आदिश्रहराद्विहद्दियतपुरितनादयोभवंतीति। आरुहांतेहिरूत्साहृदादि। सद्भ्यति
वादीर्घार्थिभिः। इहंतं विहृहतेरंथपानीतिनिगमः॥ छं॥ ॥इत्सः। सघभिघष्कुघतिप्यसिवहूस्वपदेघहे घात्वतेनदत्रिवंघत
यांतोनिपात्यते। इत्सतिः शब्दार्थः। पदितः। न खाप्यत्रन्नानार्थेवर्ततेइत्स्वमारोरयरिगाहाभ्यामिति स्कंदस्वामी। नमो इत्सायचं राम
धामनायचेतिनिगमः॥ छं॥ निघस्रः। घसुसंघर्षे। अत्र स्नानार्थः। इगुपधलक्षणः कः। इत्स्ववदर्थः। निगमोन्वेषणीयः। सर्व ८८

निहाघेति निपातनं रूपमः। जिनरपिपासार्थो अत्रच नार्थः। इगुपधघसरूरगः। थइत्स्ववदर्थः। निगमोन्वेषणीयः॥ छं॥ मायुकः। दुमित्र
प्रवेपरो। कृवायाजिस्करा। नसाभिवचनइतिसामिवचने प्रतिषेधात्कन्नस्ति स्वार्थिकइस्पते स्वार्थकः। प्रकृत्यर्थे नायासेन।
निगमोन्वेषणीयः॥ छं॥ प्रतिष्ठा। प्रतिष्ठावीत न्हनार्थात् घञर्थकविधानमिनिबाहुलकात्कत्रेरिकः प्रतिरूस्वाति। निगमोन्वे
षणीयः॥ छं॥ हृधी हृती छेदने। दमिदिवधीत्यादिना बाहुलकात्कुप्रत्ययस्तकारस्य धकारश्च। निकृन्नभिवहितद्धवानि। इत्स
वादेवेति स्कंदस्वामी। यो अस्य धो पुरजेरः स्वधानिति निगमः॥ छं॥ वध्रकः। दुवमूउद्गिरणे। न्यूनार्थः। स्फायितं चिवंचौ मादिनावा
हुलकात् डकः। ततः स्वार्थकः। कः। वध्रकः। पद्धुरुपसर्पेदिद्वमिति निगमः। स्तवानोवभ्रोविजघानसंदिहः। इत्यत्रवध्रः इत्सनामेव
वडहर्थ। वध्रकइति हि स्वार्थकः। वध्रस्य यांन इत्स्वनामसु पठितमिति स्कंदस्वामी॥ छं॥ दभ्रं। दभतिर्ह्रस्वार्थः। स्फायितं चिवंचौ
तिरकः। नेडूशि। मृति। ताइत्प्रतिषेधः। दभ्रं विघाभवरवेष्म इतमिति निगमः॥ छं॥ ॥ कुहुल्लकः॥ ॥ कुचवंल्लाति। आतोनुपसर्गेकः
स्वार्थिकः। कुचवंल्लाति कुह्लकस्तत्रकृचादिकं स्कंदस्वामी। नमो महद्भ्यश्च कुहुल्लकेभ्यश्च। कुहल्लकाः। प्रपिविष्टकाः। निगमो॥ छं॥
अल्पः। अलंभूषणपर्याप्तिवारणेषु। अलिनिति शीङ्वपाभ्यः। पइतिपः। अल्पं तेवार्थे नेत्र तदर्थः। अस्याएतंपश्चवोनुजंतेइय
निभरत्न इति निगमः॥ छं॥ इत्येकादशाइत्स्वनामानि॥ छं॥ ॥महत्। मानेनान्यान्नजहातीतिशाकपूणिर्महनीयोभवतीति
भाष्यं। मानेनस्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्पदपेक्षम स्यमहत्त्वं तान्न जहातिअतिक्रामति। मानशब्दे न्महान उपपदे। इति शाकपूणिः
निर्वचनलाघवात् मंहतेः प्रजाकर्माह रसाचार्य इति स्कंदस्वामी। उभयत्रापिवर्तमानेऽपवत्तुलहत्नमहद्दिस्पादसाति पसपे नि

पातनाद्रूपसिद्धिः। महन्नतुल्बं स्थविरं तदासीदिति निगमः॥ ९॥ ब्रध्नः। व्याख्यातमश्वनामसु। ब्रध्नातिस्व गुरोः सर्वान्बेत्त नदानेन भ्रूपादी
न्वयुंजंत ब्रध्नमरुषमिति निगमात् सते। गम्यते हि महान्सर्वैः ग्रातिवाप्नोति। इमावर्थौ गत्यर्थे पुबोह्यो। ऋषिर्दृष्टीनादिति भाष्या
द्र पिदर्शनार्थः। दर्शनीयो हि महान्वसर्वैर्गतेवा भूमिं। इमावर्थौ गमयर्थेषु व्वोह्य्यो। ऋषिर्दृष्टीनादिति भाष्याद। पिदर्शनार्थः। दर्शी
नीयो हि महान्। ऋखात इन्द्रस्य विरस्मवाहू इति निगमः॥ १०॥ ॥ वृहत्। वृहद्वृहि वृद्धौ। वर्त्तमाने पृषद्वृहदिति निपातनं। प
रिवृहं भवति हि महत्वं। वहति स्मिन्नेव पूर्यादिवर्हते नेन समाख्यातः। वृद्ध्यर्थे षवमर्थो वा वृह्यः। वृहद्वृहदे मतिर्दधे सुवीराः। इरो
रुक्षस्य वृहतः। इति निगमो। उरो ऋक्षस्येत्युरुक्षस्य महन्नामव्वलवंतः वृहतः एतदपि महन्नामैव वेग संबंधेन वृत्त पुनरुक्तिः॥
महतः स्वगोतप्रीघस्यैतस्यर्थ इति स्कंदस्वामी भाष्यं॥ १२॥ उक्षितः। उक्षतिर्वृद्ध्यर्थ इति स्कंदस्वामी॥ निघाया मिडागमः निगमो न्वे
षणीयः॥ १३॥ तवसः। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। अत्यामिच मित मिर मिहिराभित विपनिभ्योसच्। रजःसुरंजनवसं मारुतं गणानां तंवा
स्वराणां मितवसं मतया नीति निगमो॥ १४॥ तविषः। तवतेरव तवेर्मि द्वेति डिषच् प्रत्ययः। सानुं गिरीणां तविषेभिरूर्मिभि
रिति निगमः॥ १५॥ ॥ महिषः। महतेरविमह्योष्टिषच्। महद्वदर्थः। यद्वा महतेः क्विप्। सप्रत्ययैकवचना। सदेरेनेन पिद्वृत
तराति पुष्पतसयः। तन्सुरुषेहृतिबहुलमिति अलुक्। सुषामादिषु वेति षत्वं। महिमहति स्थाने सीदतीति वास्तो महिषः। महि यासो
मायिनश्चित्रभानव इति निगमः॥ १६॥ ॥ अभ्वः। व्याख्यातमुदकनामसु। आसमंताद्भवतीति वा। ततिमत्वात्त यद्वा भवतेः सन्नाथो राम
नञ्पूर्वाद्भवतेर्नञ्पूर्वात्। नञिसुवोरिति तेष्ठस्य सयः। नभवत समेनोयद्भवो स्मिन्निति वा। न प्राप्यते। रक्षोः पन येवा तस्य प्राप्तिनं सभवं ८९

आपो नो अभ्व ईषत इति निगमो॥ १७॥ ऋभुक्षाः। ऋभातो अर्तेर्मुक्षिन् गिनि मुक्षिन ऋप्रत्ययः। पंथिमंथ्यृभुक्षामात्
इतो न्सर्वनामस्था। नाऽरूविस्तीर्णामातिऋतेन सत्येन यज्ञेन वाभातीति ऋतेन सर्वं ऋतेन यागादिपुरा पवशेन भवति वा ऋभुः मेधावी
महत्स्थाने वा उरुप्रख्यात्वाय पदेभाने भवते वा मगधादपक्षेति कुप्रत्ययः। एवं पदस्य ऋभावेहिलोपश्च निपात्यते। दृंपते रेघ
यं कर्म्मणाः क्षियते वीवतेस्कऽइति बाहुलकादिति षिलोपश्च। ऋभुराग्ं कृयति ईषे ऋभोमहति स्थाने निवसति वा। नमृभुक्षानप
त्वंचालि निनिगमः॥ १८॥ ॥ उक्षा। उक्षतेर्वृद्ध्यर्थात् श्वन्नुक्षन्पूषन्निति कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यते। निगमो न्वेषणीयः॥ १९॥ विहा
याः। रेपसद्योनस्य धाखा हाय सो कस्स मनस्परूरवस्युरुदं सोन हसं भिरो प्तरस इति जहाते र्जिहीतवा सु नि पुणा गमो निया
स्यते। विरूहास नि धानि धागि नामथिं नामथ निर्येभ्ये इति वायेनेमदा आहनसो विहायस इति निगमः॥ २०॥ ॥ यह्वः। यज
तेः श्रोवाप ह्वा जि ह्वा यी वा घा मवि निव मास्ययोज कारस्य हकारश्च निपात्यते। देव हरूणादिकं करोति। यद्वा यसु प्रयत्ने।
यासः वावेतिवन्प्रत्यय इति भोऽन्दे वः यस्य तानि प्रयतनेशश्चन्वाज यादो। यह्व इति महते नामधेयं यातत्र ह्वयति नश्च
भवति भिभाष्ये याति ह्वासा वाह्नत ह्वया थिंभिः। ह्न तन्वासो प्रार रामाथिं भि॥ ह्व धातुजं वेदाशि ति मि तिस्कंदस्वामी
तिन्नुया नेह्वयते स्पृगुहेक इति वाहुलकात न भूतेकश्चरस्यायोहृय तेः सं प्रसारणारंभाव स्म प्रवोप ह्व युरू रगां इति निगमः॥ २१॥
ववाक्षि थाविवृह सा ने पूर्ववच्छि थाविवुरुदास इमते इस्यत इस्या। दिभाष्ये अनपोराख्यानेव नत्यो महन्नाम सुपठनी यत्र महद्वाचकं
नंवोप पादितस्कंदस्वा। मिना। ववक्षिथेयन्नस्य तद्गतो वा भावएकवचनस्य स्थाने बहुवचनं। हकारास्य रस्याकारस्य वंववस्यये

नाअतितिग्म्यं ववृक्षिथाशीरंयावकयो विषं विवक्षसे इति निगमो॥ ७॥ अंभृणः। अमतेः क्विप्। बिभर्त्तेर्वा शिरासिद्धे इति बाहुलकान्नक्
९० प्रत्ययः। आप्रान्तो विभक्तीनां भरणाः। वा गां भरणाय इति सत्रे अंभृणास्य महतः फलस्य हेतुभूतेति स्कंदस्वामी॥ छ॥ माहिनः। मंहितः। मंह। तेः म
हेरिनण्येवेति इनन्प्रत्ययः। प्रयोनः हमे स्तोममाहिनायेति निगमः॥ छ॥ गभीरः। वाङ्नामसु व्याख्यातं। प्रतिश्रितो महतीति स्क
न्नेति स्पन्ते अर्थात् अर्थिभिः ग्रथ्योति काव्यानि। उरुव्यचा वरिमतागभीरमिति निगमः॥ छ॥ ककुहः। ककुत्सहनो वाकेरुह इति उह
प्रत्ययः। सहते अभिभवति शत्रून्। सहातरमते पराधान्वा। ववक्षिते वां ककुहासरक्षिति निगमः। ककुहमेह इति महत्वात्मे इति स्कंदस्वामी।
॥ छ॥ रभसः। रभसा भस्या अत्यविचत्तिमितम्रिरभिराणि त्वं वृष निभ्योसच्। रभते आरभते महान्ति कर्माणि संरम्भो वा प्रानुषु।
अर्थेनंद्व कारभसासो अद्धा रिति निगमः॥ छ॥ व्राधन्। बंधतेः संबन्धनार्थं तर्पं तर्हिहरि स्मादयइति प्रत्ययः। आमागमश्च निपात्य
ते। स व्राधतो वृद्धषोदंसुजन्तइति निगमः॥ छ॥ विरप्शी। रप लप व्यक्तायां वाचि पूर्वः। रप्म भक्त्म्या मिनुम्यः शा गतिर्वा कुलकात्
प्राक्। विविधं रपतीति विरप्शा स्तोतारः तस्य संतीति विरप्शी। यद्वा विविधं रपणं विरप्शस्तदस्यास्तीति वा। महि महान् सबुध्न तपाउश्च
विरप्शागो मती मही। नि निमः स्यादी कारांतो पादानसंदेहनिवृत्त्यर्थः। पुरा अरस्य विरप्शिन। विरप्शिनं वज्रिणो प्रमानी निनि
गमो॥ छ॥ अद्भुतं महत्। नाया। अदिन्स्युवोड्रुतच्। अदि स्माच्च पौर्थो अयमिति निरूक्तारस्कौमा। नवं संभूतवो हिमत्तेर्वा हुलकात्
डुतच् प्रत्ययः। माश्च वश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः। सम्यक्। विभर्तेर्निष्पत्तिर्वा। सदसस्पतिमद्भुतं। व षट्कृतस्याद्भुतस्याद राम
सामहत्त्वा मोघदातः स्यादतत्त्व जेतनः सरेइति माधवः। न तस्कारीयमद्भुतमिति निगमः॥ छ॥ ॥ बर्हिष्ठः। बर्हि महि वृद्धौ। नवं ब्रो ९०

नेलोपश्चेतीष्ठप्रत्ययः। वर्हंते वृक्षमव यायोवर्हिष्ठीरस्वामा। अतिशायनेन वर्द्धलोवर्हिष्ठः। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुले तिवंहादे
शः। यद्वा निवुलवंजुलव कुमुलपथुलस्कुलविसस्कुलादय इति वृहेरुलच् प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते। अन्यास्र्वेदव।
यद्वा हिष्ठ नाति विधे सुदान्व इति निगमः॥ छ॥ बर्हि यते हृहहिहहो। वृहेर्नलोपश्चेति इसिः प्रत्ययः। बर्हिः शब्द उपपदे सन
तेस्रहिये स्यादिनो हिषु। एषो दरादिर्वा हृर्हिषः सकारलोपः। सुषामादित्वात् षत्वं। यद्वा अतिते वृहेरि निः सर्वेषां नुभ्यम्मि इन्द्र अ
स्य तवष्ठवेवनं। परिवृ हैस्थानेसादति हिमहान्। निगमो न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ इति पंचविंशति महन्नामानि॥ ॥ छ॥ ॥ गयः
आख्याते मयस नामसु। गच्छन्त्यनेन सुखं। गत्यर्थे घवम्। थो वोढव्यः। गायते स्तूयते सा स्तुत्या निशामेन। स्ववं स्मिन् स्थि
तादेवानि निचु। अरछहा सुषेगयमिति निगमः॥ छ॥ कृदरः। कृतौ छेदने। कृ हरादयश्चेति अरन्प्रत्ययो गुणाभावश्चान्तक
रस्य दकारश्च निपात्यते। कृत्यते छिद्यते तेन तत्कोशः परिछिन्नत्वाचा सुशाश्चमयादयायद्वा वृद्ध आदरे। प्रहि दृह निम्नग मश्च
स्य प्रहजो दर आदरोन रूपा दरः। एषांदरादित्वात् शाश्वलोपः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ गर्त्तः। गृह प्राह। स्तुतिकर्मा वा हसि
मुच्छिणवामीति तन्प्रत्ययः। प्राणते तस्मि न्स्वयतेवा। निगमो न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ हर्म्यं। हृञ् हरणा। मध्यति स्वधिका अस्य जोस्य वदा
साहा हम्य षिधप्याप स्था। गत्स पुलस्त्यावस्य स कुष्य कुल्मा मल्मादय इति यवूच प्रत्ययो मुडागमो गुणाश्च निपात्यते। हरतिमनः।
ह्रियते अस्मिन् ह्रियते च धनादि। यद्वा अमइ महम्यामीमगतो। अघ्न्यादित्वाद्यप्रत्ययः। नभ्या रियायबेषु नस्थोइति निगमः॥ छ॥ ॥

६१

अस्तं। अस्तु। वि। असगतिदीप्त्यादानेषु। असुरेऽपरोगाहसिम गिरावामेति बाहुलकात्तन्। हितायैवत्वचनं। भवत्यनेन सुखं दीप्यते हि तत्र। आदीयते स्मौ क्रियते बा तदा विभिः। क्रियन्ते स्मिन्पदार्था इति वा अयाः सो ममस्तमिङ्याहि। अस्तं न गावो नसंतं इह्यमिति निगमो॥ न
मग्निमस्तं व सवो स्मरण्वन्नितिव॥छ॥ ॥पस्त्यं। मध्य विशेषा दिनारा। दिकः कुच। नुगागम श्चानिपात्यते। वप्रसंस्प स्मिन्। पद्यापद्गतो
निपातनात्। सकारस्य जमः। पस्त्यापस्त्येः संगास्थे वा इतिमाधवः। वरुगाः पस्त्यास्वा पप्रदा म्यान्नपस्त्या भिरस्थितेति निगमो। प
स्त्यमिति गृहनामसु दीवामिवा। पस्त्यवंतमिति स्कंदस्वामी॥छ॥ ॥दुरा गोगस्त्ता सा क्रेत्यादि भोज्ञसूत्रा। दिग्रहराए न दुश्चैरा आद
यइति दुर्यान्निः। दुराश्रर्वा नत्वावते नं किरुठियुराः। दुरोणाइ निग्रहना मदुरवाभवंति दुस्तर्यार इतिहे भाष्ये दुःशब्दस्य वस्या वं तेऽस्य
ग्रार्थस्य नर्थ राग्या र्थस्पवात्सु टिछं दसः वा संप्रसा रणं। आहुराव्हे गृहा दिदुरवा भव ति दुस्तर्पा इति पर्यो येराग्स्यार्थ
यनं इतिस्कंदस्वामी। दुष्टो दमहना आति थिर्दुरोणो मध्ये निषत्तोऽरयावोदुरोणाइतिनिगमो॥छ॥ नीलं। आङ् नीइत्तोऽकु। हाजद
यइति उडत्व प्रत्ययः। प्रयादो मौयागुरगा भावश्चानि पात्यते। नीयतेऽस्त्रन्पदार्थाः नयति सुखं स्त्रनिवसनइतिवा। आ यो मह स्त्र
रः सनादनीस इतिनिगमः॥छ॥ दुर्याः। दुर्वी हिंसार्थाः। औणादिकायद्यनस्पयो ठकारलोपादीर्घश्चा भावश्चानि पात्यते। हिंसंति
सीतादिजं दुःखं। यद्वा दुःशब्दस्पूर्वा घातेर्घञर्थेक विधानमितिकः। दुःखेनजापंनडुरः गृहद्वाराणि। अहंनीतिदुर्या गृहाउच्यं तेऽस्य
तः। आवीरहाञ्वरासोम दुर्यान् हर्हंतां दुर्याः घावाय धियाइति निगमो॥छ॥ ॥स्वसराणि आख्यात मह नतिसु स्वेन धनेनास्ति राम ६१

अयद्योनस्वयसरासप्क्ता१
योनावरं विश्व स्मोइतिनिगमः।छ।मप्ना मदेमनिन्न।मीदत स्मिन्।मप्रेव५

यते प्राप्यते स्वैर्गृहवतो ज्ञातिभिः। स्त्रियते सुएव अस्यंतस्मिन् पदार्था निगमोऽन्वेषणीयः॥छ॥ ॥अमा। अमगति भक्षशब्देषु। पुंसि
संज्ञायां घः। अमंत स्मिन्नसंते शब्दायंते स्मिन्निति वा पद्मानि यातोयं। अमा स्य इमन्नञ्जसटः। अमा गृहवचनः सहवचनो सहव च
नो वा। अव्ययात्यप्यपूतत्रभवइमर्थे गृहे सहो भवति हैवी अमात्यइतिसानो अमासैं अरणो नित्या नु अमास नेवह सिग्ध रिवामी
। अमाजूरिवपितोः सवास तीतिनिगमाः॥छ॥ दमे। दमउपशमने। घञ्। नोदोन्नोपदेशाजिवृद्धिप्रतिषेधः। शीदाम्य तेनेनशी
तादि। दातः क्लेशाः वर्हमानं स्वेदमे स्वसरिंदमे दमे इति निगमो॥छ॥ ॥कृत्तिः। कृती छेदने। त्तिव। कृदरवदर्थः। निगमोऽन्वेषणी
यः॥छ॥ ॥योनिः। आख्यातमुदकनामसु। मिश्यते नेनसुखं वयस्त्रर्यं ते नेना निरूपानि। परीवा तो वार्दकारादिनाप्येव
धीराः सम्मायवक्रु रितिनिगमः। सप्तगृहनामेति स्कंदस्वामिभाष्यं। वर्मेति। के वित्पठंति। वृणोतेर्वृणातिर्वामन्वि प्रियते हि
तत्र। संभत्स्तेवागृहिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥छ॥ शरणं। शृशृ। गात्तर्युत्वबद्धुलमिति युच्। शृणाति शीतादिक्लेशं।
। रक्षितवा क्लेशेभ्यः शरिः प्रा स्यर्थइतिमाधवः। श्राप्यते हितत्र। नोदस्ये वशरणामहस्येति निगमः॥छ॥ ॥वरूथं।
वृञ्वरणे। जृवृञ्जत्रयन्। वर्मवदर्थः। भवावरूथं गृणते विभावइतिनिगमः॥छ॥ ॥छर्दिः। छदिसंदीपने। अचिंशु
विद्भुस्पिवादिभ्यइसिः। संदीप्यते शोभयायनोयं छर्त्तादह कर्त्वपृछर्दिः। वरूथमस्तिय त्ररुछर्दिरितिनिगमो॥छ॥ ॥छदि
ः। छदत्रैअपवारणे। णिचः एर्वंव दिसर। छादेर्घे द्यपंसर्गस्या इस्मन्त्रन क्विषुचेति। हस्वः णिलोपः। छाद्यंते हितत्र निगमो

उरुवा
१मै९
शर्मवर्मच्छर्दिरस्म स्पंयमदिति।५

रत्ना विधेम।५

न्वेषणीयः॥ छ॥ ॥छाया। छो छेदने मास्छासमीस्म्यो यः। न्ह त्रिवदर्थः। छायाकै[illegible]हा। छाया। विश्वजनस्य छायेति निगमः
६१ ॥ छ॥ ॥शर्मी शरणानेः शरिःश्रयते र्वा मन्। म्प्य पतो बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। श्रीयते हितत्वात्। अन्यत्र शरणवदर्थः। स्यामे
दिं द्रुपस्य शर्म। छ॥ त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती इति निगमो॥ छ॥ ॥अज्म। अजेरत्रि त्रिसुसुट्ठसधग्निक्षि त्यादिना बाहुल
कात् मन्। अस्तवदर्थः। येषामज्मेषु पृथिवीति निगमः॥ छ॥ ॥इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि॥ छ॥ ॥ इरज्यति। इरं जरं
याह्यांकंड्वादिः। गति कर्मसु यत्र नेकार्थत्वात् इत्यादिय दुक्तं तदस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु बोद्धव्यम्॥ छ॥ ॥विधविधा नि
नुदादिः॥ लिडुत्तमपुरुषबहुवचनं। यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः। हविष्मंतो विधेम तो। हाते वसम विधतो वितारी दि
ति निगमाः॥ छ॥ ॥सपर्यति। सपर पूजायां कंड्वादिः। हृतं देवस पर्यति इति निगमः॥ छ॥ नमस्यति। नामाव रिवश्चित्र
ङः क्यच्। नमसः पूजायां नमःकरोति। इंद्रं नमस्यनुपमेभिरर्कैः। यन्नमस्यंति नृष्टय इति निगमो॥ छ॥ ॥दुवस्यति। दुव
स परिचरणो परितापे च। कंड्वादिः। दुवस्यंति स्वसारो अग्निं रूपाणामिति निगमः॥ छ॥ ॥ऋध्नोति। ऋधु वृद्धौ। स्वादिः।
अत एव तद्देवानृध्नवंति इति निगमः॥ छ॥ ॥ऋणद्धि। अप्येनमृध्नत्॥ छ॥ ॥ऋच्छति। ऋच्छ गतींद्रियप्रलय
मूर्त्तिभावेषु॥ छ॥ ॥सपति। षप समवाये। अविद्वांसो विदुष्टरं सपेमेति निगमः॥ छ॥ ॥विवासति। निरुक्तधातुः राम
विहरीदृतस्यार्थिनः। छंदस्यनयथेति शपि। आर्द्धधातुकत्वाणिलोपः। इति भट्टभास्करमिश्राः। हविष्मा आ विवासतीति ६१

निगमः॥ छ॥ ॥इति दश परिचरणकर्माणः॥ छ॥ शिंबाता। शिङ् निशाने। निंबविब शिंबा हिंबडिंब स्तंबसं बादयश्च इति शि
नोतेर्वप्रत्ययो मुमनि पातस्ते अरते घन्न। दुःखानि तन्नकुर्वन्नुपायते॥ छ॥ ॥शतरा। शातं बद्धु। अनेकमिंद्रियप्रसादादिरा तिद
दाति। आतोनुपसर्गे कः॥ छ॥ ॥शातपंता। शातत्वकरणे। निष्ठायां तनोई क्षिम्रत्रिरवमीति बाहुलकान्न। शातेन दुःखानां
तन्नकरणो नयत्यतिरत्य यते। त्रिखपि हि वचनस्याकारः। वंसगेव पूषर्यो शिबाता भिचेव रुता शंतरा शातपंतेनिगमः॥ सुखवा
चिनः सर्वे सुखकारपिस्फारितिमाधवः। कालत्रयोव्यश्चिनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विशेषभेदादपुनरुक्तिः। भट्ट
भास्करमिश्रस्तु शिंबता सुखनामैतत्। सुखो। शातरां। शंततरो सुखतरौ। शातपंता शंतमौ। उभयत्रापि वर्णविकारा
देः पृषोदरादित्वादिति॥ छ॥ ॥शर्मयारख्यातं गृहनामसु। ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छंतेति निगमः॥ अस्य स्थाने शिव्लु
रिति केचित्पठंति। शल गतौ वलि पूल्यो गुक् इति कुप्रत्ययो बाहुलकादसकारस्य कारस्य कारः। गम्यते पुराय वद्भिः। गछ
त्यनेन तत्शिवं। गछतिवात मनिसत्वात एवमर्थो गत्यर्थेषु बोद्धव्यः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥स्यूमकं। षिवु तंतु संत
नो। अत्रिविशिविष्णुविसमः किदिति मक्प्रत्ययः। छोः शूडनासिके च। यणादेशः। स्वार्थे कः। कः स्यूतं सुखपवनि। निगमोन्वेष
णीयः॥ शेवृधं। शेवृधं शेवृधे उपपदे वृधेरिगुपधलक्षणः कः। दुःखनमं शानन षट्ठते। शेवृधः। सुखकृतं इति माधवः। तत्र शेवं
सुखं पवृद्धं नेर्यतरां। तत्सापत्यो रूर्वत्वकः। शेवस्य वर्द्धयितृशेवृधां पृषोदरादित्वादुभयत्ररूपसिद्धिः। सशेवृधमधिधा

अमत्मेइतिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ मयः । मित्र हिंसायां ॥ असुनः । हिनस्ति दुःखं मयः कृतो पिप्रय आचुरस्यैइतिनिगमः ॥ छं ॥ सुगम्यं
९३ सुहर्वाद्गमेरथ्यादित्वाद्यत्प्रत्ययः पधात्लोपश्च । उपादादानुसुगम्यं । आसुगम्यायसुगम्यामितिनिगमो ॥ छं ॥ सुदिनं । व्याख्यातमह
नीमसु । अन्वसु पूर्वः । सुष्टु घातिदुःखं खं इन्द्रियं तेवा आत्मविपर्ययेण निगमोन्वेषणीयः ॥ छं ॥ ॥ शूषं । व्याख्यातं बलनामसु
सुषातने: न दुःखं । प्रियावृहद्वसु खं । सास्माके भिरन्तरी नशूषै रितिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ शुनम् । शुन गतौ । गुहे: क इति वा दु
लकाकः शुनं न कालाविन्हषंनुम्हभिं । शुनं दुःखेम मघवाननिंद्र मितिनिगमो ॥ छं ॥ ॥ शग्मं । शश इत्युपपदे गमेर्गु । हः कु
इतिकः । गहने मपधालोपः । पृषोदरादित्वाच्छमेमलोपः । सुखं गम्यते । नेन दुःकृतादिशमने नगम्यते वा मयहाप्रकेयं
ज्ञितिझिरुवांकुश्चेति बाहुलकात्मन् प्रत्ययः । ककारस्य गकारश्छान्दसोतिन्त्रिंजनथिंनु । वास्तोष्पते शग्मया संसदा
तेइतिनिगमः ॥ छं ॥ भेषजं ॥ जलाषं । व्याख्याने उदकनामसु । भिषज्यति रत्र सुखनार्थः । जातेर्लसते । ऊं इंडि गाचुमे
षजं । रुद्र जलाषभेजमितिनिगमो । जलाषभेषजं सुखादोषधमितिस्कंदस्वामिभाष्यं ॥ छं ॥ ॥ स्योनं । षिवुतंतु सं
तानो सिवेहेर्दूर्वे । तिन प्रत्ययः । गुणः । स्थमवदर्थः । स्योनमितिसुखनामस्यानतनामस्यंतौ भाष्ये । स्यानः सेवते श्वं स्योनमि
निव्याख्यातं । स्कंदस्वामिना । तत्र बाहुलकान्नप्रत्ययपरेर्ईच । देवेभ्यो अदितये स्योनात्पृषि । विश्वेभिर्वनिगमो ॥ छं ॥ सुम्नं राम
राज्ञो सास्नासुम्ननिम्नेनिभोजस्छवे । सुघतिषुमाडोडिन प्रत्ययइतिवृत्तिः ॥ शोभनेन कर्मणाम्नायते निम्नायते । सुष्टम्नायते ९३

परिछिद्यते भोगेनेतिवा । छवः सुम्ननिम्नांसि । सुम्नापवन्नयामसि इतिनिगमो ॥ छं ॥ शेवं । शिवं । शीङ् स्वप्नो इरम्प्रीडू
मांवन्त । सर्वे निघ्ण्टौ इत्वं वन्प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शेतिनतेनन हि दुःखितस्यापिति । शेवमितिसुख
नामस्यादिभाष्ये । शिष्यते कुमादिनो वेती । तत्रार्थसु । श्येयति हिनस्ति दुःखं । शोषयतिविशोषयति वाख्याप्रयं । रूनन शेवआ
हूर्यः सन्त । शिवाभिर्नस्मयमानाभिरागादितिनिगमो ॥ छं ॥ शे निपातोयं । यद्वा शाम्यते विचू । शमयितृत्वे शानं । शंतेसंतु
प्रचेतसो । शंनरं द्राभीमवतामवोभिरितिनिगमो ॥ छं ॥ कं । अयमपि निपातात्र । प्रियसे कं भानुभिः संमिमिक्षिरे । आवो
मह्त नायकमितिनिगमो । म्यहेकमिडवरतो वितन्तरमिमन्नकमितिसुखनामेदमथ्यमितिहरदत्तः ॥ छं ॥ इतिविं
शतिसुखनामानि ॥ ॥ निर्णिक् । णिजिर् शौच । वयोषणयोः । निः पूर्वः क्विप् । निर्णिक् हितत्व । योषयति वापयस्या
द्रातिं । वरुणो वस्त्र निर्णिजमितिनिगमः ॥ छं ॥ वव्रिः । हृञ्वरणे । आदगमे हनजनः किकिनौ लिट् च । द्विर्वचनं । कि
त्वाद्गुणाभावः । यणादेशः । तद्धि स्वारूपमाहरणोति व्रियते वा विद्यद्रूवं ता प्राणि वव्रिमोहनेतिनिगमः ॥ छं ॥ ॥ वर्पः । ह
इसंम ज्ञेयोरपइ प्रीडश्र्यांरूपस्वागये । पृदवेमसुन । भ अनेहितत्व । वरणात्तेर्वा बाहुलकादसुन्पुट् च । वहवदर्थः ।
मावर्पो अस्मदग्रहस्य तादितिनिगमः ॥ छं ॥ वपुः । व्याख्यातमुदकनामसु । उप्यते स्वाम्प्रयः । वपुर्भिरावरतोऽद्योभ्योमेतिनि
गमः ॥ छं ॥ वपुः । व्याख्यातमुदकनामसु । उप्यते स्वाम्प्रत्ययः । गच्छंत्याश्रयं । गच्छ त्येनेनतर्पितवानितिवा । गमानेप्रा

प्यते पुरापि न। गत्यर्थे चैव बोद्धव्यः प्रस्युते प्स्रु पते हृदयंगमत्वात्। आवंधुरेषमतिर्न ऽदर्शन्ते तिति गमः। सामथ्यादिभाष्येस्कं
६४ दस्वामिना प्सप्राशोक्तमादितः। तत्र पकारे राति र्वक्तं प्रदर्श्यते। नाभ्रुर्वीत्र प्सातिरसुनिबाडुलकादाकारलोपः। आप्तोने वीष्ट्र
वदिवृ निक मिकधिभ्यः स इतिबाडुलका सप्रत्ययः। प्रत्ययस्य सुगमाम मो धातोरीईत्वं वा। नन्न्रुरवीत्रस्य शेरसुनिसकारप
कारविपर्ययाः। वर्णलोपश्च। बाडुलकात्तकावद्दनुस्कंदस्वामिग्रं यो आप्नोतेः सेंतकरणाः इति अप्सशब्दमिति। अप्सला
नाति वदर्शनादेतदकारांतं मन्यते। तेन प्सातिरप्सरोश्च गुहेः कइतिकप्रत्यय इत्यत्र सस्तं तकरणा इति नार्थः। अपि नुस
कारेंतकरणाइति। उषाहस्तेव निरिराति अप्सः॥ अप्सरसः परिजज्ञेवसिष्ठः। अप्सरसां गंधर्वाणामितिनिगमः।
अप्स्वप्सुप्सरसइत्येषु। उभोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाडुरयदांतभाजमिति द्वितीयत्ते विकास्मिते पि द्वितीयते
नेवयाः॥ ७॥ ॥ स्तु। स्फुरस्फुरणे। अस्मादपश्चेति डुच प्रत्ययः। सकारयकारस्यसपस्पनि पात्यते। स्फुरति हितत्व
। वहं ते अद्भुतप्सवः। भुषा इडमवता अद्भुतप्सव इति निगमो॥ ७॥ ॥ अप्नः। अपसनामसु व्याख्यातं ते हिन्तस्त्र
माश्रयं आप्नोति। अभिसं निजं भया नात्र अप्न इति निगमः॥ ७॥ । पिष्टं। पिश अवयवे पिशगतावितिक्षीरस्वामी। हमि
मत्रिरावामीतिवाहुलकातू तत्रत्युराभावश्चाति तुत्रथसीद्धप्रतिषेधः। विपिशितं अवयवशो विभक्तमित्यर्थ इति स्कंद राम
स्वामी। पिशराशोषणार्थ इति माधवः। आ शिष्यत्यारूपं। पिष्टतरं पावयुनानि विद्वानितिनिगमः॥ ७॥ ॥ कृशनं। पेशः ६४

व्याख्याते हिरण्यनामसु। दीप्यते हि तत्त्व। दीप्यते ने तवा तद्भावपि पेशसः। पिष्टवदर्थः। कृशनस्य निगमोन्वेषणीयः। पश्रोमर्या
अथे प्रास इति निगमः॥ ७॥ स्प्ररः। स्फुरस्फुरणे। असुन्न। पृषोदरादित्वात् सकारपकारस्य अपयः। स्फुरति हि तत्त्व। म हिप्स
रोवरुणस्य विवोदेव प्सरस्तमिति निगमो। केचिदत्र मरुच्छब्दं पठंति। न हिरण्यनामसु व्याख्यातं। निगमो न्वेषणीयः॥
७॥ अर्जुनं। व्याख्यातमुषो नामसु। अर्जुनी मत्रा। अहश्च कृष्णमहर्जुनं चेति निगमः॥ ७॥ ताम्रं॥ तमुकांक्षायां। अभि
नम्यो दाघेश्चेति रक्प्रत्ययः। कांसहितत्व तस्मात्ताम्रं। आपो दिवादेरताम्र इति निगमः। असौ यस्ताम्रो अरुण इति च॥ ७॥ अ
रुणं व्याख्यातमुषो नामस्वरुणीरप्सु श्रा रोचते निगमोन्वेषणीयः॥ ७॥ शिल्पं। शिष्ठ विशेषणे। बस्वशिल्पबाषपूर्व पत्ते
ल्या इति षप्रत्ययः षकारस्यालकारो बाहुलकात्र गुणाभावश्च निपात्यते। विशेषयति तद्धमं। रूक्मामयोः शिल्पेस्थ
इति निगमः॥ ७॥ ॥ इति षोडशरूपनामानि॥ ७॥ ॥ अस्ते मासि वुगति प्रोषणयोः। दिवादिः। नव्रर्दः। मनि
न्नसर्वधातुभ्य इति मनिनिवाहुलकात्र आडभावः। लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः। गुणः। नगच्छत्यकोत्रि। अगम्योस
न्तुरुषाणा। नाकं यस्मा हुणाः। अस्मे माराणं तरशिां वीत्वनुजंभमिति निगमः॥ ७॥ ॥ अनेमा। नञ्रूर्वात्र नयतेर्मनिन्न। ने
नुमश श्रो दुर्मा मं। निगमो न्वेषणीय॥ ७॥ अनेद्य। रिरि दिनुनाशयां। नञ्रूर्वः। आगमानि पिवानुसन्नाक्षिपते। कूहलो
र्पत्रमाध्यं दिनस्य सवनस्पहृतु रहत्रनेद्य तिनिगमः॥ ७॥ अवनद्य। वदव्यक्तायांवाचि। नञ्रूपपदे। अवद्य पणाय चर्या

गार्हपरीतत्र्यातिरोक्षी।घिनिगर्हा धैर्यस्त्वयो नियास्यने अहसः।ऋग्गोरयो आनदघार्णाः।अनवधैरभिघ भिरितिनिगमो
९५ ॥अनभिशस्यः॥ शसु हिंसायां।न किंश सिच त्तियति जनीनामुयसंख्यन मितियत्र।हिस्यादस्यः।अथवा शंसुस्तुतौ।शं
सितु हि शा।हिभ्यो वजितवत्कम मितिकुपू।मिथ्याइषयिनुमशाकनः॥निगमो न्वेषरायः॥छ॥ ॥उच्छः।ववपरिभाषतो
अनिघः।हर्वंवत।अनिघोघ्रजनेसामजाय।हिदिवचिरिवि सिचिभ्यस्ककृसंप्रसारणं च।उच्छप्रशस्तुतिपर्यायः।उच्छम
हेति।छंदांसि चेतियः स्तुमहे इत्यर्थः।अनुर्भवस्म छन्दः।गायगायत्रमुच्छ्य मितिनिगमो॥छ॥सुनीथः।नयतेर्हेनिकु
षिनीराभिकाश्रिभ्यकृयन्त।नीथास्तुतिः शोभनानीयायस्य सः।हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः।गभीरवेपा असुरः
सुनीथ इतिनिगमो॥छ॥ ॥पाकः॥पातेरिशाभीकाया शल्मतिम विभ्यः कन्निति कन्।रक्षसते राज्ञादिनागरा
वचाति।तं पाकेनसाप पृपमं तित इति निगमः।अयाको विष्णुर्यशासे पुरूणि इति निगमः॥छ॥ ॥रामः।वनष
यासर्सभज्ञो।नु।षिपुधी।धिदसिस्पासु पृभ्योसगिति बाहुलकान्मकप्रत्ययः।नकारस्याकारश्च।संभजनीयो हि
प्रशस्यः।नहूघे अनुददासिवाममिति निगमः॥छ॥ वयुनं।अजतेरभियमिणाङ् भ्यश्चेत्युनन्प्रत्ययः।वीभा
वः।असेमवदर्थः।वपुनर्वेतेः कांतिविप्रज्ञावेनिभाष्यं।तत्रबाहुलकादुनन्नत्वथीयस्य लुक्।कांतिमान्प्रज्ञावा राम
न्वा।विमानमग्निर्वयुनं च वाघता मिति निगमः॥छ॥ ॥इति दशप्रशस्यनामानि।छ॥ ॥केनुः।चायतेर्ज्ञानिरगमन ९५

योः।चायः कायेति नुप्रत्ययो धातोः कीरादेशो गुरास्थाप्रत्ययेन यात्तहान्त।निशामयत्यनयार्थान्।केतुं कृराववन्केतवे छ
दीनः याहं हसोनिकेतुनेतिनिगमो॥छ॥ ॥केतः।कित ज्ञाने।घञ्।ज्ञायंतेनेन पार्थाः।पुरूरवानुते केतमायमिति निग
मः॥छ॥ ॥चेतः॥चित्तं।चितीसंज्ञाने असुना घसिल्लसरहृविनिभ्यः क्तः।केतवदर्थः।क्तान्तावानं चिंचैत सो।शंसा चित्तं चित्तेर्न
ममत्रमितिनिगमो॥छ॥तुतुः।व्याख्यातं कर्मनामसु।क्रियते।नया।धर्मो दिविचारः।अग्निर्होताकविक्रतुरितिनिगमः॥छ॥
असुः।अस्यतेः अस्यन्तिहित्र्यधिसिर्वसातिउयुत्प्रत्ययः।असुरिति प्रज्ञानामेतिभाष्ये अस्यति क्षिपत्यनर्थान्।अस्ताः क्षि प्ता
ः अस्याम र्थादुत्पर्थेवास्यनर्थपरिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति।बंधनं तदभावेत्यभयं नस्यादिति स्वं दसामी।गभीरवे
पा असुरः सुनीथ इति निगमः॥छ॥ ॥धीः॥शची।व्याख्याते कर्मनामसु।तिधीयतेदृश्येषु।धारयत्यर्थान्।ध्यायतेनपादव
ताः पाम्यंते अवगमं तितयार्थाः।गच्छसन याइष्टवा।प्रिम निष्टपरिहारं च।विदसिमना सिधारसि।दोषावस्तर्हियायंय।
शतोस्तंतशचीभिरितिनिगमः॥छ॥ ॥माया।माङ्माने।माच्छासस्तिसृभ्यो यइतियप्रत्ययः।मीयंते परिछिद्यंते न
यापदार्थाः।मायाभिरिंद्रमायिनं।इन्द्रमायामनुक वितनत्स्यमायामितिनिगमो॥छ॥ ॥वयुनं।व्याख्यातं प्रशस्यनामसु।गतो
प्राचीवशकृर्थः।रूपलोसुवर्त।विहांअग्ने वयुनानि विद्वान् मितिनिगमः॥छ॥ अभिख्या।ख्याप्रकथने।आतश्चोपसर्गे इत्य
ङ्।प्रकर्षेण प्रकथ्यन्तेनया तहत्वमिरर्थाः।अभिख्यान्तासाहहता पुमुष्ट निः।भाष्यं इष्टव्यं॥छ॥ ॥इत्येकादशप्रज्ञाना

९६ मा॑ति॥ ॥छ॥ ॥ बट। अत्र। सत्रा। अह्नां। इत्था। बृलादयो निपाताः। बराम्‌ हा अस्मि सिस्‌र्यां अह्नयाथिः समिधन्ते। सत्रादांवंन्न पारु विं
सतमहाना॑कि सम्यस्यावान्॥ मह्निः इत्था। धि॥ यान्‌ रे॑ति निगमा:॥ छ॥ ॥ऋतं। व्याख्यातमुदकनामसु। गच्छ सनेन सुगाति। ऋत्नम त्रं: प्रा
थतेत द्रिं द्वियौ रिति मा यव:॥ ऋतेन त्वं निआवरुत्। राविति निगमः॥ छ॥ ॥इति षट्‌ सत्यनामानि॥ छ॥ ॥ विकर्त्त। आवस्मा वष्टो विचरे॥ इ
ति चरिति। ऊरु दर्शनार्थे आख्यातानि। चिकद्दित्वादीनि चायमर्थो निगमात्तो निस्कं दस्वा मिना भाष्यमुक्तं। विकत्‌ ज्ञाने। यङ्लुकि शतरि
रूपं। गुरुणो यङ्लुको रिति गुराभ्यान्नादसत्वान्न भवति निगमोन्वेषरणीयः॥ छ॥ वाकननु। वनी दीप्तिकांतिगतिषु। यङ्लुकि शत
रि अभ्यासे नत्वगतोनुनासिकांतस्येति न भवति। नगमोन्वेषरणीयः॥ छ॥ आपप्रमी। आ ऊर्ध्वं स्पर्धा रिडो लुङि म हिडोमसादेशो
अत्यसयेन। अतस्त्वं रायो अदितिर्दितिं। वतिनिगमः॥ छ॥ चष्टो विचष्टे। केवला हि दृष्टो त्रचाक्षने पदप्रथम पुरुषैकवचने स
अयसयेन। अत्रत्वं रूपं। येनृचक्षवरुणा मित्रो अर्यमा। इतो जानो विष्णुमिदं विचष्ट इति निगमो॥ छ॥ ॥ विचर्षणि:॥ वि
योगादि लोपे षु चेवरूपं। येन चक्षवरुणा मित्रो अर्यमा। इतोजानो विष्णुर्मिदं विचष्ट इति निगमो॥ छ॥ ॥ विचर्षणिः॥ वि
अवर्षणिः॥ विचर्षणिर्हि ष्मृत्यूर्वी कृष्ट विलेखनदस्मत्स्मात्‌ रूपैराद्यश्चेतिश्चनिप्रत्ययः। आदेः ककारस्य चकारस्यायहा
चायतेरेव बाहुलकादात्‌ निष्पस्यये धातोः पभावश्च। विविधं द्रष्टा विचर्षणिः। विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः। सकन्नपि
पार्षविदृष्टा विचर्षणी। होमे मि विश्वचर्षणोइ इति निगमो॥ छ॥ ॥ अववाकशत्‌। काशृ दीप्तौ। काश्यव ऊर्ध्वः। यङ्लुकि शत
रिअभ्यासे न हस्वत्वं। ऊनानां धेना अववाकशद्या। समुद्रमव चाकशत्‌ इति निगमो॥ छ॥ इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः राम
रिअभ्यासे न हस्वत्वं। ऊनानां धेना अववाकशद्या। समुद्रमवचाकशत्‌ इति निगमो॥ छ॥ इमानुकं भुवना सीषधा ९६
॥ छ॥ ॥ हिकं। नुकं। सुकं। आहिकं। आकीं। नकिः। माकिः। नकीं। एते निपाताः। वसुर्वसुपति हिकं। इमानुकं भुवना सीषधा

मा॑ति॥ ष्ठा तेलप्यता सुकं। एतं त्रं हवी षिमधुना हि कं गतं। आकीं सूर्यस्य रोचनात्‌। नकि रिन्द्र त्वदुत्तरः। माकिर्नेशन्माकी रिषत्‌। न
कीं हवी कहइत इति निगमा:॥ छ॥ ॥ अन्हतं। निष्ठांतस्यान्कृतशब्दस्यान्नपाठात्‌। संगतेर यम पिनिपात समाहार रूपो निया
तितः। कृतशब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्‌। नियातत्वमिताङ्कः। निगमोन्वेषरणीयः॥ छ॥ इति नव सर्वपदसमाम्नानायः॥
छ॥ ॥ इदमित्यादीनि भाष्यकारेणोव्याख्यातानि। छ॥ चक्वनि। अर्थं हजायां अर्वेतर्कमा केरा इति निगमः॥ छ॥ रायनि। के
गोशब्द्रागायं कित्वा गायत्रिरा इति निगमः॥ छ॥ ॥ रेभति। स्तोभति। रेभृ शब्दे। एमुक्तं भे। आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन पर
स्मैपदं। रेभंतो वेदेवा ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्‌। सोमः पवित्रमत्येति रेभन्‌। परिष्टोभत विंशतिरिति निगमाः॥ छ॥
॥ ॥ गूर्धयति। नैरुक्तो धातुः। तं गूर्धयास्वर्णरमिति निगमाः॥ छ॥ गराति। गृ शब्दे। त्र्यादिः स्वादिश्च। करावन्तमोनाम
गराति नरा मिति निगमः॥ छ॥ जरते। नैरुक्तो धातुः। युरुराणे जरते स्तन तावानइ इति निगमः॥ छ॥ ॥ ह्वयते।
ह्वेञ्‌ स्पर्धायां। वाहिष्ठो वां हवानामिति निगमः॥ हवाः स्तोमाह्वयते र्वेति कर्मेत्वादिति स्कंदस्वामी॥ छ॥ नदति। णा
दव्यक्ते शब्दे। नदस्य मा रुधतः काम आगन्निति निगमः॥ छ॥ पृच्छति। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। तुदादिः। ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणं॥
छ॥ ॥ रिहति। रिह कत्थना दावितिक्षीरस्वामी। तुदादिः। शिशुं न विप्रा मतिभी रिहंतीति निगमः। अत्र भाष्ये नुरत्ययोः समा
नशब्दत्वप्रदर्शनपरं लिहंतिपर्यायवचनमिति विप्रा रिहंति धीति भिरित्यत्रा रिहंतिधर्मतो स्पर्धतिकर्मसु याणादिति स्कं

८ दस्वामी॥ छं॥ धमति॥ गतिकर्मसु आख्यातः॥ छं॥ नृपायति। नृपरापति। पनस्पति। नैरुक्तधातुः। तवः। सर्वताता। ये नृपरांत
रत्नमित्य त्रपरांत स्तुवंतीति भट्टभास्कर मिश्रः। वेषंयन स्पुमर्किरामिति निगमः॥ पनस्पतिरर्चतिकर्मसु पमित्यर्थः॥ इ
तिस्कंदस्वामी॥ छं॥ पनायते। पराख्यवहारे स्तुतौ वा पनचे गुप्तस्य पविच्छिपणि पनिभ्य आयः। अभीष्टूनी महिमानं पनाय
तेति निगमः॥ छं॥ वल्गूयति। वल्गुशब्दाद्माधुर्ययोः कड्वादिः। वल्गूयति वंदते सर्वभाजमिति निगमः॥ छं॥ मंदते। मदिस्तुति
मोदमदस्वप्नगतिषु। आत्मनेपदी। मंदस्वसखस्यचेति निगमः॥ छं॥ मंदतीभदिकल्याणे सुखे च। आत्मनेपदी। पुरुप्रि
यो मंदते धाम भिः कविरिति निगमः॥ छं॥ छंदसिछदिसंवरणे। चुरादिः। बहुलमस्मत्रापि संज्ञा छंदसो रिति रिलुक। दृ
षाकं दुर्भवति हर्यतो हषे ति निगमः॥ छं॥ छदयते। छद अपवरणे। चुरादिः। संज्ञापूर्वकोविधिरनित्य इति ह्रस्वभावः।
अर्दतो इह्वय इति भट्टभास्कर मिश्रः॥ छं॥ शशमानः शशमानः शंसन्निति भा९ष्यो शंसुस्तुतौ। विसस्य शंसन्नित्य
वगम इति स्कंदस्वामी। शसेर्लेटि ष्टचो दरादि ना डूपसि द्धिः। यद्वा शशप्लुतगतौ॥ ताच्छील्य वयोवचनशक्तिषु चानश
योवं। य ऋतोः शशमानो हव्य शस्ती ति निगमः। रंजयति। रंजय। ति रंजरागे। न्हषवयोहानौ न्हेतुमत्तोसिच्। छं॥ शास
ति। शंसु स्तुतौ। मा विदन्य हि शंसतेनिगमः॥ छं॥ ॥स्तोति। ष्टु स्तुतौ। अदादिः। उतोवृद्धिर्लुकि हलि। इंद्रमित्स्तो राम
ता हषरां सवासुत इति निगमः॥ छं॥ ॥यौमि। रौति। नौति। यु मिश्रणे। रुशब्दे। णुस्तवने। अदादयः। रुवद्धोत्तापपथा ८०

नेमिनेवै रिति निगमः॥ घर्मैरमिभ्रणो नुमइति निगमः॥ छं॥ मनति। नैरुक्तधातुः॥ छं॥ पराणयति। पराते। पराख्यवहारे
स्तुतौ च। गृधुपेस्यादिना आयः। छंदसत्वादायप्रत्यये विकल्पितेपरा इति रूपे। देवो नयत्सविता सुपाणिरिति निगमः।
याणिः पनायते। इज्याकर्मणः इति निरुक्तं॥ ॥छं॥ सपति। षपसमवाये। मसरासः प्रसुपः साकमीरते। प्रसुपः सपतेरर्चति
कर्मणः। वियेवतं समनासपंतइति निगमौ॥ छं॥ ॥पप्रक्षाः। पंचति नैरुक्तधातुः। पंचेः सनि हलंतात्वे सत्र हलगहणास्य
जातिवाचकत्वात्भावे नानिदितामिति नलोपः। गुणाभावश्च सनंतात्क्वेटि सिपि आडागमे इतश्च लोपः। वा योतवप्र
पंचतीस्मपप्रक्षाः महयती सर्वं। निकर्मसु याहात्वपंचति स्तुत्यर्थोपाधिः स्कंदस्वामी॥ छं॥ महयति। महपूजायां। चुरा
दिरदंतः। संस्तुभैषंम हूयास्वर्विदमिति निमः॥ छं॥ ॥राजयति। वाजिसिंच वाजयामः प्रतक्तोइति निगमः॥ छं॥ ॥
पूजयति। पूजपूजायां। चुरादिः॥ छं॥ मिन्यते। मन ज्ञाने। दिवादिः। इमा उवां मयो मन्यमानाः। इति निगमः॥ छं॥ ॥म
दति। मदी हर्षे ग्लेपनयोः। ऋमंतो याभिर्मदेम। इंद्रं गीर्भिर्मंदितावसो आरोत्र मिति निगमः॥ छं॥ ॥मदति। मदी हर्षग्लेप
नयोः। ऋमंतो याभिर्मदेम। इंद्रंगीभिर्मदतावसो अरोत्र मिति निगमौ॥ मदतिरर्चतीस्यर्चतिकर्मसु पाठादिति स्कंद
स्वामि मीर्च्यं॥ छं॥ ॥रसति। रसशब्दे॥ छं॥ ॥स्वरति। स्वृशब्दोपतापयोः। स्वारतादिद्धे स्वर्योहनरवैः। ऋषिस्वरं स्वरति पासु
ना मत इति निगमौ। स्वरे राणद्विभित्तत्र स्वरतिर्वेनती सर्चतिकर्मसु पाठादिति। ऋषिस्वर मित्यत्र स्वरतिरर्चतिकर्मेति स्कंदस्वा

५९ मी॥ ७॥ ॥ वेनति। मंड्यते। नैरुक्तधातुः। अनर्वाणं वृषभं मंद्रजिह्वमिति निगमः॥ मंड्यतिरर्चतिकर्मसु स्मृतवाक्यमिति स्कंद
स्वामी॥ ८॥ ॥ जल्पति। जल्प जल्प व्यक्तायां वाचि॥ ९॥ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः॥ ६॥ ॥ विप्रः। डुवप्
बीजसंताने। विपरेप इति क्षीरस्वामी। ऋजेंद्रो वै। ग्रवकू विपेत्यादिना रन्प्रत्यय इत्युगुणाभावश्च निपात्यते। उप्यते स्मि
न्नतिशयेन मेधा। कृपमतर्थान्वयार्यं वा। पद्दाविविवित्ति वाङ्गाम सुव्याख्यातं। सास्यास्तीति रोमत्वर्थीयः। पृषोदरादि
त्वाज्जश्वभावः। वाङ्ग्रो हि मे धावी यद्दा श्राप्नुरणो। विपूर्वः। आतश्चोपसर्गे इति कः। आतोलोप इति च। विप्रो वेण पूरयति विघा
र्थिनामपेक्षाः। प्रणांतिविप्रते धिय इति निगमः॥ १॥ ॥ विग्रः। विपूर्वात् ग्रणातेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः। विविधं गणात स्
र्यान्। परहि विग्रमस्वत मिति निगमः॥ २॥ गृत्सः। गृधु अभिकांक्षायां कृविलषिरुदिष्ट स्थिमृग्वहस्यः। किदितिसप्रत्ययः
अभिकांक्षंते सर्वैः। यद्दा गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात्स कप्रत्ययोऽत्वं तनुगागमश्चकृत्स्नः वालीकस्यस्तोता वा देवानां गृत्स
सधीरास्तवसो विवोमदे। नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्चेति निगमौ॥ ३॥ धीरः। दधातेः सुसूधाग्धिभ्यः कि दितिरन्प्रत्ययः। घुमा
स्थागापेती त्वांध नेश्च तमर्थं। ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः। यद्दा धीः प्रज्ञा कर्मा वा। रोमत्वर्थीयः। धियमीरयतीति क्षीरस्वा
मी। तत्र धीशब्द उपपदे कर्मण्यण्णसमाधीरः। पाकमत्रा विवेशेति निगमः॥ ४॥ वेनः। अजनतुः धाप्वस्यसुसतिभ्यो नः इति राम
नः। वीभावः। गच्छंते सन्तारं लोके गच्छति। अवगच्छमर्थी न। अवगच्छंत्यस्मादर्थं संशयात्वगच्छं सेनं विघार्थिनः। क्षिपम् ५८

नर्थान्त्पापं वा। यद्वा वेनतेः कांतिकर्मणो गतिकर्मणो वर्तिकर्मणो वा पुंसि संज्ञायां घः। गिरिंन्वेनाअधिरोह तेजसेति निग
मः॥ ५॥ ॥ वेधाः। दधातेर्विपूर्वात् विधाञो वेधच। चे मसुन्नवेधादेशश्च। विदधाति कार्यादीन्। विदधति। पुनिवेधाः कर्मोद्गाता वि
धीभ्यामसिः। परिचर्यन्तिशिष्यैः। मोषधयोह रुंकपनेववेधसः। सोमोन वेधा ऋतप्रजातः। आपएकंधा। विदधाति विद्वं वेधा इ
तिनिगमाः॥ ६॥ ॥ कारावः। कणशब्दे कणानिमालनेवा। अभि प्रचिषिरटिलदिषदिकणिविशिभ्यः कन्नकणातिस्तोत्रलक्ष
णांश ब्दंकरोति। करायते स्तूयते वा। निमालयति यरान्त्रस्वतेजसा। कारवा अभिप्रगायत। कारवतमोनामगणातिन्त्रणाभि
तिनिगमो॥ ७॥ ॥ ऋभुः। ऋभुक्षुइत्यत्र व्याख्यातं। ऋभुक्षुं ऋभुभिरभिवः स्यामिति निगमः॥ ८॥ ॥ नवेदाः। एषां भूतनवेदामत्रतानाभि
त्यत्र ननवेत्ति वेत्ति वेत्तास्मिन्नर्थे वर्तते। नुतरएतत्त्वनिपातानात्। वैयाकरणादिनश्चारान्पान्नवेदाइति। निपातयंतीति स्कंदस्वामी। तत्र हि न
न्नवेति हिदेः। कर्तर्यसुनेकस्यन्नओपामस्यप्रकृतिभावश्च निपात्यत इति भावः। त्रिद्धि न्नोत्र घान्नवतनेवेदसेति निगमः॥ ९॥ ॥ क
विः। क्रांतदर्शनो भवतीस्तुवतो वैतिभाष्ये। क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मणः इति रूपं। क्रांतंहरगतं दर्शनप्रकाशरूपं विज्ञानम
स्य यद्वा कवतेः। तदाकर्षिणीता। गच्छति ह्यसौ निर्मिं। अवगंता वा सर्वस्य ज्ञाता। कुविनु कवतेः शब्दकर्मणा इति अस्मिन्वेवनाम
करणोऽप्येकारीकविरुच्यत इति स्कंदस्वामी। क्रामातः कवतेः। अच इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः। क्रामतेर्माकारस्य वलोरेफ
लोपश्च वा बाहुलकात्। क्रांतमस्यास्तीतिमत्वर्थीयस्य लुक्। कविः क्रांतदर्शनः। अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत्ज्ञानं स
५८

स्पसर्कां तदर्शनइत्यर्थः। कवीनो। मित्रावरुणौतिनिगमः॥ ॐ॥ ॥मनीषी। मनुष्यवबोधने कृत्स्यामीषन्निति वाहुलकादीषन्। म
९९ नीषाप्रज्ञास्यास्तित्रीह्यादिः त्वादिनिः। यद्वामनसईषास्तुनिः। प्रज्ञावाममनीषा। इषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। इर्षवदीषन्। घृतस्य इ
मनीषिणाइतिनिगमः॥ ॐ॥ मेधाता। मन्यतेस्फुटे। दधातेस्तृच्। मननस्यज्ञानस्य विधायिता। इषोदरादिः। मेधातासिद्धर्वि रोगोदा
कृतावतिनिगमः॥ ॐ॥ ॥ विधाता। विपूर्वोई धातेस्तृच्। वेधःश इद्वदर्थः॥ निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥विपः। विप क्षेपे
इगुपधलक्षणःकः॥ यद्वाविवितिवाङ्नाममत्वर्थीयो। कारः। विप्रवदर्थः। अग्नस्त्रा हुहेरोविपः इतिनिगमः॥ ॐ॥ मनो। श्चि
त। मनःश्रशेषपदाक्षितत्वज्ञानइत्यस्माद्दैरादिकः। धिपृ। मनसावेतयनं। निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥विपश्चित्। विपो
वश्चेतयतेतसुरूषेकृतिबहुलमिल्लुक। विपश्चश्चेतयतइतिस्कंदस्वामी। इषोदरादित्वात्सप्रपतः। यद्वावाधर्मेकृतौविप
श्चितेपनस्यवे। इंदं इह। विपश्चितमिति निगमौ॥ ॐ॥ ॥विपन्यवः। विपतेः कर्मकृच्छिपश्चेस्तव्याकपश्चस्यनिर्दृशस्या। धिक
विधार्थत्वात्तकन्मुकुप्रत्ययः। यद्वाविविधं पतनं स्तुतिर्यो तिमिगाषोदयश्चेतिकुप्रत्ययः। पूर्वपदस्यविद्वावश्च निपात्यतेविप
न्यवोविप्रासोवाजसो वाजसातयइतिनिगमः। अवश्रद्धः क्रियावचनः॥ ॐ॥ आकेनिपः। आङ्शब्दकेनिपाकेश शेषपदा। वि
इवीमतेमेघविद्रस्पत॥ इतिउः। तमुरूषेकृतिबहुलोकेआत्मनिपततिअध्यात्मज्ञानेयततेनइत्यर्थः। अस्रावया। कनिपानामिनो
वृधइतिनिगमः॥ ॐ॥ ॥ उशिजः। वशकांतौ। वशेःकिःवेतिइतिप्रत्ययः। ग्रहिज्यादिनासंप्रसारणं। कामयतेप्राप्नोतापस्यसितं राम
आरभातुं वा। कक्षीवंतंयउशिजइतिनिगमः॥ ॐ॥ ॥कीस्तासः। कीर्तयतेः पचाद्यचि घञिवा। छांदसंरेफस्यसंतं। कीर्तयतिप्रश ९९

स्तानर्थान्वकीर्त्यतेवास्तवैः। ऊरुशिश्नात् ऊर्ध्वसिरसुक्। द्वितीयविपश्चंदीकीस्तासोअभिघवइतिनिगमः॥ ॐ॥ ॥अद्धातयः। अद्धेति
सत्यनामअतंतेरिमइतीञ्प्रत्ययः। सत्यंप्राप्नोतिगतत्रयीबुद्धयर्थाः। सत्यंज्ञानामिवा। तद्धातयइहिहुरिनिगमः॥ ॐ॥ ॥मतयः।
मन्यतेश्रक्तिन्। ज्ञापतेस्माद्दर्थायद्वामतिरस्यास्तिमंतिरस्यास्तिमत्वर्थीयस्यलुक्। अङ्गीघववावंमतिभिःशविष्ठ। चामिंद्रमतिभि
ःसुतइतिनिगमौ॥ ॐ॥ ॥मनुथाः। मूयपूयप्रोषष्टषादयइतिमनेरुक्किनकारस्यनुभावान्निपात्यते। सविद्दर्थः। मनुथोसि
विष्णुवेद्दाः विप्रजनस्यो ब्रह्मक्तुथोरितिष्ठ। तिरिमत्प्रपटःमनंज्ञानंनुथोमुहुर्षैःतेननुथासंतष्टषोदरादित्वेनमनुथाः। नि
गमोन्वेषणीयः॥ ॥ॐ॥ वाघतः। वहेःसंश्चद्वितत्यहेहतइत्यादयइतिप्रत्ययः। इयधाहद्विहेकारस्याघकारश्चनिपात्यते।
निर्वहतितिग्रंथार्थान्न॥ विष्ट्वीशमीतरणित्वेनवाघतइतिनिगमः॥ ॥ॐ॥ इतिचतुर्विंशतिर्मेधाविनइतिमेधाविनामानि
॥ॐ॥ ॥रेभः। रेभतिरर्चतिकर्मा अवु। स्तोति। निगमोन्वेषणीयः॥ ॐ॥ ॥जरिता। जरतेरर्चतिकर्मणस्तृच्। तामछा
जरित्रारइति निगमः॥ ॐ॥ कारुः। करोतेःकृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्। कर्त्तास्तोत्राणां। विद्राष्टतस्यकारवइतिनिगमः॥ ॐ॥ नदः। नद
तिरर्चतिकर्मा अच्। नदस्यमारुधतःकामआगन्निति निगमः॥ ॐ॥ ॥स्तामुः। षैमस्तूम अ। वेत्त्वर्थेछंदसारा इति बाहुलकी
दुत्। न विप्रज्ञावन्नेस्तोत्रकर्मणि। तामुरितिकेचित्पठंति तमुकास्योयाहर्वबुराणकोद्दं तिस्तोतुद्भयपत्र निगमोन्वेषणीयः॥
ॐ॥ कारिः। कैगैरिशब्दे। कायः कारितिप्रत्ययः। आकारलोपः। कीशब्दस्तोत्रलक्षणं। प्राप्नुमीरयति। इन्नसर्वधानुभ्यः। की

रेष्विन्मंत्रंमनसावनोषितमितिनिगमः॥ छ॥ गोः। व्याख्यातेः पृथिवानामसु। गौयंतेस्तूयंतेनेनदेवताः। योअश्वानांयोगवांगोपति
१०० र्वशीतिनिगमः॥ गोपतिस्तोत्रपतिरितिस्कंदस्वामी॥ छ॥ स्वरिः। स्वरेरगोसुयः। किसुवतिप्रकर्षेणाईरयतिस्तोत्रं। सदापशंसतिस
रयःस्वर्यंवयंचरू। रयः इतिनिगमौ॥ छ॥ ॥नादः। नदतेर्घञ्। भवत्यस्मात्स्तुतिः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ छंदः। छंदतिरर्चतिक
र्माअस्तुत। यद्वा वदिआह्लादनेवदेरादेश्छवइसमसुन्। आह्लादयतिस्तोत्रैः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥सुपः। स्तोभतिरर्च
तिकर्मा। क्विप्। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥रुद्रः। प्रोतेः क्विप्। रुद्रवदः। मन्वयीयोरः स्तोत्रश्च ह्वयानित्यर्थः। सुमन्त्रइरा
णांशतरुद्रियाणां। रुद्राणांरुद्रैर्मिर्वसुभिः पुरोहितइति। निगमो॥ छ॥ ॥कृपणः॥ इतित्रयोदशस्तोतृनामानि॥ छ॥ ॥यज्ञः
प्रख्यातंयज्ञानिकार्मेतिनैरुक्ता इत्यादिभाष्यकारेणात्क्तं दस्वामिनाचयजतेशब्दोबहुधाव्यस्यादितः। यजेर्य ऊयावयतविछ
प्रछरक्षोनङ्। यजनं। इज्यंतेनदेवताः। दिअग्नेषुस्पश्रोदशादित्वेनरूपासिद्धिरुन्नेया। यायज्ञियज्ञेनयजंउदेवेइतिनिगमः॥ छ॥
॥ वेनः। व्याख्यातंमेधाविनामसु। गच्छत्यनेनस्वर्गं। प्रविश्यतेदेकतोहि शेनवास्मिन्नर्थे। तत्रदेवताः। काम्यंतेवा। निगमोन्वि
षणीयः॥ छ॥ अध्वरः। ध्वरतेर्वधकर्मणः पुंसिसंज्ञायांघः। नञ्पूर्वः॥ ध्वराहिंसामस्मिन्नस्तिसोध्वरः। यज्ञेहिसर्वस्यानुग्रहो
हिंसायेपितन्नयस्मादयोहिंस्यंतेषामथ्यनुग्रहमेवशिष्टास्मरंति। नृंषध्यःपशवोहक्षास्मिर्यैवायादिर्यास्त्तथा। पज्ञार्थौनिध
नंप्राप्ताः प्राप्नुवंत्युच्छतीः पुनरिनितस्माद्उपपन्नंयज्ञेहिंसावर्ज्जितत्वां एतद्वात्माथावचनादहिंसाप्रतीयेतअन्यत्रविता राम १००

रुणोपपादितं। अथवाधष्टुर्येबहुब्रीहिअविद्यमानोध्वरोयस्यसोध्वरः। रक्षोभिरहिंसितः। यद्वाध्वरनेयच्चाधवृत्तमिरसुरैररहि
तत्वादध्वरः। अध्वर्ते व्याइत्यर्थः। स्थिरःस्थ। वेयस्कः इत्यक्तमितिस्कंदस्वामी। यद्वाध्वर्थवध्वरहितः। यद्वाध्वरतेयचावृत्तमिरसुरैररहित
त्वादध्वनः। अध्वर्त्रव्यावाइमेदेवाअध्वराविति तदध्वस्याध्वरत्वमितिब्राह्मणं। राजंतमध्वराणामितिनिगमः॥ छ॥ मेधः। व्याख्यातंध
ननामसु। संगच्छंतेत्रदेवताइह विर्गृहीनुदइतिगार्थवासदस्याः। हिनःस्पनेनयापं। कर्त्रीयज्ञोऽव्याणामवमाहे। सयोह विषस्वसा
रस्सूतइतियार्थवासदस्याः। हिनःस्पनेनयापं। कर्त्रायज्ञेअस्सारम्भृतइतिमाधवः। मेधंनुयंततवद्रूपः। तंतवऋयः। तंमेधेषुप्रथमं
देवयंतीरितिनिगमो॥ छ॥ विदथः। विदज्ञाने। विदविचारणो। विदलाभे। विदसत्तायां। रुविदिभ्यांकित्। दितिअथप्रत्ययः॥ ज्ञा
यंतेक्रियतः। लभ्यतेहिदक्षिणादिरत्र। विचार्यंतेहिविद्वद्भिः। भवत्यनेनफलं। अधा। जिव्रीविदथामावदार्थइतिनिगमः॥ छ॥ नी
र्थः। हूनयोत्रादिःघादिश्च। रूहलोरयेतत्। नयनिस्वर्गंकर्त्तारं नीयतेन्नमनुष्यानेनेतिवा॥ निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥सवनं। सुञ्
अभिषवेसुयुरुहः। ल्युटा। अभिषूयतेस्मिन्सोमः। उयतःसवनागहीतिनिगमः॥ छ॥ ॥होत्रा॥ व्याख्यातंवाङ्नामसु। हूयंते
तस्मिन्हविः। अस्मिन्नहव्यानिहोत्रक्रतिज्ञावाचोस्मि संतीतिमत्वयायस्यतु। होत्राविदः सोमतृष्णसोअर्केरितिनिगमः॥ छ॥ इ
ष्टिः। याजरियेवीक्तिन्। यजतोयज्ञवदर्थः। इष्यतेहिसः। इष्टिप्राप्ठोहविर्येतत्राधरान्नः। यजमानेनोद्दातेइतिमाधवः। यथानउप्रमसीइ

१०१ येद्रथ इति निगमः॥ छ ॥ देवताता। दिवु क्रीडादौ घंदावृंतिस्तर्वं स्मन्देवताः। दीव्यंते य यागे त्रेति वा। देवरूपदेवतानि। सर्वदेवेभ्यातिल इतिस्वा
र्थे तातिल सप्तम्या आकारः। निर्दैव नाताता विताव तं धियः। आ देवताता हविषा विवासतीति निगमो॥ छ ॥ मखः। मह पूजायां। महेश्लेति कृ
षप्रत्ययो हलोपश्च। महंते त्र देवताः। तहा मख गतौ घः। वेने वदर्थः। मखः सहस्व दर्चतीति विवक्षि वह्निः स्वध्यस्यते मख इति निगमो
॥ छ ॥ विक्तः। विष्ट व्याप्तौ विषेः क्विबेति नुप्रत्ययः। विशेषेण व्याप्तो तिस्त्र श्रेष्ठ र सिध्यत मनसा जुषेवि ष्णवितस्याप्त इति निगमः॥ छ ॥ ॥
इंदुः। उंदी क्लेदने उंदेरिश्चादेरिप्रत्ययः। क्लिद्यते सूयते स्मिन् सोमः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ ॥ प्रजापतिः। प्रजा श्रेष्ठः यति श्रेष्ठा
यत्य नामसा प्रवरनाम सु व्याख्यातो। प्रजानां पतिः हृष्यो दिहेनुवाल्लु। निगमोन्वेषणीयः॥ छ ॥ ॥ घर्मः। घृ क्षरणदीप्त्योः॥ घ
र्म इति मप्रत्ययः। क्षरत्यस्मिन् सोमः। दीप्यंते त्राग्नय इति वा घर्मस्वेदे मिर्हविरां ब्राह्मन दासस्येः कथे पितृभिर्घर्मसद्भिरिति नि
गमो॥ छ ॥ ॥ इति पंचदशपदानि नामानि॥ छ ॥ ॥ भरताः। भृञ् भरणे। रमिदशियद्रिपविवत्य मितमितगमिभ्यो नत्तप
न्हारेराः इत्यतं। भरतीति स्कंदस्वामी। विभर्ति वहति वा योध्य ऋते हिरण्यभिः। अमेमहां अस्मि ब्राह्मणा भरतेति निगमः। भर
त विकृत दयस्य भारतः॥ छ ॥ कुरवः। कृञ्वि के यरो हर्योरवेति कु प्रत्ययः। विशिष्टं सहानिकर्माणि कुर्वंतः। यद्वा करोति राम
बांदुलका ता कुरुचंव। कुर्वंति कर्माणि। निगमोन्वेषणीयः॥ छ ॥ वाघतः। व्याख्यातं मेधाविनामसु वहंति हवींषि। निर्वहंति वा १०१

यत्र सुरां उप ब्रह्माणि वाघत इति निगमः॥ छ ॥ वृक्तबर्हिषः। वृजी वर्जने वा छ्रत्र छेदनार्थः। निष्ठा प्रत्ययो दितेनिश्चायामि
तीट्प्रतिषेधः। बर्हिः शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु वृक्तं लूनं बर्हिर्यैः। नासत्या वृक्तबर्हिष इति निगमः॥ छ ॥ यतस्रुचः
यम उपरमो निष्ठा। स्रुगतो स्तु विधि गिरिचि वूप्रत्ययः। इकारस्य कारविन्यासा को। उद्यतास्तवो जुहा द्यायैः। निगमोन्वे
षणीयः॥ छ ॥ ॥ मरुतः। व्याख्यातं हिरण्यनामसु। मित मम्मितं वा हवंति मितममितवा रोचयंतो मंत्रयन्नोपयुक्त व्याति
रिक्तलौकिकव्यवहारनिषेधादित्यांबंधादासोपयोपयुक्ताः तां बद्ध्वा द तिततं। क्रियमाण कर्मतार तम्यनरोवतेनामि
तवामित त्वे। बृहद्दि गायगायतमरुतः। आवृत्रहण मरुतः सस्मिन्नाजाविति निगमो॥ छ ॥ सबाधः। बाधृ लोडने लोडि प्रवा
धासहस्त्र तर तिस्त बाधः। राक्षोघ्नमंत्रोचारे रगरक्षो बाधनात्म बाधसा हितम्यं। तं सबाधो पस्तुव इति निगमः॥ छ ॥ ॥ देवयवः
देवशब्दोपपदा द्यातेर्मगर्धादय श्लेतिकु प्रत्ययां तो नियात्यते। देवान्त्रयां तिमनसा हविःप्रदानसमये निगमोन्वेषणी
यः॥ छ ॥ ॥ इति षष्ठा विंशानि नामानि॥ छ ॥ ईमहे। ईङ् गतौ। दिवादिः। बहुलं छंदसीति श्यलोलुक्। इतो वा सात्तिमी माई
य इति निगमः॥ छ ॥ ॥ यामि। या प्रापणे। अदादिः। तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः इति निगमः॥ छ ॥ मन्महे। मनु अव
बोधने। तनादिरात्मनेपदी। लोपश्चास्यान्यतरस्यामिति उप्रत्ययस्य लोपः। वयं हि ते अमन्महीति निगमः॥ ईमहे। यामि मन्महे इ
ति याञ्चाकर्मसु पाठादिति स्कंदस्वामीति॥ छ ॥ ॥ ददहि। ददद दाने भ्वादिः। अस्य येन छंदन शपः। बहुलं छंदसीति वा श्यपो लु

का दुरुल म्योहेर्वै: । पत्न्यायामित्रा हित नं डु भाष्यं दृष्टव्यं ॥ छ ॥ ॥ शाश्वि । शास्त्र शब्दे । स्वादि: पूर्ववत् श्लोलुक् । ऊ लां जः शासि
१०२ ॥ छ ॥ ॥ घृ ॥ हृ । घृ पालन नकरणयो: । ज्वादि: । घादिश्च । व्यत्ययेन शपूव बहुलं छंदसीति लुक । हे अग्ने गगु हृ णत्व मन्य छंदसीति
धिमाव: । दीर्घ: । शाश्वि घृ हृ दिवंसिवा । रायस्पूह्विसधाव इति निगमो । शाक्वी मवयजमानस्य चोदितेत्यत्र शशिधि हृ इत्यत्र व
शश्वि घृहृ इति याज्ञ्याकर्म सु याठाछ कि रक्षानी या ज्याकर्मणोः । यास्वा याचा व तत् । पूर्ववत्ति ता हा ना व । लह त इति स्व
सा भिभावेत्ते ॥ छ ॥ ॥ मिमि हृ । मिह सेचने । बहुलं छंदसीति शयाः श्लु: । छंदस त्वा । तरलोयाभाव: ॥ छ ॥ मिमी
हि माङ्मानो जुहा त्यादि: । व्यत्ययेन हि । व्रजा मित्रद्वे ह हम घो: । यशीवुरि हे हहत्त्वं विमिमत्वं नित्वत्र मिमीहि । इति याज्ञ्याक
र्मसु पठ्यते तत्सेदं रूपं । वि विधं या चन्नि ति हिरवत्त भाष्ये दृष्ट । सत्तु मिनोते र्व्यत्ययेन सोदीर्घश्च मिमी । हत्तिरूपं मन्यते । छ ॥ ॥
रिरिहि हि रिह क त्ययनो तौदादिक: । शस्य पूर्ववत् पु । व हलोपाभावश्च ॥ छ ॥ ॥ रिरीहि । री ङ गतौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । हे
श्लु: । धृतावती रिहृ गो घे । रिरीहि इति निगम गसये गयेसर्थ मवो वृद्ध हन्मासव र मि श्र: ॥ छ ॥ ॥ पापरत् । पृणातेर्णि
चि लुङि ति पिवड्डिश्व यथा ह्रस्वत्वे द्विते सत भावादि त्वे दीर्घो लघो: । इत तथ्रा बहुलं छंदस्य माङ्योगे पा सट भाव: ॥ छ ॥ ॥
यंताः । यमउपरमे । लट् । ऊस । इंड्वइ डाय: स्रुयति घ यंते ति निगम: ॥ छ ॥ ॥ यंधि । यम्कउपरमे । पूर्ववच्छ्योलुक् । हे वो राम
छंदसी । ति पिते व्राजि मत्ते । तिधी भ्रावो म का र लोपाभावश्च । ऊरु गो यं धि जीव स इति निगम: ॥ छ ॥ इषु ध्यति । इषु चरये ॥ १०२

कं ह्वादि । विष्णुत्वा इद इषुध्यते । विष्णोरा य ह इषुध्यति इमत्र इषुध्यति र्याज्ञाकर्मराइस्क स्पद: इति निगमौ ॥ छ ॥ मदेमहि । महीहर्षग्ल
पनयो: स्वरितेत्वात्लिङ ॥ छ ॥ ॥ मनामहे । म्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पाघ्रादिस्व मनादेश: । स्वग्न्यो मनामह इति निगम: ॥ छ ॥
मायते निरुक्त धातु: ॥ छ ॥ ॥ इति सप्तदश याच्ञाकर्माणा: ॥ छ ॥ ॥ दाति । दाप्लवने । अदादि: ददाते र्वा बहुलं छंदसीति शपो लुक्
। दाति प्रियाणि चिद्वसु इति निगम: ॥ छ ॥ दाशति । दाश दाने । स्वरितेत्वात्यस्मै ह दाश मर्त्य इति निगम: ॥ छ ॥ ॥ दांसति । दास दाने । स्वरि
तेन्नः ॥ छ ॥ ॥ राति । रा दाने अदादि: । तस्मै ते रास्व त स्यते भ द्वा येति निगम: ॥ छ ॥ ॥ रासति । रास शब्दे । व्यत्ययेन परस्मैपदं । स नो रा
स त्सुरुष श्चंद्र राध्याइति निगम: ॥ छ ॥ ॥ पृणाक्षि । पृचीसंपर्के । रुधादिसि पृ । पृणाक्षि सा ना सिंरपि मिति निगम: ॥ छ ॥ ॥ पृणाति । पृ
पालन पूरणयो: । ज्वादि घादिश्व । य: पृणाति स ह देवेषु गच्छतीति निगम: ॥ छ ॥ ॥ शिक्षति । शकेः सनि मी मेति इस्त । अत्र लो
पोभ्यासस्य संयोगादिलोप: । यस्त भ्यं दाशा घो वा ते शिक्षादिति निगम: । स शाञ्च उतत: शाक दिस्यन्न सं नंत: । शिक्षतिर्दानिकर्मोपधि
तन्नइति छंदस्वाभिमाण्यं ॥ छ ॥ ॥ तुंजति । तुजि हिंसायां याल ने चतुंजे तुंजेय ऊ न्त्रर इति निगम: ॥ छ ॥ ॥ मंहते । महि गा हि वद्धौ ।
। आत्मनेपदी । स्तोतृभ्यो मंहते मघ मिति निगम: ॥ छ ॥ इति दश दानकर्माणा: ॥ छ ॥ ॥ परि स्त्रव । स्त्रु गतौ । परि पूर्व: । लोण्मध्य
मैकवचनं । इंद्रायेंदो परि स्त्रवेति निगम: ॥ पवस्व ॥ पूङ् पवने । पवस्व सोम मदाय न्निति निगम: ॥ छ ॥ ॥ अम्भर्षो ऋष गतौ । तुदा
दि: । छंदस्युभयथेति शास्य ह धातुक श्रु तिकिचा आवाहुरा: । अभ्यर्ष स्वायुधेति निगम: ॥ छ ॥ ॥ आशिष: । अश्नोतेर्लुट ।

सिबहुलं लेटि इटू लेदो अटौ। छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः॥ इतिच्यवारो ध्येषणाकर्माणः॥ छ॥ ॥स्वपिति। ञिष्वप शये। अदादिः। ञि
१०३ पिरु दादिभ्यः सार्वधातुके इतीट्। योदाद्दितः स्वपिति। तिनिगमः॥ छ॥ सस्ति। षस स्वप्ने। अदादिः। सस्तु मातासस्तु पितेतिनिगमः॥ छ॥
॥ ॥ इति हो स्वपितिकर्माणो॥ छ॥ ॥ कृपः। कुश्राक्षेपपदानि ब्रतेरस्येयपि दृश्यत इति ऊः। अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः। कु। स्तिंतं पा
नमत्र रुक्वस्माध्य। वाद्धौ वा सर्भवाहा। यद्धाकुपत्रोधे दिवादि। इगुपलक्षणात्कः। दृषोदरादित्वाद्दीर्घः। कुर्यं तस्मै मनुष्या दुरादानज
नत्वात्तयंद्वाकव। तर्गति कर्मणः। कुद्रय्यांचयक्षणयः किवाद्दीर्घश्च। रागम्पतेजनार्थिभिः। चितः कूपे वहितऽ इतिनिगमः॥ छ॥ का
तुः। कैगैशब्दे। सितनिगमिमसी तिवाहुलकात्तुन्। शाद्धृतस्त्वयते। बहुजल्पत्वादिना। यद्धाक अश्व्दे उयपदेअततेःछंदसाणा इतिवा
हुलकाद्धुण। कमूदकमासिन्नस्यतीधिगम्यते। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ कर्त्तः। करोतेः। न्तः णोतेर्वा हिंसार्थात् इसिमृग्रिण्वामि
तिवाहुलकात्तन्। क्रियतेऽस्माद्यते पुरुषैः। हिंस्यांतात्र चोराः पथिकादीनर्थवतः। कस्य कृन्तं प्राप्नि स्त्रेतिवा। कर्मैमन्त्रस्य वित्तमा
द्यायद्रवती तिनिगमः॥ छ॥ वव्रः। दृञ् संभक्तौ घञर्थे कविधानमिति। कः। दृणादीनां केट्भवतः। संभज्यते जनार्थिभिः। व
व्राष्ट्रतंतां अवसा पदीष्टेतिनिगमः॥ छ॥ ॥ केट्भवतः। संभज्यते जनार्थिभिः। वव्राअतंता अवसापदीष्टेति निगमः॥ छ॥
काटः। कटेवर्षावरणयो। घञ। अविघ्यतेजनार्थिभिः समीपरूपदृर्वादिभिर्वा। अदयदगतो। घञ। काटेनिर्बेति बाह्मऋषिरद्दृ राम
हतयइतिनिगमः॥ छ॥ खातः। खनु अवदारणे। निष्ठा निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ अवातः। अवद्दूर्वादततेः प वौद्यविशक १०३

इत्वादिचात्पररूपं। अवत अततिखन्यमानो घो। छ। निर्ऋणाह्वान्यस्य थादेशो गुणाभावश्च निपात्यते। ऋश्यामगाः। ऋश्यान घति।
अतोनुपसर्गेकः। पंचम्येकवचनं। कूपो हि दुर्ग्रहस्तृचात। ऋश्यान्नवडद्यति। खंडितजलादानेछन्नकरोति। युवंवंदनमृश्यदादु
हृथुरितिनिगमः॥ छ॥ कारोतरः। कशशब्दाकारः। करोतेर्घञ्। कारिणाखननक्रियायानुत्तरः। अधिकप्रदेशात्तरादुत्कृष्टो वा। य
द्वातंखातमुदकं यस्य सः। कारोतरः। कृन्त्रीदणवा। सन्नदृषोदरादित्वात्कारोतरः। पंचकवचनं निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ कुशयः।
कौशेतो कुशयः। आधिकरणेघञितिशिस्यचप्रत्ययः। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ केवटः। केटृ सेवने। शकादिभ्यो अटन्नित्यटच्प्रत्ययः।
सव्यतेजनार्थिभिः। माकीं संशारिकेवटइतिनिगमः॥ छ॥ ॥ इतिचतुर्दशकूपनामानि॥ छ॥ ॥ तृपुः। तृपप्रीणने। इषेः कि
वेतिवाहुलकादुप्रत्ययः कित्व परइया पहारादेस्तृप्यति निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ तक्वा। तक तिर्गतिकर्मा। तक सहने। अन्येभ्यो
पिदृश्यंत इतिवनिपू तगच्छति मोषणार्थमो षणेन वा पापं सहते अभिन्नवान्। आर्यवंतो मोषणास मयो तक्वानन्नूरिर्ववनास्ति प
कीतिनिगमः॥ छ॥ ॥ रिम्वा। रभराभस्ये। एर्वबहुनिष्टाद्दृषोदरादित्वा दिकारो रागुणाभावश्च। रभते मोषणा निषर्यं वेगेन करो
ति। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ रियुः। ऋफकथनयुद्धनिंदाहिंसादानेषु। इषेः किदेति वाहुलकादु प्रत्ययः। रिफतिके विस
वंतितत्र वाहुलकाद वफकारस्य पकारः। रिपति मोषणार्थ पुद्ध्यते हि न स्ति वाभिं द्यतेस तु रुषैः। मानः सरिपुरीशतेतिनि
गमः॥ छ॥ ॥ रिह्वा। रचिरविवयोजने। अन्येभ्योपिदृश्यत इतिक्कनिप्। वकारस्य ककारो व्यत्ययेन वियोजयति धैर्यवतः। वियुज्य

तेवा प्रायौराज्ञादिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥ छ॥ ॥ रिहायाः। रिहकत्कछनादावितिहो नस्वामी। परस्वैकस्थसविहायसित्यादिनासनिः
१०४ ऽथवा पुंगमो गुणाभावश्चेति पालते रिपुवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥ छ॥ तायुः। तायृ सन्तानपालनयोः। कृदसीयादिति वा कुल्वकादु
णापात्मते यस्मात्सर्वे। यद्वा स्तैस्त्यै संघातशब्दयोः। पूर्ववदुणि सकारस्य लोपो यकारस्यौत्वं स्यघस्त्वपृषोदरादित्वात्। संस्त्यानं संघातं
पिंडीभूतमस्मिन्मायामिति नैरुक्ताः। यद्वा तस्य रुपसृ यादौ तृ पूर्ववदुणि वा कुल्वं कादसकारस्य यकारः। उपसृतो राघुसा विह लोके
ऽत्युषापत्ताराज्ञामारिष्यमाणत्वात् परलोकोपघर्मेणाघर्मे कत्वादिति स्वामी। अथ सेतायवोयथा। उत तस्मेनं वस्त्रम
थिंन तायुमिति। निगमो॥ छ॥ ॥ तस्करः। तत्करोतीति विग्रहादिवाविभानिशाप्रभेत्यादिनाटप्रत्ययः। करोति यत्पापकमिति
नैरुक्ताः। तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थोऽध्याहार्यः पापकर्म वनिर्दिष्टमभिप्रेतमित्याह। यत्पापकमिति नैरुक्ता इति। विय
करणात्तुशब्दस्त्वरवा वसामान्येन्याडुः। तद्धृहतोः करयमोऽध्यारादेवतयोः टनलोपश्चेति तनोतेर्वा स्यात्संततकर्मेति संततं क
र्म स्तेयमस्येति तनोतेः कर्मशब्दान्तु कितस्करः। तदू संततकर्मतंदर्शयं जिघ्रहि। रात्रेः कर्मेति। दिवापथि मोषेणानरात्रौ सं
धिच्छेदनेनेति स्कंदस्वामी। तनोतेः क्विपि नलोपे तु किचतं। यद्वा सज्जियजितनिभ्योडिदिति अदि प्रत्यये व तत्कर्मशब्दस्य मकार
नकारयोर्लोपः। पृषोदरादिचात्तन्न सजैवतस्करावनर्गुः। तस्करा गायतपेनमइति निगमौ॥ छ॥ ॥ वनर्गुः। वनशब्दोपपदा राम
द्गमेरग्वादयश्चेति डुः वप्रत्ययोरुडागमश्च नियात्यते। तस्करशो हि योषणार्थं सदा वनं गच्छेति निगमोऽन्वेषणीयः॥ छ॥ दु १०४

रश्चिव। इद्दों। कोटिल्ये। हिपूराणाद्वोपइति चकारलोपः। चितीसंज्ञाने क्विपूाहुरः कोटिल्याणि चेतयतो यद्वा हरतेरस्पेषा। पिहप्रत्ययेनद
ति। विचिगुरौपृषोदरादित्वादकारस्योकारः। हुरः अथ मामा हर्स्वं च चेतयते विनोते वा। क्विपि रोहतानर्थान सं। चिनोतिस्त्र पि प्रायादञ
कर्मणि। विरत्वात्तन्मुरुपैषु तिवदुलमिपलुक। मुवारांडु रश्चितमितिनिगमः॥ छ॥ ॥ मुषावान्। मुषात्तये। इकद्रुषरुदिकरादन्ति
न इतिडीपमुमापरामस्यास्ति ज्योत्स्नातमिस्रांश्च। गिरतोजेविव्रजेस्वल्लगोमिन्मलिनमलीमसप्राद्युदिन वप्रत्ययो निपात्यते। मलु
च स्तेयकरणे। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। मलिनश्चासौ हश्चासौ च कश्च मलिम्लुचः। पृषोदरादित्वेन नलोपः। निगमोऽन्वेषणीयः। मलिम्लुच मन्ते
यागंतरे। तत्त्वमुचरस्त्वादित्वात्त्वुच। ये जनेषु मलिम्लुच इति निगमः॥ छ॥ ॥ अघशंसः। आडः पूर्वान्हंते रन्येष पिहप्रत्ययनडइति। डा
पृषोदरादित्वात् आङोडस्त्वं हकारस्य घत्वं च। शंसेः पचाद्यच्। आगंतागपरस्वमाशंसमानश्च। अघशंसस्य वृकस्य चिदिति निग
मः॥ छ॥ ॥ वृकः। आख्यातं वरु नाम सु। वारको मार्गस्य। आदातापरस्वानां गत्वार्थवतो। यो नः पृषन्न घोवृकइति निगमः। छ॥
इति चतुर्दशस्तेनानामानि॥ छ॥ निरायनिः। शपू हूवीपते। नेमतेर्वा अघमदयस्वे निपात्सस्य ष्टिलोपो रेफलोपश्च नि
पात्यते। निस्मातं वहिर्नीतं। निर्गतं अन्तर्हितं वा हतस्मान्निरायं विचरंस्तापः। निरायः सन्नहोमनसाचरामीति निगमो॥ छ॥ स
स्वः। संस्ववो स्वरेत्तेगीति कर्मणो वि रपरगुणः समोऽन्तलोपः सम्पगंतगंतं विनिर्मितः। वा। सस्व। हे यन्मरुतो गोतमोऽयस्
स्व ज्ञोजिहीलिरेयदाविरिति निगमो॥ छ॥ ॥ सनुतः। हिरुक्। स्वरादिस नुतर्हें हितं तवः। यईंददर्श हिरु गिन्नु तस्मादिति

निगमौ॥ छ॥ ॥अपीच्यं। अपीच्यमपचितमित्यादिभाष्ये अपेतमित्यंतर्हितमिति स्कंदस्वामी। आपपूर्वादयतेः अपपूर्वाच्च वि
१०५ नीतेरच्यादित्वाद्यत्प्रत्ययः छिलोपादिचनिपातनतो प्रतीच्यस्य निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ नामनत्वमुरयी च्यं च्रियस्त्री नामसपीच्य इति
निगमौ॥ प्रियस्त्री नामसपीमइमन्त्र अपिपूर्वाद्दंचतेरं त्विगित्यादिना क्विन्प्रत्ययः॥ ततो भवे छंदसीतियत्। अचइत्यकारलोपः
चवितिपूर्वपदस्यदीर्घः॥ अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्राः॥ छ॥ इति षट्निर्णीतांतर्हितनामधेयानि॥ छ॥ ॥ आके
पराके। दुः पूर्वात् परापूर्वाच्चएतेर्पिनाकादय इति आकात्र सयोषा नृपपहलोयोषानुलोमनिपातनते। दुर्भ्रमः पराग
मश्च। पद्यात्राङ्पूर्वात्परापूर्वाच्चकिरतेरमेचणोति। आकोसंमेपराकोसंमेचतद्द्विहिपमिवभवति। आके। निगमोन्वेषणी
यः॥ इयंतमस्परजसः पराकेइति निगमः॥ छ॥ पराचैः। नीचैरितिवदव्ययं पराचैरिति भट्टभास्करमिश्राः। निगमोन्वेषणी
यः॥ छ॥ आरे अस्मद्यं नहितव्यारनिमिषश्च नेशइतिनिगमः॥ छ॥ परावतः। ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वासत्सायने यं
वर्त्तमानात्सोपसर्गात्परोपसर्गाद्वा उपसर्गो छंदसि धात्वर्थ इति वृत्तिः॥ पृषोदरादित्वात्प्रप्राशब्दपराभावः॥ प्रहर्षणा ईरितिवि
छिन्नं परागतमिववात्। भवति। परावतं परमांगतंवाउ। ससा इ सं परावत इति निगमौ॥ छ॥ ॥ इति पंचदूरनामानि॥
प्रत्नप्रत्नस्वराणा इतिन्नप्रत्ययः॥ तं प्रत्नथापूर्वथा विश्वथेमथेति निगमः॥ छ॥ ॥ प्रदिवः। पदामनुष्या घृदिमत्र राम
प्रथमाबहुवचनांतेन वप्रति दिव इति सेव सामानाधिकरण्यापदर्शितात्तसकारांतमेनदव्ययमिसाहुः॥ इंद्रार्थेनेनाना १०५

दिकालप्रवृत्तत्वाइत्यमावयत्ममिते नमुप्रगातानिदिनान्यस्मात्पृषोदरादित्वात्काकारस्य वकारइत्यादियुक्तिः॥ निगमेषुवचनव्यत्यय
श्चाप्रयणीयेना॥ छ॥ ॥प्रवयाः॥ प्रगतं वयोयस्योवयःकालमात्रमत्र दिवसस्ते। निगमोन्वेषणीयः॥ छ॥ सनेमि। अव्ययं सनेम
समकृपस्त्वमीवाः सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः। सनेम्यस्ं मरुतो जुनंतीतिनिगमाः॥ छ॥ ॥ पूर्व्यं। पूर्वं हरणी पवाघव्र वयः प्र
भतिपूरयतीति पूर्वकालं पूर्वस्मिन्काले भवं पूर्व्यं भवे छंदसीतियत् यद्वापूर्वेःर्नुतमिनयौचेतियः॥ पूर्व्यं हि तरस्यनः। यः स्तो
मेभिर्वावृधे पूर्व्येभिरितिनिगमौ॥ छ॥ अह्नाय। अव्ययं। निगमोन्वेषणीयः इति षट्पुराणनामानि॥ छ॥ नवम्। आ ड यविशि
ष्टान्नयतेरेरति स्वपकारस्य वकारोव्यत्ययेन अविस्तृत तत्तान्नदानीके नरिदानीनमिवततभवतिपद्दा ए नु तौ रूदोरप्र। नूयते
सूयते। अविस्तृतवेरमणीयत्वादि तिनवेन पूर्वेदयमानास्यमेति निगमः॥ छ॥ नूत्नां नौतेरवराश्राम्नासाम्नासत्र घन्ने मा
द्विनान्नप्रत्ययोदीर्घश्चनिपात्यतोनूपतेर्न्त्नाइदिं उ नेव यमितिनिगमः॥ छ॥ नूतनं। नवस्य नू आदेशो वक्त्रस्तनन्वा खइस्य
यांचक्र्याइतितप्रत्ययः॥ इंद्रोन्नूतनेरुते तिनिगमः॥ छ॥ नव्यं। नवमेवनव्यं पपस्वपसोके तिस्वार्थे यत्। यद्वानौतेरवोय
त्। वांतोयिप्रत्यये। इंद्राग्नी स्तोमं जनयामिनव्यमितिनिगमः॥ छ॥ इदा। तपोर्दाहिलोचछंदसीतिइदशब्दास्नसप्तम्यंता
द्दाप्रत्ययः॥ इदमहश्रा। इदाहि वउपस्तुतिमितिनिगमः॥ छ॥ इदानीं। इदानीं च तितस्मादेवदानी प्रत्ययः॥ इदानीमङ्
उपवाच्योम्नभिरितिनिगमः॥ छ॥ इतिपल्लेवनवनामानि॥ छ॥ ॥ अपिवेद्दत्यादीनि भाष्यकारैरेव निरुक्तानि॥ छ॥

स्वधो व्याख्यातमन्ननामसु । स्वेना मम्भ्रज्ञ आमंधारयतः । संधनं धापने आनयोरिवा । घावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनांत
१०६ नं । तथा च । आदु अुवाते मिथुनानि नामेप चस्कं दस्वा मा मिथुनानि द्विवचनसंयुक्ता । निनामा निस्वधे पुरंधोद्रुत्वादी निस्तोत्र
म्यः स्पश्व तेइति ॥ छ ॥ ॥ पुरंधी । पुरा । शाधीयंतेन्नयोः । कर्म्मराप धिकरणेवैनि किष्ठप्रत्ययः । पृषोदरा । दित्वान्मकारपञ्जुरूनः । निग
मोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ॥ धिषणे । व्याख्यातं वाङ्नामसु । इग ब्रेसमर्थेस्वार द्विंतुं धारयित्र्यो वा देवमनुष्यादीन् शब्दाते स्तुपते वा नि
मोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ रोदसी ॥ रोदसी इत्येतदंमस्ति स्त्रीलिंग । द्विवचनांत घावापृथिव्योर्वर्त्तमानं आस्ति नपुंसक । द्विवचनांतं आस्ति
वाक्यपं । तत्र निगमानो साधारणयोन्ते षां नयाणाम पिसाधारणो यंयाठइत्याद्रु : प्रस्तरस्वा । पिविभूवा रोदस्यो रोदसी च तेइत्यत्रा
घईदं नो दिविभुविचवर्त्तते । अन्यःसांतः । किं वेदयमाह अव समयाक्ति यथा घावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी च तेइतिइरस्वामी
। तत्र रुधेरसुन् पृषोदरा । दित्वात्तधकारस्य दकारः । स्त्रीलिंगे तु गौतिङीप । वा छंदसीति पूर्वसवर्णः । अभ्याहि विविध
रुद्धा निसर्वभूतानि अतोवरभावात् । नमो दिवेवृहते रोदसीभ्यां । होतारंसमयजं । रादस्या : । इमे विदिं इरोदसी आपारे इति
निगमः । विषितस्तकारोदसीन्महणाद्र्याद्यौ अंतोदात्तो रोदसीशब्दो रुद्र यत्नी वचन इति माधवः ॥ छ ॥ ज्ञोरणा ॥ व्याख्यातं
पृथिवी नामसु । अपृ : ज्ञौ रणी सवतेमा हि नावा निति निगमः ॥ छ ॥ अभसी । व्याख्यात तु सुदकनामसु । बाहुलकादचापिनुम् राम
भवतः आप्नुतः यद्वा अभउदकमनयोरस्ति । मत्वर्थीयस्य लुक् । एकत्वाव शिष्टम परत्वाव शिष्यमाणं आदित्यमंडलस्थं नि १०६

गमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ नभसी । णह बंधने । नह्येते इविहस्थेति असुन् । साहचर्याद् इमे आपि नभः शब्दो व्यते संबध्यते पुराणवह्निः । नि
गमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ रजसी । रंज रागे । भूरंजिभ्यां किदिति असुन् । रजकरजनरस्वोतिवा । नलोपः । रजके स्वगुरोभू ताना । रजोरंजते
रीतिवर्णसाइ तिमाधवः । गम्यते पुराण वह्निः । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ सदसी । सदेरसुन् । सीदंत्यनयो र्दिव मनुष्यादयः । निगमोन्वेष
णीयः ॥ छ ॥ सपत्नी । सदेरेवमनिन् बहुलेवं हि वृद्धनमत्वमहन्नामसु व्याख्यातं । बहुभिः पदार्थैः सह वर्तते । उर्वी पृथ्वी बहुले हरे अंते
इति निगमः ॥ छ ॥ गम्भीरे गभीरे व्याख्याते वाङ्नामसु । गम्यते सन्तुरुषैः प्राणिभिः स्वमनयोर्देवमनुष्यादयः । नगमोन्वेषणीयो ॥ छ ॥
॥ चुरोपे चुराअपनेद्रः । नसर्वधातुभ्यः । न्द्रदिकारादितिङीष । अपनयतस्वा प्रितानां ले प्रान्ना । यद्वा वर्त्तते लुटि । छंदस त्वात्त संप्रसा
रणं गुरोश्च दित्वात्तङीष । अवंतिचदर्थः । अभिसंदेवं सावितारमोण्योरिति निगमः ॥ छ ॥ ॥ चम्वौचमु अदने । कृषिवमितनि
धनिधनिसर्जिस्वर्जिभ्यकः । चम्यंत्यनयोः उन्नानयोम्यः अम्बो ऊर्यों निरत इति निगमाः ॥ छ ॥ ॥ यामस्यै । स्पर्शसंस्पर्शने । स्पर्शे
अनोपर्वेश्वराश्च तयो धातोः फावश्वरिताव्युह्निः । व्यत्ययेन पुल्लिंगता । पार्श्वे इति पाठांतरं । संस्पृशेते ह्याप्नुतः सर्वान्
पदार्थान् । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ॥ महीएतदादी निचलारिपृथिवीनामसु व्याख्यानि । महत्योष्ट ऊनायेवा । वपेते
भिषसामहीइति निगमः ॥ उर्वी । विस्तीर्णे आछादयित्र्यौ वा [illegible] धरिक्षितलोकस्य । निगमोन्वेषणीयः ॥ पृथ्वी । प्रख्या
ताविस्तापते ब्रह्मणा स्पर्श्विवकालेनिगमोन्वेषणीयः ॥ अही । गोनामसु व्याख्याते । गम्यते आरा मिः । निगमोन्वेषणीयः ॥ छ ॥ ह

रेऽश्रंते। दुःशब्देपदादेते दुरीणो लोपश्चेति रकारस्य योधातोर्लोपश्च। रोरीतिरेफलोपः। ढलोपेपूर्वस्य दीर्घः। अमगत्यादौ। हसि
१०७ म्रियतेवामा। मित्रमन्तवत्। अतोततेरिति भाष्यं तत्रबाहुलकात्तन्। मकारस्थाने तादेशः। दुःखेनगम्यते हरसमेनाह्वादेर्मध्यात्वसततग
तौभवति। नकट्टादिदान्तीमध्येवाप्तीति स्कंदस्वामी। हरिस्त्रुतावसानमविधिर्धियोः। तमुरुषेक्त तिबकुलमिमलुक्। समा
माविपुत्तेहरे श्रांते इतिनिगमः। १६॥ ॥अपारो पारत्तीरकर्मसमाप्तौ। चरादिरदंतः। घञ्। समाप्तिरितिवा। समाप्यतेने
नेतिवापारः। अपारेदूरपारे इति भाष्ये। अविद्यमानः पारमंतंयया। तअपारे। दूरविनपराभवेदर्थ्यपति पुराणात्रप
वालोकपर्यंततामिति स्कंदस्वामी। निगमोन्वेषणीयः॥ १६॥ अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमितिसिद्धं॥ १६॥॥
इतिदेवराजयज्वा विरचिते नैघंटुककांडनिर्वचने तृतीयोध्यायः॥ १६॥ ॥स्वरादीनातिष्ठर्वमुक्तस्यप्रकरणात्रयस्य नि
गमदेवताकांडयोर्निर्वचनंभाष्ये स्कंदस्वामिभिः प्रदर्शितं। विशदप्रकृत्याव्यात प्रक्रियाविशदीकृतमनेनैव व्याख्या
ख्याततत्रनिगमव्याख्यानादिपदनामानुसहितं ततनैव दृष्टव्यं॥ १६॥ ॥स्वः। सुष्ठुअवदत्तेरणपतेर्वा स्प्याप्यिद्धप्रत इतिविचि
दृश्यिग्रहणात्सप्रयोगानुसरणार्थवादकर्त्तयपिभवति। ईरयतेरिकारस्याकारोयप्रत्ययेनगुणः। स्वरादिनिपातमव्ययं।
सुपोलुक्। रेफस्यविसर्जनीयः। शोभनमरणंगमनं। सुखायहितायवायुस्यशोभनंवा प्रेरणं तमसां यस्य सुष्ठुवाऽऽतोरणिमिराम
मिरसाना दानुभासंवाऽस्योति। धांतरूचादीनां। भासास्तुष्टरूष्टरूतः श्रा प्र इतिवा स्वरादिमः धोः सुसुष्ठुगताशोभनंवा अर १०७

णमस्यां प्रेरणेर्वा पुराणन्तु द्विरर्थाता सुष्ठुवा पुराणन्तत ईरयतिस्वः नाः रेसेः स्वर्तो भासिं भिर्ज्योतिषां स्वयमेववादानामनुसुर्वा स्वरि
तिदिवत् उदाहरणं। एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णज्योतिरित्यादिमंत्रस्य॥ १६॥ ॥पृश्निः। प्रश्नुर्वाः दश्नोतेर्वा स्पृशतेर्वा प
रोक्षः। पाम्नराणीतिनिप्रत्ययः। प्राशे स्पृशेः पृष्टं भावत्वनिपात्यते। प्राश्नुतस नंभुक्तोवर्णसंस्पर्शरसान्यानृर्चंतोपं
आदातारसावितिसर्थः॥ हृत्वाख्यानमस्यतत्रपूर्वे रासंसर्गमाभासंज्योतिषां। संस्पर्शो भासेतिवा पृश्निरादित्यः। द्यौस्तु सं
स्पृष्टाज्योतिभिः पुराणन्तु द्विस्व। सुकृतां वारणतानिज्योतींषि यन्नेरुच्चरणीति अतः। पृश्नेः पुत्राउपमासोवसिष्ठा इतिनिग
मोदिवो। अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इत्यादिमंत्रस्य॥ १६॥ ॥नाकः। नयातः पिनाकादयश्चेति आकप्रत्ययष्टिलोपश्चनिपा
त्यते। नेतारसानां। नेताभासामात्मीयानां। ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः। द्यौस्तु कमितिसुखनामनकं अकं असुखं। नअ
कंयत्रसनाकः। नञ्चायनपाद्वेदाइत्यादिनानञः प्रकृतिभावः। नवाअमुंलोकं जग्मुषेकिंचनाकमितिब्राह्मणं। अ
मुक्रिसुखमित्यर्थः। नाकस्यपृष्ठेअधिनिघातिश्रित इतिदिवः। तस्मिन्नदस्मन्निदधेनावेअग्निमितिनिगमआदित्यस
स्य॥ १६॥ ॥गौः। व्याख्यातं पृथिवीनामसु। गमिरत्रांतर्णीतण्यर्थः। गमयतिरसान्मंडलेप्रतिरश्मिभिः। गच्छतिवांतरि
क्षे इतिगौरादित्यः॥ यत्रपृथिव्याउपरिदूरंगतागपद्मास्यांज्योतींषिगच्छंतीतिगौः द्यौः। गवामसिगोपतिरेक इंद्रेतिदि
वः। उताद पुरस्थेगवीतिआदित्यस्य॥ १६॥ ॥विष्टप्। एभिपतेअक्षयं। विष्टवीता। क्विपिभकारस्यकारोयस्यपेनावि

ष्टंभिरा विशन्ति यैर्वर्त्मनि ते । यद्वा विशेरेव बाहुलकादुपसिद्धिः । एषि घोरसानादानुमा विष्टः अभिनिविष्ट इत्यर्थः । एवमेव नभा स
१०८ ज्योतीषां । भास्वा वा विष्टम्भानः आदित्यः घोरा मा विद्योतिनिर्भिः सुरापथः द्विष्टं गच्छत्यृषस्यवि ष्टमित्याहुः दाहरणं ॥ छ ॥
नभाः । नयतेरसुन् गुणो नयन्ति स्विते बाहुलकाद्घकारस्य भकारः । नाकपृष्ठेन समानोर्थः । अथ भावासन्नपृष्ठस्याकारस्य
ह्रस्वत्वं सकारलोपो भकारनकारयोः स्थानविपर्ययः । सान्तत्वं वसर्वत्र सत्त्व प्राप्यनुन्नौ पृषोदरादित्वात् दृष्टव्यं । यद्वा नन
भाति भासि वेति नभः एकस्य नञो लोपः । अनस्य प्रकृतिभावः । असुनि भाते टिलोप प्रश्न तेन द्यो व्याख्यातः । ज्योतिष्मति
प्रतिसुंचते नभः । सुकहानभसेत्कदाहरणं ॥ छ ॥ इति षट् साधारणानि दिवसस्यादित्यस्य ॥ छ ॥ ॥ इदमादावुपमा
तद्भेदनामानि भाष्यकारेणास्य दर्शयित्वा भिन्नाच विस्तरेण व्याख्यातानि । निपातत्वात्प्रायः निर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदा
हरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते । इदमिव इदं यथा । अत्र इदंशब्द उपमानशब्दः सन्निधापनार्थमुपक्षिप्तः उपादेयार्थेस्तु निपाताः
पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । इंदुरिवेह श्रवः सिद्धः । यथा वातो यथा वनं ॥ छ ॥ ॥ अग्निर्नये । अ
त्र नशब्द उपमार्थायाः । अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः ॥ छ ॥ चतुरश्चिद्ददमानात् । अत्र चिच्छब्दः ॥ छ ॥ ब्राह्मणा
व्रतचारिणः । उपमाप्रतिषेधे वादिनोपालुप्तोपमः ॥ छ ॥ चतुरश्चिद्ददमानात् । अत्र चिच्छब्दः ॥ छ ॥ वृक्षस्य राम
नु ते पुरुहूत वयाः । अत्र नुशब्दः । जार आभगं उदीरयपि तराजार आभगं । अत्राकारः ॥ छ ॥ मेषो भूतोऽभियन्नयः । अत्र न १०८

नशब्देनोपमोच्यते ॥ छ ॥ तद्रूपः । तद्वर्णः ॥ इदं शब्दवत्तच्छब्दस्यार्थः । रूपशब्देन वर्णशब्देनेचोत्तरपदेन समासादु
पमा प्रतीयते हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृगिति मंत्रे द्रष्टव्यौ ॥ छ ॥ तद्वत् । एवं च तच्छब्दस्यार्थः । प्रियमेधवदत्रिवत् । तेन
तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तत्र तस्येवेति वतिः ॥ छ ॥ ॥ यथा तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा । प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसीति इ
वार्थे यं थाल् विहितः ॥ छ ॥ इति द्वादशोपमा तद्भेदनामानि ॥ छ ॥ ॥ याद्दृश्य स्यानन्तरसिद्ध इति केषुचित्कोशेषु दृश्यते । त
त्र पठनीयं ॥ छ ॥ ॥ अथ लघुनामानीत्यादिभाष्यस्यानुव्याख्यानं । व्रतचारिण इति सर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्योपपन्नत्वात् ।
छ ॥ ॥ प्रसितौ । अभीके । दूरमासन्नस्य । प्रपूर्वाद्द्रातेर्निष्ठायां प्राशब्दस्य प्रकृतिभावः । यद्वा इणनादयेभ्योपि दृश्यंत
इति क्तप्रत्यये बाहुलकाद्यकारलोपः । पित्वं पदस्य आसन्नार्थः । प्रकृष्टदेशकालो प्राप्तिः प्रपित्व इति । अभिद्वा
दं वति रिसी कादव चेति इ व न्यस्य पोधानुलोपश्च निपात्यते । आभीके आसन्ने इत्यर्थः । सो पूर्व गोस्त प्रस्पती पथा ह ष
विति तथा पदितो । अपि तनः प्रपित्वे तूयमा गहि । अभीके चिदु लोककृदित पिनिगमो भवत ॥ छ ॥ दभ्रं अर्भ
कमित्यल्पस्य । दभ्र इति दभ्नोतेर्वधकर्मणः स्कधितं चोत्यादिना रक् । आनिदितामिति नलोपः । सुदभं सुदेधं अल्प
त्वात् । सुसोपकर्षे तां अयार्थे विशिष्टार्थ ऋतेरर्भ वावपृथुकपाकावयसीति कप्रत्यये कारस्यादेवा रकारागमः । हका
रस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारेवोपजनेच अर्भकः । मित्ति निपात्यते । अव हूतं अनय रिमाणं इत्यर्थः । मामेदभ्राणि

मम यः ॥ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः ॥ ७ ॥ निरः सत इति प्राप्तस्य अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः ॥ नरतेस्त निबादुलकादका
१०६ रस्येकारः । तोर्णाप्राप्त मागतं । सर्त्तेरसुनिरेफस्य वकारः । स्रुतः सृत्तं । अप्राप्तस्येति पाठे पराचितं तरितांसि ररांच इष
ये । तिरश्चिदर्थ्यथा परिधाने वृद्धिदन्सतर्षितिरसः ॥ ७ ॥ त्वोवेमइत्यहंस्य । अहंशा द्रोवसंप्र विभागवचनअहं
हरते रितित पुंराक निर्दे शात्नत्व । अपनतः अपेत्य समुदायात्त ततः इष्वकन्नतः तंनोते रूपधायाः इत्वं उकारः । यशादे
शः नकारस्याविसर्जनीयः । इति स्कंद स्वामी । तनोते रिघ निघ घालि घादयइति प्रकृत्यस्य पक्षिलो यो नियास्यते । नेम
शब्दोऽत्र नामसु व्याख्यातः । सर्वादिरयं समुदाया दवनीतः इष्टयग्रुत इत्यर्थः ॥ पायतित्वो अनुयोगरणानि । नेमे देवा
नेमे सुराः । प्रनेमस्मिन्नदहश्रोसोमो अन्तः ॥ ८ ॥ ॥ कृत्ताः स्त्र मिरितिन कृत्तारणां । कृपगतो । कृपेतासंवीतिवि कित्तप्रस
यः ॥ कृषिरत्न उदविशिष्टः । उहृतानिक हुंमा । रितानीव प्रकाशं तेस्न अन्नाच्छादने । कर्मण्यपोणादिकः । छिप्रबाहुलका
नुमभवति । तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानीव प्रकाशनेहितस्य यावाय थाहस्वं । अमाप नके हानिहिता सच्छा । पं भ्रपंता
मिवहुभिः ॥ ९ ॥ ॥ वम्रीन्निरुपाङ्गिहिका इति मीमिकानां । वम्रशब्दो हस्वनामसु व्याख्यातः । आतेरखिवि पयादिति
डीष् । जातिप्राक्स्न्यायत्वं । पुंसयोईपोलोके स्त्रीलिंगोप्रसिद्ध इति सपण्डितः । वर्मं निहितोमुदकं वोप जिहिकाः । हेवा राम
यहा जिह्वेति जिघ्रते जिघर्त्तेर्वा वप्रत्ययान्तं निपात्यते । जिह्वा संज्ञायां कन्नप्रत्ययस्थादित्वात् । उपजिघ्रति काच १०८

तदादिवानि विविश्यमाराः घाणों ऽङ्घ्रियं वल्तवन्नास्त्रमितिकेचित् । उपरकृणाहोदकस्य उपजिह्विका । यदल्फ पाजिह्विका
पहन्त्रो अतिसर्पति । वम्रशब्दस्य पुल्लिंगस्याप्यमेव निगमः । वम्रीभिरनुवित्तः गुहा । स्त्रितिस्त्री । लिंगस्य ॥ ७ ॥ ॥ उदरं
दरमित्यावपनस्य । उदरं उदर्यो वीर्तवह विदारणा इत्यस्मादीरगत्तावित्यस्माद्वारूदोरपि घाञिपउदरमुदीरं वा सहदरं
दंवतदरणं वमथ्यत उहंमा । गोगतं वाई स्नोमिनिस्वादित्वानिष्ठानत्वं । यदा उद्धूयत्तवलं तदुदीर्णां प्राचितं भवति उज्वप
दर्णासहउं उकारस्य दकारेणादेरस्य इकारः पहास्वाकारेणा उरं धामहरसेसोदरवतो हि बलमवति । न्दरं । गह्नना
मसुव्याख्यातं । कृतदरं । तन्नदरं नष्टराणायवेनास मिहो अजन्न हृदरमं तानं ॥ ८ ॥ ॥ रंभः पिनाकमितिदंडस्य । रम रा
भस्य । अवष्टा । न्नमनेवन्नं तो वमीतिघञ्चार भेरशाहिवटो । रेतिनुम् । आरंभते आस्रत्यवष्टंभायदरः । आत्वा रंभंन
ञिवपः ॥ पिनाकं पिष्ठ संचर्स्यने । पिनाकादयश्वेति आकप्रत्ययः षकारस्य नकारो गुरागाभावश्च निपात्यते । प्रतिपि
नष्टिहिनस्तनेन शत्रून । दंडाकारं धनुरुच्यते । तद्धरूविनो महादेवस्यमेव सामान्येन अवततधन्वा पिनाकहस्त
हन्निवासाः ॥ ९ ॥ ॥ मेनायाइति स्त्रीणां ॥ उभावपि शब्दो व्याख्यातो वाङ्गामसु । मानयंतिहिताः पतिश्वशुरमा
नुंत्वादयः । इत्यस्मात्षपितव्याश्वेति । स्मरणात्तगाछंत्येनाइमपत्या । थिनः । अमेनं श्विज्ञानिवतस्वकर्थ्यो । यास्त्व
न्कृतं नपसीतन्वत ॥ ७ ॥ ॥ शिपः । वेतसइति पुंस्यकूननतस्या शेषः शपतेः स्प शास्यर्थीदसुनिबाहुल्कात् । सप्त

११०

दृस्पर्शे भावः। स्पृश्यतेनेनेति त्वगिंद्रियं। तद्धेतुश्च विशिष्टानंदलक्षणां सुखं स्पर्शशब्देनोच्यते। त्वगिंद्रियस्पर्शमात्रकां शे
पमित्युदाहरणोकारांतविनदर्शनात्। कृष्णोघकृत इति के चित्तत्सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः।। यद्यपि च जग्धं जभ्यां
रूपसंगयोः पुरुवेति शीर्षसुनत्रागमेन कथं विक्षेपः सिद्ध्यतीति तथापि तत्राथा नो चित्सानुष्णक्षोरदधीत्यसुयः।
मुखपोर्मिश्रिताः सयः। मानोमघोवनिःष पीयराहादृत्साहोसयलशब्दनमेहनस्याभिधानोदर्थौ चित्साञ्चसशब्दस्प
र्शभावे नन्वथं चिन्निवोडुं युक्तमिति तस्यते रात्मकर्त्तं तथाचोक्तं। अथ निमः पराङ्के तनसंस्कारमाश्रियेतेति विपूर्वो न्न सु
नुपलक्ष्यदृस्यस्मान्यचाद्य विवितसः। वितसस्य वा वेतसः। प्रज्ञादित्वादण। विशेषेणानस्यतिश्लिष्टो भवति। प्राक्संस
भोगकालात्त यहाविमक्ष्टिक। मितिवत्। विशब्दः प्रतिषेधार्थीयः। नतस्य तित्र रूपं। सेक्तृसामर्थ्यस्यानुपपत्तेरात्वात्।
पस्यामुष्णांतः प्रहरामशेषं। सवितारमंक्षिता गंधदोनत्क्षेपेन विःस्यमाङ्कः श्रयपोवेतसेन। छं।। ।। अया। एनारस्म
पदेशस्य। प्रत्यक्षान्निधानमिहोपदेशो। भिप्रेतः। सामान्येन वैते त्रिष्वपि लिंगेषु त्रयन येति पदस्य न शब्दलोपेन अया
अयाते अस्मेसाभिधाविधेमेति स्त्रियाः समिधासमानाधासामानाधिकरण्यात्। एना। ह्विता। याटोस्विनद्रतिद
हमेतदोरनादेशः। विषयेस्त्नादेशः। एताये कवचनस्याकारः। एनावो अग्निंनमस्येति नपुंसकस्य। नमसमाना राम
धिकरणात्स्नापस्मातन्वसस्रंजस्वेतिनपुंसः पत्निसामानाधिकरण्यात्। ह्रू शब्दइति प्रकरणोपजिज्ञा विषयधात् ११०

अथाह। छं।। ।सिषक्त सचत इति सिद्धांत पासिद्ध्यर्थमामैव मवोचत्। परमार्थस्तु धात्वर्थ प्रतिपादनपरत्वेनैवोख्या
तपदोपादानमपष्पनिगमत्वेन। अतश्चैव दुक्तं भवति सिषक्तु सचत इति सेवार्थो धातुरिति। तथाहि भावप्रधान
माख्यातमिति हि स्वसिद्धांतः। सिषक्तु सचति षचसमवाये भ्वादिः स्वरितेत्। अत्र सेवार्थः। सिषा छिनिलोटि
ति पिश्राप्। तस्य बहुलं छंदसीति श्लुः। अर्तिपिपर्त्योश्च। बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं सा ह्वितिकां सनः। सिषक्तु
यस्तुरः। सचस्वानः स्वस्तये। त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशी। तिनुपथा निगममुदाहरणं।। छं।। भ्यसते। रेजत इति भ
यवेपनयोरर्थयोर्द्वयोर्। भ्यसभयोरेजतिर्नैरुक्ता धातुः। उभावप्युभयोरर्थयोः। यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां। रेजते अग्ने
पृथिवी मखेभ्यः।। इति षडिंशति ह्विंशनामानि।। छं।। एतौ द्वाध्यायममादा।। अथ नैघंटुककाण्डे निगमकाण्ड्या
ख्यायते। छं।।।। ऊहा। हं ते लिंदुक्तमेकवचनेनाशि। द्विवचनो अभ्यासाबेति। कुत्वाभावोनकारलोपश्छांदसत्वात्। ज
घानेत्यर्थः। जहाको अस्मदीषते। छं।। ।।निधा। नि पूर्वो दधातेरात प्राेपसर्गेट्रविकः। निधीयते स्का थतेमराप
ङ्क्ष्यहणाय। निधीपाशस्मृह्याः। मुमुग्ध्यास्मांन्निधयेव बद्धान्। छं।। ।शिताम। शित शब्दस्य रेफलोपः। तरतसं
दीर्घत्वं। मध्ययुक्छ्यापऊनः। अनर्थईरसर्पः। आंगस्थितत्वाद्दोः शिताम सितशब्दस्य वा सकारस्य शकारः। अन्यत्र
वं वत्वा। अयोनिः। शिताम योगुदौ विषितः। विषं सितो बद्धो भवति पुरीषसर्जविलायाविकसतिसंकुचत्यपि च

न्नन च विविध बहुस्य विरूढमेतद्रूपं यद् घृतं। यद्वा श्याम शब्दाद्यं शब्दस्य यकारस्य संप्रसारणं। तारी॥ श्य स्यागमः। श्याम
१११ नाध रु छिताम यद्वाति शब्दस्य श्वेत वचन पर्यायस्य तिकारे कारस्याकारमास प्राहस्याकारस्य ह्रस्वत्वं। अनुनासि
कस शब्दयो र्लोपः। श्वेतमांसवान्भेदः। शितामपार्श्वनः शा शितः। शितामतः॥ ८॥ मेहना मंहतेर्दानकर्मणो घुच्
बाहुलकाद् दकारस्य कारेण नकारलोपश्च। सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः। महनीयं दानमिहेछंदोगानां मइहे ना
स्ति इत्येवं रूपः पाठः। प्रसंगेन च वेदांतराधीतस्यावयवस्य व्याख्यानं भाष्यकारेणान्ततं। यदिंद्र चित्र मेहना॥ ८॥ दमू
नाः। दमउपशमे दाने वा। दीप्तेषु पुरुषे वा। दमेयत्न ग्रहे वा। मनो यस्य स दमूना॥ दमशब्दस्य मलोपः। दानदांतश
ब्दयोर्दभावः। मनः शब्दे मकारामरस्याकारस्य ऊकारादेशः। दम शब्दो व्याख्यातो गृहनामसु। ददातेर्वा इति दानद
मेर्निघाया मन्तुनि मनः दमेरूनसिरिति वैयाकरणाः। जुषो दमूना अतिथिर्दुरोणे॥ ९॥ मूषः मुषस्तेये। श्विब
विप्रश्च्छा सत्व ग्राक सप्रत्ययः। ईति शादिष्ट सिद्धिरिति सार्भेः श्विप्रदीर्घस्त्र जिसस्व। मूषिकाः सुगु प्र म पिमु स्तं तिष्ठ
रंति। मूषो न शिश्ना व्यदंति माध्यः॥ १०॥ इषिरेण॥ ॥ इषिर्गत्यां॥ इषिमदिमुदिमुद्यः स्यादिना किरच् प्रत्य
यः॥ यद्वा इषगतेर्गतिकर्मणाः। क्षिपर्दशनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच्। इषमा वश्च॥ मनो वि। शरषणा मततः॥ एयि राम
ष्या तसा मध्यमस्य॥ यद्वान्वा प्रतिगातव ॰ घानयार रोसर्थः॥ इष्टा वा सर्वार्थानां। इषिरस्यातम वसा सुतस्य॥ ११॥ १११

नुः तनु। क्र। रा। तन्॥ लोट मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तप्। शब्दतस्य तातं तप्तनथनाः। क्षुति श्छंदस स्तना दरास्तनत शब्द स्वार्थं चा त॥ न
शब्दस्य पद नानर्थकः॥ न वात्र विकरणोऽप्यनुक्ता तु वा अनु मिसस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः॥ कर्तन् हंतन यातन इत्यनर्थ
का उपजना भवंतीति॥ अत्र बहुवचनमनेयर्थं रूपा उपजाना संतीति प्रतिपादनार्थं॥ न्नापद आज्ञासरस्तु गिरिवमादपारि
प्रेणाहनसानु तनानं॥ अथ यद् वः कर्तनाश्च शिम स्थित पिशेन हन्म नाहंतनातं॥ प्रयातन सखीरछासखायः॥ हत्वायशत्रून् वि
भजस्व वेदः॥ ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः॥ १२॥ जठरं। जवरं। जक्षशब्दात् पपदात् ध। गादश्च। नवोत्तदयादरय स्वडतित्र
रन्ध्रम। याजग्ध शब्दस्य जभावाकारस्य वकारश्चातिरात्मात॥ जग्धं भद्रितं अन्नमस्मिन्न॥ प्रियात तिष्ठति धीयते प्रक्षिज भास
र्थः॥ आसिंचस्व जठरे मध्व ऊर्मिं॥ १३॥ तितउ॥ तानातस्तु। दशुनि ष्यां मनु पिउ पक्ष इत्वं दकार। ना त्यावकारस्य संप्रसारा
रणांपरलोपश्च॥ तिलमात्रं तुन्नवा। तिल शब्दात्तिः तुन्न शब्दात् वुकारन काशे॥ मवर्थ वद्गु ज्ञाहिः॥ ततेनमध्येनतुं। चेष्ठि द्रि
स्तिल मात्रस्य तेस्त हत॥ ततो तद्वैस्मृति विया कुरणाः॥ ततं तितउ॥ सक्तुमिव तितउना पुनंतः॥ १४॥ शिप्रा॥ सप्र
गतो॥ स्याथिंत चिवं चिशकि कृपि स्टि पिर पातिरकं बाहुलकात्सप्रशब्दस्य शिभावः॥ अन्नं गंधं च प्रतिसप्रे भवतः॥
हन्वना सिकवा॥ विष्यस्व शिप्रा प्रविस्वजस्व धानः॥ १५॥ मध्य॥ मध्य शब्दान्त ससा। म्प कवचनस्य सुपा सु॥ लुजित्यादिना
आकारः॥ मध्य इत्यर्थः॥ मध्या कर्त्तो र्वितंतं संजभार॥ १६॥ मंदू। मं। दस्व स्पर्धात्त॥ मम श्रीरचरिद्यादिना बाहुलका

दुःखत्पयः॥मादर्वाउयप्रयोनुमवु॥प्रथमा द्विर्वचनं॥न्तो।येकवचनस्पवासु यांसुलुगि त्या दि नापूर्वसवर्णः॥मा दिस्स म
११२ दिष्ठुनावा॥मंहूसमानवर्वस्मा॥छ॥ ईमीताः॥ईर प्रेररो॥ग्रत्नोरिस्नुसु दु स्वस्त्नातिमन प्रत्यय:।ग्रत शा।शस्यात:॥ग्रा
दि त्याम्भ्राउयं।त॥तवससात बो।परिता:॥प्ररिता:।विरस्ना इसर्थः॥ग्रम्बस्म्रं।ताज घनं स।यपामीर्मः स्थु रित्यर्थः॥ईमंति
सःसि।लिकमध्यमासः॥छ॥ कायमानः॥वायस्त्रा।निशामनायोः॥न्नूवा।दिःस्वरितत्व।वायमानः वकारस्यककारः॥प
श्यन्॥पद्मावकमसिंद्ध।ततालटःशानचकामयमानइत्यस्यमुकारालायः॥कायमा।ना वं॥छ॥ लाधं।त्नुमधसूर्यैतः॥लु
भ्रुशास्वस्यवालाउपकोरास्यावंव॥लुब्धमित्यर्थः॥लाधंनयंतिपश्चुमन्यमाना:॥छ॥ शीरं।शीङ्स्पा।यितं।विवं।विशका
र्या दिनाबाडूलकाउक॥शाश्रात र्वाःवड्क्षताःशीमावास्त्र॥ग्रमात्र।ग्निरत्यात।ग्रनुशापिनमाशिनंवा॥ग्रनु
गम्यभूतानिजंगमानिडाठरात्मनास्थावराशिावस्य स्मेरागानमिथ्यतेशानपाम्तमनायः।शातव्यव।तिष्ठुनग्रशा।ति
वा॥एवंशालः॥शीरंयावकाशाविषं॥छ॥ विड्गाधं।विहवति हमीभपदूत्यस्माह।नकार्थो वन।हिंसार्था तत्र।विहस्रा
इति।स्थितनवारस्पारादशाबकारत्नोपश्च॥ बहुवचनस्पस्थ।नएकवनं॥विविध।हिंसितसुग्रःकुपितविसर्थः।
कनीन।कवसिह्यं॥छ॥ दुपाद॥दुमा॥छइमपवाय:॥दुमनापधुय।दप्युपादुकास्थिप्युइसर्थः॥ वचनव्यसयः॥हदंव
न॥न।वदुपादग्रभाके॥छ॥ नुग्वनि॥हस्मशा।हायपदाते॥गमेरमेभ्योपि दधुंच इतिवन्निपित्रर्कशाद्दनुभा।वधामशिलाय

राम ११२

ग्र॥नुगवतीर्थमित्यर्थः॥तहिपातायावगाहनायवाक्षिप्रमागछंत॥सप्रामेकवचनं॥सुवाम्नाग्रधिनुग्वनि॥छ॥नंसंत॥नम
मेकारात्परःसुगागमः॥व्यमायतात्मनेपदं॥नमंतइसर्थः॥नुविम्नंसंततमरतःपुनर्नः॥छ॥नसंत॥नस।कोटिम्मे॥स्वादि
रात्मनेपदी॥ग्रत्ताप्ता।नंम।नवी।र्थवर्त्त।त॥छंदसि लुङ्लङ्लिट्इतिवर्त्तमानेलङ् बहुलंछंदस्यमा॥डा।गपीसङभावः॥
प्राप्नुवंतिनमंतिवा॥घ्रतस्यधाराःसमिधानसंत॥छ॥ग्राहनसः॥ग्राहंतरसुनमवृथायस्पलुक॥स्त॥त्रइद माहंतंप्रास
शा इदमाह।तमित्सादिप्रायमादर्शनादाहंतिवचनार्थः॥ग्राहननवंतः॥वचनंतइसर्थः॥पातमदाग्राहनासाविहायसः॥छ॥
ग्रप्रसतः॥ग्रनमंतसातिमभिन्नु॥ग्रघातइमशानं॥तस्मिनयाग्रन्नवनकाव्यात्वनसादंतिसाम्नातिवाततः॥ग्रप्रन्सपयाद
सदःस।नातेवां॥ग्रमेभ्योपिहश्यंतविच्चितिविपिरूपं॥सानातनेकारलोपइत्यपितिनुक॥ग्रप्रसन्नससतोबोधयंती
छ॥इषिरा:।इषरिछापीदित।षियुधिर्इधिभ्यःकिदितिमनूप्रत्ययः।इषत रिषातिवीबाडूलकातमनिक्षपः।त्
रिषभावः॥इछागमनंदर्शनंवाइष्याग्रनइतिगा।ते।यहानुरागादि।कामिनप्रत्ययः॥एषिता।राह।विषांस्नुतीनां
वगोता।राइष्टोरोवावासवोर्थीनां।तवाशीमंतइष्परोग्रभीरवः॥छ॥वाहः॥वहातवहिप्रतिशिादसुन्वादिवताःप
सूह्यमानवाहाहस्तुतिः॥ग्रथवाय।दनतहूपसमीपतदुदकस्योहनस्पस्थानमावाहइतिलाकेप्रसिद्ध॥त
स्यहवूस्पानासामरसस्पदरांमाधिषवधिषवरांचमेवाहस्पव्यते।इंद्रायवाहःकृणवावजुष्टं॥छ॥परितवन्याप

रामराता

११३ रिहूर्वात्तत्कात्तर्गतितिकर्मतिकर्मणामनिन्न परितःसर्वतागछतिसर्वोसिनदेशेराविरस्मि ॥ अयथा तक्मेसंततपरितउभयतएनोप
रिग्रहात्तवन्नो।तइतितदुक्तं॥तक्मेत्यस्यनामतकइतिसतइतितनपरितक्मासतियकारोपजनेनपरितक्मा:।कास्मेहिति:कापरितक्मा
स्मीत्र॥छ॥सुवित॥सुपूर्वात्दात॥ः क्त:प्रत्यय:तहूादिवादुबड्॥इद्भूवा शिगर्भविमोचनइत्यस्माहा।कछांदसवादिडागमःडव
रूःच॥सप्तम्यकवचनं॥प्राभनंगम्यात्त यत्रत्वर्गा।द्योतत्वस्त्तात्प्रजायावा॥सुविविमाक:॥छ॥दयात॥दयदानगतिरक्षणहिंसा
दा।नषु॥आनकाध्यं वाहिमागदहनइयमनखपिवत्तीत।नावनपूर्वंदयमानाइतिरक्षारां॥यएकइहिदयतइतिदा।नविभाग
वा॥दुर्वर्तुमी।मादया।नवनानातिदहविदहसुदंयमा।नाविशन्तनितिहिंसायां॥मांवायसोदोषादयमानइतिविहायागतिकर्मा
वा॥दुर्वर्तुर्मी।मादय।नवनाना॥छ॥नूवित॥न्नव॥अनय:अज्ञियस्य।यनकर्मशिवनिप्र॥ततःषद्य॥र्थेद्वितीयार्थेवाचनुथी॥अखोया
इयमानइत्यर्थः॥छ॥अकूपारस्य॥इपालनपूरणयो:अच्छापारःपालनंपूरणयो:यत्रपार:पालनंइ
भावश्छांदसः॥दवस्यादयंवित्यर्थः॥छ॥अकूपारस्य॥इपालनपूरणयो:अच्छापारःपालनंपूरणयो:यत्रपार:पालनंइ
भावश्छांदसः॥दवस्यादयंवित्यर्थः॥छ॥
रणोवा॥अनुसितंपालनंपूरणांवायस्यतदकूपारंसत्वकादीर्घ।त्वेनाकूपारंतस्यदावन इतिसंबंधः॥अकूपारस्यदावन॥आ
दिमसमुद्रावयकूपा।रोद्धर्ववत्र।कछापाथकूपार:॥कूपशब्दे कर्मराकपपादआन्त:कर्मरापरण।नकूपार:अकूपारे॥
कछापाहिसतिसंभावेकूदंगछतिनकूपमत्योदकचात।चयारांनिगमाःपार्यथ्या:॥छ॥ ॥शिशी॥त॥शातनूकरणे॥दि राम
वादिपरा:स्मेपदा।अन्ययेनशय:॥स्रोकारस्येवमात्म।नएदंच।तिश्यतीत्यय:॥शिशातेथ्रंगारक्षसोविनि।इ॥छ॥सुतुक:॥ १२२

सुपूर्वान्नकतेर्गतिकर्म।रागुहे:कइतिबाहुलकान्कप्रत्ययाकारस्योकारश्च॥सुपूर्वोह्वापरंनाम्नसुकशाब्दस्याकारउपजन:॥चकारस्यजकारस्य
वाककारभावश्च॥सुगमनः सुप्रज्ञावाअग्निःसुतुक:सुनुदमिराख्य:॥छ॥अप्रायुव:॥अप्रआइत्युपसर्गद्वयपूर्वोयुमिश्रणइत्य
स्मात्यवाघघविप्रायेगु।हकइतिबाहुलकात्कःप्रत्यय:॥उवडित्वतेअस्यस्याकारस्या।लापचजसिरूपं॥ पहासुपांसुलुगितियुश
हाजसः स्थानेसु:।नप्रायुव:॥अप्रायुव:अर्थांतरणाप्रामिश्रिताबुद्दी।येषांतअप्रायुव:इत्यर्थ:॥श्रीनिवासस्तुपूर्वोत्तरएतेछंद
सीराइत्यशिडूपवत्न्य:अप्रगतमनस्काअप्रमाधंतरति॥अप्रायुत्वार।इता।रादिवदित्व॥छ॥व्यवन्॥ अंतस्सोतरापर्थोत
व्यवतयुवूवद्रूलमितिपुचिस्थर्वत्रबाहुलकाद्दीर्घ:॥दवास्मृतिस्तोमानांव्यावयितागमयितास्तातत्यर्थः॥रूदिवादिपसंगनिह
त्ति:॥युवंव्यवानंसनयंयथारथं॥अवनस्यनुच्यवानानामार्गवःशयीतमानवममिषचअप्रवानवतअवनरत्नभृगुवदित्यादिनि
गमःप्रसिद्ध:॥छ॥रजः॥आख्यातंरात्रिनामसु॥छ॥हरः॥ज्वलन्नामसुआख्यातं॥रजस्तुज्योतिरुदकलोकास्त्याःदिनवाचकं॥
अनुरंजयतिद्योतत्वसर्वोस्वनस्वेनआपारणासर्वप्राणिन:॥पातअमेरज:शाया॥मु।वायसस्यरजसच्छानता।वयाहत्साति
सुक्तोरजासि॥शिरावेरजस्वल्लामुचिर्भवति।विवर्तितरजसोस्वधाभि:॥इतिकर्मणानिगमाः॥रेहरोज्योतिरुदकालोकवा
चकं॥ज्योतिर्हरतितमगौउदकंवहत्वरतिसर्वोल्लाकपुष्टियातसर्वा।तस्वदाकालनमस्कानाम्नीयंत॥यत्रेसयेहरसोःनाहमिति
ज्योतिषा॥उदकलोकदावीशिगमाप्यायेप्या:॥छ॥जुहु॥र॥जु।हातश्छंदसिलुडुलङ्लिट्टइतितिइ॥इरायरइति।रावाजेस्वाह

शः ॥ जुहोति प्रयच्छायथा आप्रालिङ्ग जुहोति रक्तवंतः जुहूरविवितयंतः ॥ ७ ॥ वंतडा स्यायानेककर्मा ॥ यतइसइयएयथानुसदयति वद ।
११३ नकार्थे समर्थः ॥ वीगा तिप्रजनकांतप्रान्त्वादानेषु ॥ आनकार्थचात्तपक्षपत्ता यो विघ्नंतर इतिशातरिज्ञस्वरूपं ॥ अत्रशातानंतंतुं ॥ पद्मा द
वस्य नमस्याव्यंतः अत्रपश्यतिकर्मा ॥ वीहिभूरपु । राला प्रपमिति स्यादतिकर्मा ॥ वीतं यातं पस्कठ स्विपायाद्रस्य शानकर्मा ॥ ७ ॥ कारणा ॥
क । रानलंटः श्रानविविकर राव्यत्यायनल्लुकपूर्वाराः ॥ गाभिः कारणा अनूषत ॥ ७ ॥ वाशी ॥ आख्यातं वाङ्गमसु ॥ यद्वा वाशी शब्दो अ
दनंत उक्थविशेषवचनः ॥ तस्य सकारस्य शाकाररात्रायत्रिः ॥ कशीभिस्त ज्ञाता श्रमन्मयाभिः ॥ ७ ॥ विषुराः ॥ विषमशब्दस्यत्र्यकारस्था
का ॥ राकारा सकारस्य राकारश्च ॥ विषमः ॥ स शब्दहर्यो विष्णुरास्यज्ञे । ताः ॥ जपुत्र जायमानचात नजामिवास्तनघ । सनिपात ॥
वालिशोम्बूषः ॥ राहिजातस्य कवचनकेवलं कान्कैर्विमुरुषार्थापालं ॥ अत्र निगमः यार्यश्च ॥ समानजाती । पिभगिनीलद्र
रगोर्थः ॥ समानाभ्यो मातापितृभ्यां जातत्वात् जामित्वात् जाः श्रेष्ठ । नेवाभिक्षनुं शकपमिति मिशब्द उयजनः ॥ यत्र जामयाद्वरावत्र
जामि ॥ ७ ॥ पिता ॥ नप्तानप्तृ जामातृ पितृदुहितृ इत्यादिना पातः केवलं नास्यंता द्वान्तचपन्ययात्त्वा । तः पतिशाहाच्चानस्वा ॥ नामा
थावाख्यातः ॥ घो ॥ मीपिता जनिता नाभिरत्र ॥ ७ ॥ शंयोः ॥ शाम्यातः द्विपिशब्दः ॥ युइथ ग्रावइत्यस्मा द्विवश्च । यपदहयत्र
मध्यमि तिवृक्षयंति ॥ शमनं रोगाराणां यावनं च भयानां ॥ अथानः शंयोररयादधत ॥ प्रसंगानश्रूतिसारूप्यात्त भाष्ये अ राम
थापिशंयुर्बार्हस्पत्य इत्युक्तं ॥ ७ ॥ अदितिः ॥ पृथिवी नामसु व्याख्यातं ॥ एतिहासिकानां मातादेवमाता ॥ नेरुक्तानां मातत्र अदीनादि ११३

युराः ॥ अथ वात्मपदेषु पत्र्नतिः ॥ अदितिर्घेरिदितिरंतरिक्षं ॥ ७ ॥ एरिरा ॥ आपसर्गार्थइत्यड् पूर्वादीरगता विस्पस्या द्विदिगस्य
इरश्च ॥ प्रारितवंत इत्यर्थः ॥ य ॥ मरिरभ्यागावो विम्बावद्दसं ॥ ७ ॥ जसुरिः ॥ जसुताडने ॥ जासरूद्विति उरिनुप्रत्ययः ॥ यद्वा अस्यानवो
इल्कात्वउस्मिन्नमायज्ञुआगमश्च क्षनाः ॥ ताडितावद्दमु । त्वाह तावगश्चां । ताजसुरिः ॥ नीवायमानां जसुरितेशेपने ॥ ७ ॥ ज
र ॥ ता ॥ नैरुक्तानमनुः ॥ यद्वा गृत्सु ताविमस्यगकारस्यजकार इति स्वंदस्वामी ॥ इंधानस्नं जरतस्वाधीः ॥ ७ ॥ मंदिन ॥ मंदतेः स्तुति
कर्मरोपश्चिमंदस्तुतिः ॥ छांदस्यच्चान्त्रातः इतिवनो ॥ नख्यातहि ॥ एकारुरावकृता जाग्नं ॥ सप्रम्यांचगतो सत्ता वि ति ॥ प्रमेदिनि
पिनुमदर्चनावच ॥ ७ ॥ गौः ॥ व्याख्यातं [illegible] नामसु ॥ अत्राह ॥ गारमन्वन ॥ ७ ॥ गातुः ॥ आतं पृथिवीनामसु ॥ अत्रभाववनुनगाम
नरिमित्यर्थः ॥ गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतय ॥ ७ ॥ दंसयः ॥ दंस इति कर्मनामसु व्याख्यातं ॥ अत्रतु अचइः ॥ जस्र ॥ दंसयः कर्माणि ।
कुशापमन्मद्रात्र दंसयः ॥ ७ ॥ नूनाव ॥ नव ॥ तर्हि कर्मरापलिटि-गालिनुआदीनांदीर्घाभ्यासस्य ॥ सनूतावनेनमश्रो संहति
: ॥ ७ ॥ वयास ॥ वयगतो भवादिरात्म ॥ रापदी ॥ अत्र वातयः तनोंशानार्थस्या । थेवत्रं त ॥ यद्वा वात पत । एव वित्रंतरूपं ॥ बृहस्प
तवयसइस्मियारु ॥ ७ ॥ विपुत्र ॥ योनिरच पृथग्रावार्थः विपूर्वः निघासहस्र ॥ योपृथग्गत इत्यर्थः ॥ इ ॥ मोवित्वा ॥ को सहास्तां ॥ तो
वेता मितिश्रुतिः ॥ समान्या विपुते इत्य्यांत ॥ ७ ॥ ऊधकृ ॥ अत्र व्ययमिदं पृथग्गावस्य वाचकं ॥ यदिंद्र दिवि पार्ये यदृधकृ ॥ अथा
यक्षोत्त ॥ थीहश्रुतः ॥ नदाजसुइहो अस्मात ॥ हिंषः ॥ किदिति वाहुल्कात्वअभिप्रत्ययः ॥ किह ॥ रुभुवन्न ॥ दहं कुर्वन्न ॥ दध

यथा ह्यनुगता इत्यभिधा:॥ ७॥ अस्या:॥ अस्य शब्दांतरगतादिष्टस्य सन्निधिविशिष्टपदार्थलक्षणास्याभिधेयस्यपूर्वोच्चारणा प्रथमा
११५ दृष्टा: आदिष्टस्य तस्योच्चारणमन्वादेश:॥ तत्र प्रथमादेशविषमवादुदात्तत्वं यदहं यतौ प्रार्थांतरं॥ अतिस्फुटप्रयोजनं॥ अन्वा
नादिष्टस्वार्थ वा तत्रान्वादेशविषयावादनुदात्तं यदहं यमत्मी॥ यार्थांतरं॥ अतिशयेनास्फुटप्रयोजनं॥ अन्वादिष्टस्वार्थ
वा तत्र अस्या तक्षुराडपसानातापभुव:॥ दीर्घायुरस्या य:पति:॥ अस्यवामस्य पलितस्य॥ हानु:॥ नती॥ यास्त्राता घ्नत दृष्टो अस्य॥
७॥ ससिंव स्वप्न॥ स्वप्नशी॥ व॥ आइगमहनजन:॥ किकि॥ नो॥ लिट्॥ इति किन्नन्यप:॥ लिट्भावाद्धिर्वचनादि॥ अता॥ लोपइटि च
॥ आवाव स्वपितोताभिरंत:प्रविष्टाभि:॥ धा॥ धि॥ तावामघ:॥ सखि॥ स सखिमविदद्वरणोनदीनां॥ ७॥ वा हि घ्न:॥ वेदृशा द्वात
नुष्टुप्छंदसा तिष्टुप्ति रिष्टिमय: खितिनो वा॥ लोप:॥ वहिघ्न इति स्थितेतत्र पक्षादा घोष्मणा दस:॥ अतिशयनवादा वाहिघ्न:॥
वाहि॥ वां हवानां॥ ७॥ वावशान:॥ वश कांतौ॥ वा श्र श॥ हृ॥ लिट:॥ कानच्॥ द्विर्वचनादि॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य॥ नव
शा इति यदिलिटि संयुप्रसारणानि॥ षक्ष प्रत्ययेन कानच्यपि भवतिवाछ्यतिरूप धक्षन्नूस्व वंचकारस्यापा॥ नेवयङ् लुकि॥ प्राप्त
चिरूपमिति श्री॥ निवास:॥ सप्रस्नस्व्हर रुषावावशान:॥ ७॥ वार्य॥ ह्रस्वरणो॥ एति सुसासु व्हहजुष:क्यपी ति क्यपि प्रामन्त्र
मत्स्क॥ टाबडुत्वमिति राप्तत्॥ क्य वि धी ह्वयहृ॥ णा॥ हृ॥ ज्ञाग्रहणाभिष्यतेन हृइ इति वियाकरणा:॥ अथवातमथा परतत्प्र राम
मयोइएस:॥ वार्यवरणीयं॥ अतिशयनवरं॥ घघंवा॥ तद्वार्यं वृणीमहा॥ ७॥ ब्रौध:॥ व्याख्यातमन्त्रनामसु॥ आमन्त्रेभि:॥सिं ११५

चतामघमं॥ तमोचक्षुश्चाप्यंध:॥ अन्नध्यापतिर्नञ्पूर्व:॥ अविद्यमानंध्यानंदर्शनमस्मिन्त आलोकाभावाद्धन्नहा॥ नञ
कारांतमिदं तदानीमस्तुत:सकारस्यलोपोइरुण्य:॥ रात्रा॥ स्विदं धेञ आनिदव पश्यप सिद्धतिजमस:॥ पश्यदक्षरावान्न विचत
दंधइतिचक्षुहीनस्य॥ ७॥ असश्च॥ नौ॥ सश्वतिर्गतिकर्मा॥ अवसत्यांतरस्या तर्वा ध्यवन्तेत॥ शान रिङी पु॥ नञ्समास: उ
त्तर्वसवर्ण:॥ परस्पमरणासंस्मिश्री मवं॥ त्यो॥ अवहिपंत्यावाघ्निता वाघावा एष्येवावु॥ या॥ ते॥ असश्चंतीभूरिधारे स्वयस्व
तौ॥ ७॥ वनुष्यति॥ व्याख्यानंतुष्यतिकर्मसु॥ आगत्नुहंसर्थ:॥ वनुयामवनुष्यत:॥ ७॥ तरुष्यति॥ तरुक्ष्मनुर्गयर्थ:॥
आ॥ हन्तुं तरति॥ स्पक्षतरति॥ ब्रह्महत्यामिप्याहं तिविनाशंपंति व्यापा हन्ति हिंस्या॥ र्थ तर॥ त:प्रयोगदर्शनात्तर॥ तरुकारष
कारावुपजनावित्यादु:॥ इ॥ इणायुजातरुषमहन्त्रं॥ ७॥ मंदना:॥ मंदतिः स्तुतिकर्मणो युच्च बहुलमितियुवदाघ्रस॥
मंदनास्तु जिरिय्यर्थ:॥ सम्मंदनामदेयन्ति प्रजावता:॥ ७॥ आहन:॥ आहनस्तु निआहंतौ आहनासंबुद्धौ आहन:॥ अस
ह्वचनादाहंनु:॥ अमेन मवाह॥ मायाहिन्त्वयं॥ ७॥ नद:॥ व्याख्यातं स्तोन्नामसु॥ नदस्यमारुधत:कामस्त्रागन्॥ ७॥
सामाइशा:॥ आ॥ श्रा॥ तर्लुङि सिविडदि॥ ता॥ वतिश्च लिङ्ग पक्षे आडागमेव आसेति इन्द्रपक्षे आशिष्यातिषा॥ सबमस्यनत
स्पस्त्व॥ न सि पिसादराशे आर इतस्य विसर्जनीय॥ याम कान्तव्यापोतिवाभातारिञ्जनाइय:सोमो अश्वा गोभिरस्त्रा:॥ दि
निवाम्नगात्या:॥ आ॥ सेषि॥ मितिश्चाप्रत्यय॥ यावन्तेमानन्तुतिप:स्का नसिप्रा॥ वुरङ्षा॥ तां ष्टि॥ लोप:॥ दीर्घश्च इतस्य विसर्जनी

११५ यिोज्ञियतीत्यर्थः॥ अन्वायगोमान्‌गोभिरक्षाः॥ समोदुग्धभिशाः॥ रज्ञसंचूलान॥ अज्ञारीदितिप्राप्रेतिपिसिचिर। द्वावर
हुलं छंदसीतिडमा। वद्गत्तस्य। लोपसं। याग्गांतस्य। लोपरास्य। स्यतिसलोपरपस्यविसर्जनाय॥ आडागम॥ ज्ञरतीम
र्थः॥ सामोदुग्धभिरक्षाः॥ सार्वह्निपति निगमाइति शाकटायनिः निर्वाहकृत्ः॥ छ॥ स्यात्रे। याख्यातमनामसु॥ इहह्निप
नाम। स्यात्रमभिरक्षरागो॥ ज्ञातवेदाः॥ छ॥ स्यात्रे। याख्यातंधमनामसु॥ इहह्निप्रनाम। स्यात्रमभिरक्षरागो ज्ञातवेदाः॥ छ॥
ऋतिः॥ अवातरूतिहूतिजूतिसातिहेतीतिक्तिनुदात्तानिपात्य॥ छ॥ ह्रस्व रतिजह्नु॥ अत्रावनंगमनं॥ रक्षरागतर्पयंवाआ
वारथंय। धातोय॥ छ॥ ह्रासमान। हास्तिः स्पर्धायांहर्ष। यावावर्त्ते। त॥ स्पर्द्धमान॥ एरस्परद्धस्प। तोवा॥ आस्वरवविषितहा
समा। न॥ छ॥ पङ्क्तिः॥ पिव। तः स्याश। तर्वाबंधनार्थानस्टशानचोस। न्तेरहिरितिबाहुलकादह्निप्रतपोधनूनांयकारभावश्च॥
पानेः सामस्य॥ यहास्पाशनिंबंधनिः स्पर्शनैः सुतिल्वद्वरोगुरणानां॥ वमकः पङ्क्तिरूपसर्यदिंइं॥ छ॥ ससं। घसस्वप्ने॥
पचाघवृ। सपितीतिससं॥ माध्यमिकं स्पोतिरूच्य। त॥ वर्षाम तिरिक्तका। लदर्शनात्॥ स्वापवप। दशः। ससंनपर्ध्व मरि
दबुवंतं॥ छ॥ हिता। हिशब्दो। ससंख्याया विक्ष। र्थक्ष। धकारस्यान्तका। ररागस्या पतिः हि ग्धतस्पर्थः॥ हितावसन्तासयाचप्र
मुः॥ छ॥ व्राः। हत्त्ववररो॥ गुहेः क इतिबाहुलकात्स्कः यरा। दशः॥ जस॥ वरिता। राज्ञन्वेष्ठा। राम्पादीनां। व्रासस्थानाया राम
लुब्धकादयः॥ मगानव्रामगायं। त॥ छ॥ वराहः॥ याख्याता। मघनामसु। निगमस्त्वतान्वेवदर्शितः॥ छ॥ ससरारिा॥ अह ११५

नामसु याख्याता। तायंशवः॥ निगमापित न्वेवदर्शितः॥ छ॥ शर्याः॥ अंगुलनामसुव्याख्याताः॥ ता॥ अत्रइषवउच्यंत॥ शर्या
भिर्नभरमाणोगभस्त्योः॥ छ॥ अर्को। अर्चंतः। कृदाक्षरा। र्विकलिम्प्यकइतिकः॥ अर्च्य तइ मर्कौदेवः॥ अर्च्यते अने नेतिमंत्र॥ अर्चंस
र्ह्यपर्विराइतिदेवमंत्रयोर्निगमः॥ अर्चयतिजीवपतोयन्नमर्क॥ अन्येमप्युदाहरणं॥ अत्राएवं केचित्पठंत्य। न्नअर्कं हवन्ते प्यर्चतिः कट
कभावार्थः॥ अर्कपर्णाज्ञा। हाति॥ छ॥ पवि॥ याख्यातवज्रनामसु॥ रथमभिर्वज्रस्यपविः॥ उतपध्यारथानां॥ वज्रस्पदर्शितः॥ छ॥ व
क्षाः। वहातर्वहः सुट्ठावत्यसुन्॥ धर्टकाय॥ उपरिकायस्यप्राप्तं॥ प्रापितंवन्यर्थः॥ उरस्तस्यातावायो अदर्शिमुंधकावान वज्रः॥ छ॥ ध
न्व। याख्यातमंतरिक्षनामसु॥ सएवनिगमः॥ छ॥ सिनं॥ याख्यातमन्ननामसु॥ सएवनिगमः॥ छ॥ इत्था॥ इदमूह्वातप्याह। तोचवछंद
सीतिह। तोप्रकारवच। नच थाल्प्रत्ययः॥ एतातोरः या। पन्नह्रदविः। ग्रमाकालक्षंदसीतिइदम्प्रशाद्यादिहा। र्थे याल्निविहि। तोयम
यनपन्नतिम्नतादिरंशक्षादयिमवति॥ आन्न। हतुना अनेनप्रकारता अयमितानिवार्याः॥ इत्था वंइमसोमहा॥ अमु। त्रयर्थ रूथ
नंकथमितितिविस्टपराय॥ इत्था विषयसंदस्या मित्रयुष्यतिरूपराय॥ छ॥ सचा। सहा॥ थीयन्निपातः॥ आदित्यैरुद्रैर्वसुभिः सचा
भुवा॥ छ॥ चित्र निपातोनामच। निपा। तानुदात्तः। चिदि। याषानकका। र्मत्यादितायाख्याताः॥ चतुरश्चिहृदमानादित्यमायां॥ अ
वत्तु भ्रितादिदिघपिनिगमाः इत्याः॥ नामनुचि। ना। त। स्वपयातर्वाह्नि। चिचिदिति भवति। चिता भोगो। द्वीरादितिः। विड्वपाया॥ सो
मक्रयरापत्या। त। चिदसिमनासिधीरसि॥ छ॥ आ॥ आदर्थागर्थइत्यपस। र्गोव्याख्यातः॥ यतस्मित्रवा। पीदावत्यस्यपिबिन्यता

११६

११६ कारइतिसमुच्चयार्थः। चनश्चयाथउपमानार्थेभवतिचनिपातस्य॥ अथ्यार्थयउपरिभावचर्त्तात॥ परायाहिमघवन्नाचयाहीन्द्रपस
र्वस्य॥ ज्ञारञ्चाभगामिन्द्रपमायाः॥ आभेम्यस्परज्ञ।सायदश्वत्राञ्चपद्दन्त्यश्वर्थस्य॥ऊ॥ घस्य॥ व्याख्यातंननामसु॥ अत्रयशोसंत्रा
भिधीयत॥ अस्मेघासमभिस्त्रंचसाहि॥ऊ॥ पवित्रं॥ पुना।तः पुवः संज्ञायां॥ कर्त्तरित्विद्धापिदवतया रिती प्रत्र प्रत्यपः॥ मंत्रश्चपू
याभिवायुसामसूर्येइशश्रीभिधयाः मंत्रादिपुकरणसाधनः॥ अग्न्यादिप्युकर्म्मसाधनः॥ पना।दवाःपवि।त्रणतिमंत्रस्य॥ गभस्ति
राताादवादवानांपवित्रमस्ति॥ पवित्रवंतःपरिवमासतरतिवरश्मीना॥ शतपवित्राःस्वधामदंती रिसथां॥ अभिःपवित्रंसमापुनानु
वायुः॥सामःसूर्यइंद्रःपवित्रवतमापुनंतिसम्यादीनां॥ऊ॥ तादः॥ तुघातंतुत्रायोत्रादिभिःससमाहितसानाप।तुादर्धस्त्र॥ पद्दा
दवसेवमवादयः॥ पवाहोऽइत्याः॥ इतियचाघच॥ तुदतिप्रत्ययतिकार्येप्सुकर्मकारनिति॥ता॥दागइस्ल॥ तादस्येवप्रारणा
महेभ्या॥ऊ॥ स्वंचाः॥ सुप्रवोदंचातरसुन॥ सुगमनइत्यर्थः॥ आजुह्वानाहृतइष्टःस्वंचाः॥ऊ॥ शिपिविष्टः॥ विष्णुः।एताविस्रा
रादिश्यस्यनामनी॥ शिपिविष्टशब्दोत्रसामर्थ्यादितस्मीतायमानार्थः॥ याहशःशायानिर्विष्टितःतहशशिशपरश्वचस्तनवप्रविव
ष्टितइतिश्रीमातनिवासः॥ उदितमात्रचादइतिपत्ररश्मिः॥ अपिवापमानायागातनुशिताथीयमिदना॥ मतिपमनप्रवः॥स
वोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः॥ अर्थसिद्धिश्च॥ प्रशंसानाामसुज्ञानायाचार्यः॥ शिपिभीरश्मिभिराविष्टः शिपिविष्टः॥ उपात्तरश्मिःशि राम
सुप्राशेमाख्या॥ तापत्तनामसु॥ अर्थोप्यनुगुणः॥ कि मित्तेविष्मोपरिचसंचूत्वपहवद्दे॥ शिपिविष्टोअस्मीतिउभयानिगमः॥ऊ॥ ११६

आघृणिः॥ घृणिाश॥ द्वाद्गलनामसुक्ता नामसुचव्याख्यातः॥ आगतदीप्तिरागतःकाशवाआघृणिः आघृणसंस्वचाहेइतिदीप्ति
नामहेनिगमः॥ क्वावचनवेम्यदुदाहरणंकर्त्तव्यं॥ऊ॥ पृथुज्जयाः ज्योअभिभव॥ असुनिबाहुलकात्ककारस्य। रफः॥ ज्ञ।याावगः॥
एपृथुज्जयायस्यसः॥ वागनाम्यानभिवितामहाजवइत्यर्थः॥ पृथुज्जयाअभिनादावुदास्या॥ऊ॥ अयर्युः॥ अततः जनिमनियजिदमिभ्या
अपिनिर्धीतिवाहुलकाघस्प्रत्तयाश्चातरणरादशश्च॥ सकारइसंज्ञकः॥ अतनंगमनंअयर्युशब्दनोच्यात॥ मनचायस्यलुकू
॥गमनवंतमित्यर्थः॥ हारहृशंगृहपतिमथर्युं॥ऊ॥ काराुका।कांतकांतनकृतशब्दानांकाराभावः॥ तत्रस्वार्थकः।शसिशब्दंदसिवहुल
मितिशेलुंहू॥ कांतानिप्रियाणिकांतानिच्छाहवनीयंप्रतिगतानि।ऊ विकृप्रतिकृतानिरश्मिभिःसंस्कृतानिसरांसिविशेष्यंतं॥ यद्दोका
राुकाशब्दइंद्रवि।शपरां॥ साःपूर्वःसवस्यैः॥ सामस्यकांतःवहनम।यहाकरोशब्दःकरोमनसीप्रद्दापतीघातइतिगतिः॥ तस्यकाराु
कनिरूपेक्रियाविशेषणंचकथमपिबलकाराुकाअश्वहापनीघाता दित्यर्थः॥ इंद्रः।सामस्यकाराुकाे॥ऊ॥ अक्षिगुः॥ अधिका
ताौर्यस्मिन्नर्मेत॥ सा क्षिगुः॥ अधित्ततशब्दस्याधिभावः॥ गाशब्दश्चात्रयप्रमात्रोयलुब्ज्जक। क्तगादिबधितत्तवात॥ यद्दाअभिवा
दिशवचनादक्षिगुः॥ आक्षिगवचयाघ्नन्तीनां अधिगोर्मुखवादक्षिगुशब्दोनामिधानंअग्निरिंद्रश्चाक्षिगुशाब्दनाच्यतं॥ अवतगम
नः॥ सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः॥ अवाधतशब्दस्याधिभावः॥ गमनंगोः॥ अधिगोशमीतुम्यश्चोतंसमिक्षि।गाशाचीवः॥ स्वचाष्माया अधिग
वहमितिकामरानिगमः॥ऊ॥ आंगूषः॥ आङ्पूर्वोत्तघुषर्घञ्॥ आघुष्यतआघाषः॥ घाकारस्यगकाराभावः॥ आ।इानुनासिकम्छं

दसीत्यनथ्यनुनासि।का॥व्यसापनत्ता॥मानि।मा भि।यः एनांग्रसपरावपमिंद्र्वंतः॥ठ॥ आपांतमन्कः॥ आया दिर्तउत्पादितासंस्कारराप्दी।भिर्थ
११७ स्यपादितश्रा बूस्यपां तभावः॥मस्कप्रा॥ ह्वासाख्यातः॥काधनामसु।सोमउच्य।ता।इंद्र्स्श्रापांतमस्कः उसादितदा।भिर्थयरुतइ्यादित।॥कासवा॥
अपांतमस्कःस्वपलब्रममा॥ठ॥प्रमप्रा॥प्रमप्रारीरमश्नातव्याप्नोति।प्रम शद्वोयपदादश्रा।तः पिचाघच॥उदकवाहिनी कुल्या।नाडी।वान्न
पानस्सवाहिनी।प्रमशोच्यात।सुअश्रुतरइतिनिर्वचनंस्कंदस्वा।मिश्रंथना।स्ति॥प्रानिवासीयस्ति॥सुशद्वोयपदात श्रा।तःपूर्ववद्वू॥स्वधास
नीश्रमश्रावकारस्यमकारः॥अवश्रमश्रारूवहा॥ठ॥उर्वशी॥उरुश्रा।ह्वापयदश्रा।श्नातर्वा।पूर्वाइन्नसर्वेक्षनुभ्यइतीन्वन्यापन्न।दिसाराद्दिड।प्रा।
वश्यन्नरपादउरशद्वा।तत्नोपश्च उरु महस्छानंयशोवाआप्नोति।उरुभ्यांवा अश्नातसंभोगकालकामिनं वशीकरोति।ङी।स्नोयचारनुप्रा
नस्यर्थ॥उरुर्वावशः कामास्या॥मस्त्रा॥ठस्यर्थः॥अधिकररोबहुव्रीहिः॥बहू।ष्पुकामायस्याः॥बहूनांवाकामोयस्यां।उर्वश्या ब्रह्मन्मनसो
विज्ञातः॥ठ॥वयुनं॥आख्यातंप्रज्ञानामसु॥कांतिःप्रज्ञावा मि।धया॥सद्वन्न।मावयुनंततन्वतं।येरावयुनवद्वकार॥ठ॥वाजपसं॥वा
जशाद्दो।आख्या।तान्ननामसु॥यस्यश।द्वाःस्हनामसु॥वाजस्वयततुश्च परममेन्नतदन्नाघमस्माक।मितिमस्यमानाय।स्मिन्न।दवाःपंत
तितंसामन्नच्य।त॥सानमवाजपसं॥ठ॥वाजगंध्यं॥गंधअर्द्दन॥चुरादिरात्मनपदी॥अन्नममिश्रणार्थः॥अचोयत॥गृह्या॥तगंध्या
द।श्राप।बति।कचित्त॥गृह्यमाराास्य मिश्री भावाद्व॥गंध्यंमिश्रयितव्यमित्यर्थः॥अश्यामवाजगंध्यं॥ठ॥गध्यं॥गृह्णार ग्रादिवाध राम
नश्रय।याश्नतोर्यश्नादश्रा॥ग्राह्यंगृह्यमाराास्यमिश्री भावादात्मना मिश्रयितसंभ।व्ययितव्यमित्यर्थः॥सामउच्यत॥ह्वाना वाजंनग ११७

धंपुण्यवत॥ठ॥गधिता॥ग्राह्यः॥कृहस्यश्नादशः॥आगधितापरिगाधिता आग्रहीता॥अवयवेर्गादयरिध्वन्ता॥सतीत्यर्थःपरिगाधिता॥सर्वा।तां
नर्वाहिस्रश्रिमि।श्रिता॥आलिंगनचुंबनपुरःसरंप्रायप्रजननासती॥सानुरागंसंभोगायपरिगृहीताचसतीत्यर्थः॥ठ॥कोरयाराः॥कोरम्प्रहः
न्नतप्राष्ट्र्पर्यायः॥प्राञ्चन्नपतितन्नतामवयालंनिसिंह्तगमनतइस्यर्थः॥वहाहस्य।श्वारथइत्यादिसंग्रामकत्नंतंक।स्तितंप्रपाराभिमुखंयानं
वाहनंयस्यसाकोरयाराः॥पाकस्वाम्म॥कोरयाराः॥ठ॥तोरयाराः॥तूर्सशद्वस्यातोरभावः॥तूर्सयानः॥ङ्षिप्रगमनइत्यर्थः॥सत्रोरया
राडयथाहियन्तां॥ठ॥अङ्कयाराः॥ङ्कीतशद्वस्यङ्कभावः॥अङ्कानयानः॥अत्वङ्कितयानः॥याह्यर्थास्पादानुंनशक्नोतिसङ्का।तागच्छति
॥नदस्यनास्ति॥अतःस्नाघ्यगमनइत्समिप्रायः॥अनुच्छ्यान्नराघ्रङ्कयाराारयाराः॥हरा।तःपचाद्यचिहरः॥शाङ्करागी।वितिस्त्र्यां
दिहंन्नयानंयस्यसः॥शानुङ्गी।कित्तादीनांहन्नस्त्यर्थः॥रज्ञनंहरयोरो॥ठ॥आरिवः॥छगाता॥स्तत्रिन्नअघन्नस्वरौतीतनामितिविहि
तस्यन्नथा।डाचियसत्र बहुलानुबन्नरानेमिहिकलुकिपत्यपलक्षुराक्षसस्या।इरिति।न्नइत्सस्य।दिर्वचानउरदचाभ्यासस्पद्वंका
रस्याचरुथि।कोवलुकानिलुकिनिष्टायांछादसत्वादिट्॥स्त्रकारस्ययरााग्द।श्रा।रारीसभ्यासारक।लात्यइत्ना।पट्वर्वस्पदीर्घो
चवञ्जारितइतिरावतस्यवालुगभावश्छादसत्वात॥स्नोमान्प्रतिद्वायतत्वप्यर्थः॥यञ्जारितःकर्मरािकमीरा।स्थिरः॥ठ॥वंदी॥वंदति
॥वेरुन्नःश्नतुः॥ठ॥मरिनिरितिवाडुलकादिति॥मुस्सस्यचिहुंना।राास्वहना।पाकतानाद्यादीनांस्ट्वभावकाासा॥वायुर्वि।श्रा ष्या।त॥
ठ॥निःपपा॥पयसमवा।यइसस्मा तस्प्रास।यंवत्तेमा नादसुनिसकारयकारविपर्ययःस्पर्शाभ्यात तहारकः सुखोतिशयो।मिप्रेत॥

सपतिस्पर्शतिसुखयतीतिपसः॥ शय: निर्वः निष्पसाइति शाप्मनिःषयी निर्गत।स्याद्दौ भस्तं पस:॥ शापायस्य स:।खौ वस न्यस्य पदार्थः॥मा
११८ नोम धेवनिःषयो परादा:॥ विनिर्गतपसइ तिपर्वति॥ तदासापरपिविपर्यस्ताञ्जरात्तपुंसिसं त्वायां घः॥ अर्थ: स एव॥ अन्य स्तर्वं पूर्ववत्॥
अथापिविनिर्गतयसाइति याटस्य प्राचुर्यात्तमाश्रित्य स्कंदस्वामिनाव्याख्या॥ छ॥ नूर्स्मांशं॥ नूस्यां शमुदकं भवति॥ नूर्सं मस्न तइति
भाष्यं।नूर्स्मांशमित्यनवगतंश्र व्रतमस्यार्थतस्य इदवमभि।धय॥ नरां मम्क्र।तत्रअय र्थव्या।तिएवंनिर्वचनात नूर्सं मशब्दस्प।क्रियादिशेषरा
देनकर्मत्वात्तकर्मेपियदाभावात्तपवादिकविस्यादितिवत्त॥ अक्क तइत्पशंनूर्स्मीवतहशंचनूस्माशं एवमपिताछौ।स्यादंवगम:॥ अ
थाप्यश्नमात्मेभा।शास्पतितथापिताछौ।स्यानवगतिः॥तस्यान्नूर्स्मांशो निभावंइ एव मितिस्कंदस्वामी॥नेगमकांउस्याप्र यो नकयोर
नवगतसंस्कारत्वा।नकार्थं चयो स्त्रा।नकार्थवंतावन्नास्ति॥ घत्राचाष्मावगतिरस्ति पाठसाफल्यार्थमनवगतत्वे सिद्धायताछौ।स्या
र्थात्त्विवाहितत्वमभिप्राय:॥नूर्स्मांशंन गि।ररधि॥छ॥ स्तुंपं॥स्तुभसंवलन॥ शकिलिङ्गचतिशब्दार्थत्पत्व।स्ताम्पमितिप्रासकारस्य
दूसत्वं मकारस्यप्रवारोपरा।त्वायामकारस्योपजनः॥ अयन्त्रे।नेव।ड्डामपिनुंशक्यं॥ अहिच्छत्रकमुच्यते।पदास्तुंपमितस्फुरत्व॥छ॥
निचुंपुरा:॥ वीराणस्थया शूराश्वराश्चतराणा।ताल्वराघरागदपरइतिनिवांतनिवमनन्नी।वे:शा।द्वापपादम्पःपाणानि पाणातिकुराणतिभ्या
राकूपास।पाक्वनूनापुभावनपपदानां।निचुंभावष्ठनिपास।ते॥नीविरूपपशाहधक।तर्वापूर्वेचन्निपातनं॥चमुत्रदान।निचं॥ता राम
भांड़ि तः पाणानीतिचुंपुरा:।सामः॥ :अर्वाज्ञेमिनिचुपुरा: नियमनचम्पतइतिनिचमनमुदकं।तन एवं तरइति समुद्रः।निगम: पापे ११८

प:॥नी वेरस्मिन्नक्षराणितिनीचश्च।नूनाचकर्मकुर्वंतीति अवभृथानिचुंपुरा:॥ अवभृथेस्नावध्यानमुपांशुवर्ततीतिवचनात्तननीचैर्वारित्वान्य
क्षेमुरवानिपाचाशादधतित्र श्रुयत इतीति अवभृथानिचुंपुरा:॥ अवभृथानिचुंपुरा:॥छ॥ पदिःपद्गातो॥इत्नसर्वक्षनुमा: पदिःपद्मी आका।शासु
।सोनिसंयघातगच्छति॥ सुद्गीजपवयदिमुन्सितानि॥छ॥ पाडु:॥यघतिस्थं दसौराइतिवाडूलकाडुराम॥वहि:॥पृदनेपाडु:।सपाडुरस्य
निर्स्ति।जातमुव्यते॥छ॥ हक:॥कपसगाथौविशिष्टाहरोन तः।स्कहम्मशुषिमुषिभ्य: किदितिकप्रत्यय:॥ हकथइत्सुमा:विहृतस्पस्वष्ट
स्योतिपस्त्वाव्याख्याहितत इत्फ्वयात॥ नहिनकृच्छ्राणामिवायन्तमस्य।ज्यातिः।विहृतविक्रांतशब्द।याहेकमाव:।वित्तूतत्वं।ज्यातिषःशीत
वात्तद्वासहद्दो॰ष्यांवाविश्रांतचंम्पोति।पाराज्ञायद्ध॥ आदित्यत्वात।आहं।क्त्राहरणातिजगास्पकाशेन॥ आहरणातिचोदकानिरश्मि
भि:संभजंतइत्यर्थः॥यद्वाहरणात्नर्वकर्पणा:पूर्ववद्रूपं।विनाशयतितमांसि॥ आसन्नाय्मश्री यमुंचतं हकस्यविविर्षन्नतं तिउरणाम्नाति नि वि
कर्त्रोसनहकःश्राविष्टूर्वांतस्नंतात:पर्ववद्रूपसिद्धिरन्नेया॥हकश्चिदस्यवारणा:उरामथि:॥वासगाल्नी।शि।वातिपरसिद्धासाहकुम्मात:श
तमपात्रएवोचइदानं॥छ॥ ज्ञोयवाकं॥नुपांप्रीति।सवन।या:॥कर्मणिघञ्॥वाचर्भा।व।जाष।यितपंवचनं।विस्पष्टयेसतिस्पयं
वचनंत्र।विस्पष्टं वचनामित्यर्थ:॥जयवाकंवदत:पक्षहाविराण॥ब।न्नन्निः॥ तंत्॥त:क्तिनिरूपंया।शान्तंवा॥ यद्योहिदृषत:क्तंतति॥
दुर्मुन्नंवाचंनर्मेषादि।भांकारं।महावन्त्र।ति:शरणातइंड़।शरीरात्तन्नान्ननिचर्मण्यपिकान्ति:॥स्त्रमप्यपित्तत्ततरदृस्तपंडम।यितवात
कर्त्तवसामान्यावदन्।त्रिरिवत्तन्निः कंयायाच्य।तत्तर्तिवसानम्रावर॥छ॥ घघ्नी॥सशांद्कमेरापयय।दम्नात।र्थकर्मणि।हन्नइतिरिा

निघयपदः॥स्वंषर्नहत वानस्वघातीत्तन्नुच्छघ्नी कितवः॥स्वश्वह्नः स्व॥न्यन्नव्याख्यातः॥ त्ततंनश्वघ्नीविचि॥नातिदवान॥ छ॥समन्त्पासमघाह्नः सर्वप्राह
११९ पर्यायाः॥सर्वनामसुपघाते॥वतन्वसमासि माना॥मत्पनुघातीतिसर्वानुदात्तः॥ मानः समस्पह्नघः॥ उरुष्पाणो अघायतः समस्मात्॥ उत्तासम
स्मिन्ना॥शिशी॥हिनोवस्॥ नमंतामन्यकसाम॥ छ॥ नुटस्पा॥ चर्ष॥णीः॥ कृतशब्दस्पनुट भावः॥ त्तमर्थात्नु॥ कः॥ प्रसपदस्यन्ये॥ चर्षणी शब्दो व्या
ख्यातः॥ पश्यतिकर्मसु॥ पितानुट स्पचर्षणीः॥ छ॥ शंबः॥ व्याख्यातंशंबरइति॥ मघ्वनामसु॥ उग्रोयः शंबः पुरुहूतत्तेन॥ छ॥ कपयः॥ नुश्र
द्वोपपदात्सुना॥तः झनिपुरात्तनिम्पः कपावितिबाहुलकात्सपू॥ कोत्कपू॥ काकादश्चः॥ कद्दयदुः दूयः॥ दुः शोध्य॥ दुकार्मस्पर्थः॥ कपू॥ पन
तह्नं॥ तापिकद्दयाः॥ अका॥ रामवथायः॥ कुत्सितकर्मानुघायितः॥ यापकर्मा॥ उच्यंत॥ कद्दयाः संतः॥ कंपयः॥ ई॥ मेवा॥ तन्पविशंत॥ कपयः
॥ छ॥ ह्ननुमाह्ना॥ ष॥ हनु॥ मन्पस्पशी॥ घ्रगत्पर्थस्पहसी मित्तवगामइतिसंदसामानिर्वाहानिरूपणा॥ यः करातिर्लदिघ्यासः॥ स॥ उभ्रस्प॥ पस्प
बहुलंछंदसानितिलुक॥ नुरुयइत्पर्थः॥ एता विम्बासवनाद्रतुमात्त॥ ष॥ छ॥ अंपा॥ पनवात्र तत्कलम्नूत प्रहेरादिवंलस्पात्॥ अंहसवा
यंतश्रा॥ तानुपस॥ गंकइत्येहस्वंसदंसत्रं॥ धनुर्वीकवचंवा॥ अंसत्र॥ काशंसिंवतान्त्पाराः॥ छ॥ कानुदं॥ कोतः शब्दकर्मणायङिपचाघवि
पङोचितत्तिपङ्लुकि हिर्वचनादौनधानु॥ लापञ्चाईधनुकइतिगुणानि॥ बधः॥ याथि॥ का॥ हूयात्तपुनः पुनः शब्दंकरातीतिकाराजिह्वा॥ का
कुवाक्षनंसहूराो स्तुवापत्यादिना कानुदंताल्लु॥ कोहूयतिवा॥ काहूयात्तर्नुदंश्च कानुदं॥ अनुनूरतिकानुदं॥ छ॥ वीरिटम्॥ यावानश्च
त्रादीनांवाभासत्तनिस्तवनंयस्मिन्नत्तत्रमीतनंतंभास्तननंवासनवीरिटंअंतरिक्षं॥ मनुष्पगणोवाअनालं॥ वंतरिक्षेहिमीतिः कस्पन राम
जायात॥ हंदन्न॥ रंज्ञायतहितस्मात्तत्रापितंभयं॥ आविघ्नतीववीरिटइया॥ त॥ छ॥ अछ॥ नियातः॥ अभरथंअभिमुख्यार्थवर्त्तत॥ आमुमे ११९

स्पार्थइतिशाकटूणिः॥ छ॥ परि॥ ईम्॥ सीम्॥ इतिव्याख्यातंघाछिकनिपातप्रकरणो अनकार्थत्वादिहोपन्पासः॥ एषानुदाहरणानि
प्रसिद्धानि॥ छ॥ स्मं॥ एनांएतत्त्पदद्वयमस्पाअस्पेस्पेतेन पदद्वयेनउदात्तंप्रथमादेशेनुदात्तमन्वादेशे इत्पेचंव्याख्यातेनवमोसरान
वगत्तस्त॥ नात्के॥ इहानकार्थत्वादुपन्पासः॥ न्नितएनमापुनरीम्नेवमादीन्पदाहरणाध्ने॥ छ॥ सृणिः॥ सृग॥ णो॥ दृपुहद्दिपछिछवरि
वेरिम्पः कि दिशिाइत्पषः॥ लचितव्यं प्रतिसरणात्तस॥ णिश॥ हूनात्रदात्तमभिप्रेतं॥ नदीपइस्तराप्रः पत्त॥ मयात्त॥ छ॥ आमुमुत्तणिः॥ मु
॥ वहोलनिकर्मणाः छि॥ पिसुकदी॥ म्रिः॥ कृ॥ णि हिसार्थः॥ इसर्वधनुम्पइतित्त्सा॥ नातर्वाइन॥ आसुमुआदीस्पात्राणि ताहिं सितानम
सांसनितासंभक्ता॥ वा पाकदाहप्रकाशनादेस्वव्यापारस्पअभिरुच्यतयहा आइहवोछु॥ चरंत सीतरापर्णा तूस॥ निआमुमुत्त्वइ
तिक्ति॥ तआ दिः मु॥ षः सनइतिविहि॥ ताअनिप्रन्पयोबाहुलकाछुवेरपिभवति॥ आडि॥ मुवरि॥ त्पवतत्त्वपात॥ आमुशोवषिघाआदी
पचितुमिछात स्पाःवात्तां आम्पुमुत्त्वाणिः॥ आदिदायथिखुरिन्यर्थः॥ अत्रयंवम्प यंप्रथमो॥ पज्ञमानादिर्मनुष्य उच्यते॥ तस्मा॥ त्व॥ त्व
ना॥ मघ॥ मिस्मामुत्त्व णिः॥ छ॥ आशाभ्पः॥ व्याख्यातं॥ दिग्रामसु॥ सएवनिगामः॥ छ॥ काशिः॥ काशा॥ तरिसर्वधमनुम्पइतीवप्रन्य
यः॥ प्रकाशपतइतिकाशिर्मुष्टिः॥ यसंगन्भ्नामघवन्काशि रित्ता॥ छ॥ कुरणारुं॥ करणातः शब्दकर्मणाः कुदनुरारुरितिबाहुलकावश्रा
दपस्पयः॥ कौलिक॥ वकारस्पसंप्रसारणंवाशब्दनश्रीलः॥ कुरणारुः त॥ मघवत्या॥ ताअहसामिंद्रसधिराहनुरणारुं॥ छ॥ अलात्तणाः॥
अलेश॥ द्वापपदात्त॥ तृदहिंसार्थात्वीराणा॥ छणान्रणा॥ मूणाक्षराणत्वराघरणादपइतिराप्रत्पयोदकारलो॥ पागुणाभावो॥ लमोमकारस्पा

कारस्य निपात्यते। यद्वाल्फ टिट्कारस्य अनदर्समकारस्य च लोपागुणाभावश्च अरपादसरादि चादलंपर्यायः मातर्दनं हिंसा यस्य बल्दक। वातप्र
११० वतो माघा। वि। शष्पत। अलात्द्रणा बलरंद्रवताणा गाः॥ ठ॥ सत्तल्लकं॥ संपूर्वातकुनुभेर्नि छायांलुमो। वि। माहतीदागमः॥ सलुभिनअसंनत्र
ठमर्छायुक्तमित्यर्थः। सुलुभितश द्रव्यस्य नल्लकमाव। यद्वा सत्तंल्म टूको ल्हाकाल्कप्यूकप्रांटूकस्कवत्सकाद पदतिठकप्रत्य। याग्रुणार
यारहात अरिपस्यहिर्वनरेफ। यात्रवापात्रि छनिपात्यते॥ सरराणशीलमपंतं दूरनष्टमित्यर्थः। रा। शा। वि। शष्यते॥ आकोव्रतः सल्लकं च
र्थ॥ ठ॥ कम्पयं॥ कमितिसुखनामत। स्यं यं॥ कमितिसुखनामतस्यर्यमकारस्यतको। रणायापन्नि। पपस्य ब्सलोपः। कं पयसं सुखपयस मि
त्यर्थः॥ मघोमिर्थयः॥ संचिदिल्छाकस्यं शयानं॥ ठ॥ विस्कहः॥ विपूर्वा स्कन्वनठ्ठिपविश्रुतः सन्धो विस्काहः। विविधं स्रवंतीतिविस्क्रहः आपः।
वयास्वरुडुः सप्तविसहः॥ ठ॥ वारुधः॥ विपूर्वात्रुहः क्तिप्विरुहः देवीर्घा ण्हकारस्यष कारश्च। मूलविभुजादिवाकविरुहाः सा। तावीरुधः
विविध। राहंतीतिषधायठयं। त॥ वीरुः यार। पिस्यूवः॥ ठ॥ नतूद्दार्भंतदा तर्गीतिकर्मणाया। तिकर्मणा वा प्रत्यान्तः जादश्रोतो तिस्त्रोतर्वंध
कर्मणः॥ कर्मयपानिनकास्त्लोपश्छांदसः॥ दाद्विः॥ युद्धार्थमभिगच्छतांया पुत्वतांवाशत्रूणां हंतारमित्यर्थः॥ नकृद्दार्भंतनुरिंपर्वं। तद्यां।
ठ॥ अस्रूक्षेयुः। दीर्घायुरित्यर्थः॥ विरस्थायापुत्र। योत्रानुगदतिपाव॥ त्राबितिद्रूखनामसुव्याख्यातं॥ नन्न द्दर्वं॥ ख। ताः सकारउपज
नः क्षश्रद्दस्यक्षभावः। यद्वानन्द्दर्वीत्ररतिः निष्ठायामत्रतश्रृह्स्याभावः॥ दक्षातयतवी दणी। शि। दितिबाहुलकाडुसिवप्तस्यः। णिवा
छगागमः। कारस्यक्षीभावः॥ अक्रतदा। नायाइशोनकस्मोचिन्नूयादन्नदर्वंदत्यर्थः॥ अत्रतया। नोचात्रनुक्रदर्वं। कनविदिसर्थः नविशेष राम
नुच्यते॥ यात्रस्रूक्षायुरजरःस्वर्वान॥ ठ॥ निश्रंभः॥ निपूर्वात्स्रथि। श्रोथिलङ्स्मात्रत्रमिनिर्नि। सार्थ। निर्गतश्रथः श्रोथिल्सयस्याः सा निश्र ११०

याग्रतिः॥ अशिथिलयाग्रत्वाहरंतीति अन्येषा पिद्दप्रपतद्दतिङः॥ हृयहोर्भ ल्छंदसिग्रथघहस्य भंभावः॥ अशिथिलयाग्रसाहरा
शीलाअविश्रामहरणाद्दसर्थः॥ निश्रंभास्तजनविपं॥ भा ग्यथ्यश्रावुः स्यथग्रद्दपर्यायः॥ ठ॥ द्दबहुल्छं॥ द्दहह। द्दाख्या। तामह
त्रामसु॥ तत्रद्दकारस्यवः॥ मद्दासंख्याप्रय द्दहत्तसाद्दद यद्दति द्दद्यातीति घञ् पेहयक्छ। द्दानियासत॥ ऊक्तप्रद्दक्तख्छद्दसत्रया
स्यातः॥ द्दहद्दत्त यवाऊ छंस्रुतिर्यस्यसद्दहुस्छ॥ तस्रुसद्दमित्यर्थः॥ द्दबहुल्छांस्वामह। ठ॥ द्दद्ददरः॥ मद्दुउदरमस्यत्रंतः सुषिर
वीत। मदुर्वावमनवि। खनायारकत्रीउदरअस्तु द्दसेवंयत्रा शास्य तयजमानिः समद्दद्दरः। सामः॥ आ। दर्मकारस्यल्लायः॥ यामान
रिष्येद्दर्यथयान्तरस्कच्छ। त॥ त्रहृदरेणासत्वासवया॥ सामयापित्रप्रायश्चित्तं। शेमाजैषा॥ ठ॥ त्रहृया। अर्दअर्द। नहिंसार्था
छंदसी। णाद्दतिबाहुलकाद्दुणास्य। ताजदा। दृयाः कुहुश्र। द्दापयरं तस्मीतस्यर्थादा। त्रापिद्दप्रपतद्दतिङः॥ अन्येषामपि द्दप्रपतद्द
तिदीर्घः॥ बाहुविशिषरामतत्त शत्रूणामर्दनन याततयिता। रोअर्दाननहिंसयातिवधानत। ताउलेना मनोगमनेल्हत्तद्दाधार्यळ
शरिणांवापातयिता। ये॥ अर्दनयातिनि। मर्मणीतिपा। व॥ त्रहृयविद्दहृद्दक्ष॥ ठ॥ पुलुकामः॥ पुरुबहुका। मायस्यसः॥ कपि
लकादिन्वाल्लत्वं। पुलुका। माहियत्र्नः॥ ठ॥ असिन्वती॥ षिञबंधन॥ अनेकार्थ वाहान्दनामत्रसंखादनार्थः॥ लटः श्रा
तरिश्नुः। उगित्रश्चेतिङीप। पूर्वसवर्णदीर्घः॥ असंखादंस्यवित्यर्थः॥ हृन्नूविशेष्यता। असिन्वतीवप्सतीभ्सर्पत्र॥ ठ॥ क
पनाः॥ कपिवलन इस्मात्पुपुंच बहुलमितिपुविवाहुलकादाग मानिसचानुम्राश्रेपा। त॥ माषथाद्दऊंकप। नव। वधसः॥

१२१ हृ॥मा हृजीकः॥ऋजुका अनुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा भादा॥ निर्यस्य सहृजकभाः सनभाहृजीकः॥ अग्निरुच्यात॥मकनुः समि
वाभाहृजीकः॥छ॥रुजाताः॥व्याख्यातं नदीनामसु॥सनिगामः॥क॥ऊर्मिः॥व्याख्यातं।काधना मसु॥ अत्र शन्तिकारिकासेना
वाभि।या॥शिप्राऋजुर्मिनेवइति॥छ॥र्नुमना॥अवनशष्टस्याकारवकारयारोकारमकारोविभ॥कारा कारः॥ अवनायावनेनवा॥
परिध्वंसा।मामनावांवयोगात॥छ॥उपलप्रक्षिणी॥उपलशब्दोपपदात् क्षिणा तः क्षिपातवासुयजाताविति णिनिप्रत्ययेव्य
त्यायनृटिलोपः॥उपलेषु सूक्ष्मदंते मुवालुकासु यवा नक्षिणोति हिनस्तिभ्जातान्यर्थः॥उप।लेषु यवान प्रक्षिपति एस्मैव
तीत्यर्थः॥सनुकारिकाभि।धया।उपलप्रक्षिणीनना॥छ॥उपसि॥उपसहस्रहस्यसप्रम्पेकवच।नक्षत्रादिसका।याविशि
ष्यात॥उपसर्ग इत्यर्थः॥ आसीनऊर्ध्वमुपसिक्षिणाति।छ॥प्रकलवित्॥प्रकार्षेण कलाः मानोन्मानप्रतिमानादिविषयाः॥
प्रहरत्याश्च गरीतरत्नपरीक्षादिकाचेदविजानाति॥सत्रहि।यन्नादिना क्वि।प॥द्या।याः संज्ञाछंदसोर्वहुलमितिह्रस्वः॥प्रक
लविद्धरिणाम्नव।तिर्यक्॥दुर्भिक्षासः प्रकलवित्मिमानाः॥छ॥अभ्यर्हयन्ता॥ऊर्ह।होरिणाजंताच्चावचिराणा।लापःअभ्यर्हय
न्नभ्यर्हयाजंदोनाधातुसुपाजाइतिपू।अस्यानपिरमानभ्यर्हयन्मरुस्थेवद्दातिनंवास्तोत्रभ्योपाददातिसः॥एषाविशाप्यात
सिषतिपूर्वाअभ्यर्हयह्ना॥छ॥ई।ह॥ई।ह॥ईशएश्वर्येथाथः॥सावन्या।या।नशसनभवति॥ई।ऊ।हि च स्वप्रभयस्परा न राम
नू॥छ॥होरास्य।हिनिवासगा।माः॥तनम्योवहुलमितिकर्त्तरिल्फहू।स्थाधरास्येसनयकारस्योका।स्त्रानगुराः।वसिनु १२१

रित्यर्थः॥महः स्त्रोरास्याश्चिताकुरावापा॥क॥अस्मा।अस्मदः॥उभ जसादीनां शेप्रग्रहांत।लुबवादा॥जसादिषु सुवंजषु
कोमरगादाहरतस्य॥आस्मा।तवंधुमंधि।तराम्रयातां॥अस्मेयात्तंना सस्मासजोषाः म्रूरिचकथेयु।ऽयभिरस्मेत्र।स्मप्रयं विम
घवनहृज्जी।विम्।ससुवामास्ववा अस्मेअरा।विद्वेषः स्तनुजपुंपोनुइडोअस्म॥ऊर्वइवप्रय।पकामो अस्मा अस्मन्नवस।वाव
स्रनि॥क॥पाथः।पथ।तःप धा।तर्कगम्यथादसुनिक्षनूनांया थइत्यपमादशः॥पद्यातगम्य।नपस्सादिभिरंतरिक्षवासिभि
र्वापाथः अंतरिक्षं।श्रेय।नानदीयन्नचेतिपाथः॥उदकमन्नंवचपाथः।पिवा।जस्कुइ।वन्यसुन्॥पीयतेत्युदकं॥असप्रथाः
॥प्रथतेरसुन्॥सर्वतःप्राहस्यसभावः।सर्वतः पृथुः।वमनेसप्रथा असि॥छ॥न्नेपिवारभ्यवहारार्थः॥ओवृश आसांपाथा
नदीनांउदस्य॥दवानांपा थउपवृक्षि विहानित्पन्नेस्य॥छ॥सवीमनि॥सुप्रसावेभ्रूयीयाः॥ हसनुमुपईमन्निजितिईमनि
चू॥प्रसवशब्द एववर्सीकापस्माहेनासवा।मत्पन्मे॥प्रसवेअभ्यनुज्ञा।न॥दवस्यवयंसवितुःसवीमनि॥छ॥विविद ध्याभि
वि।दरथघ्रू॥वदनानि चिह्नो विनानान्यर्थः विदथानिप्रचोदयन्॥छ॥प्यायेतः।प्रिग्न्नसवापांशतरिशपिगुरोप्राप्नेव
प्यापनवृद्धिः॥समाप्यंतःपद्धाभ्रातलुटसमाप्तिनाः॥प्यायंतइवसूर्यं॥छ॥आशीः॥आङ्पूर्वात्श्रीअयतेःम्प।राणा।तवांछि
ब्रविषक्रियतिइत्यन्तडाकृप्रत्ययनिदेशादिष्टसिद्धिरित्फा।त्नः क्विपिप्रकृ।तःशीराद्शः पद्धाएतयो रार्थेवन्नेमानात्रप्र
राणात क्वि पिशीरशा।हृत्निर्वाहः आ ऊ षदार्थ।घातकः॥आश्रयराम्नत्ता।मना।आस्यपणा ह्रा॥होमार्थेसा सामस्पश्रयणां

दंष्क्ष्युत्त॥ इंडापगाव आशिरं॥ आङ शासु इच्छायां॥ इत्यस्मात्क्विपि अस्ति। कबाहुलकाछांदसत्वं वक्तव्यमित्यत्र यस्मात्तस्या
१२२ सराङ विहितस्तस्येदं ग्रहणमिष्यात। आङः शासु इच्छायामित्यस्य ग्रहणं न भवति॥ आशास्त आशास्यमानः क्विप् प्रत्यय पनुत
स्यापि भवतीति वक्तव्यं॥ आशीः आशिषो आशिषः। क्रियाशीः। प्रेषबुति ङाकांक्षमिति निपातनात्सिद्धमिति। मा जसुस
नुषा विति क्विपि निपातितवान्॥ सोरुः। वक्तात्तवौ रुपक्षदीर्घ इकः॥ आशिषावित्यादौ शासिवसिघसीनां च इति षत्वं॥ सामप
त्याशीर्दं वान्न गम्यात्॥ रफांतंसकारांतयो रुभयो रपि साक्षरां पागः समाम्नाय॥ ळ॥ अजीगः॥ जीगातिं नेरुक्तः क्षनुः नि
गररगा र्थीवा ग्रहणान्यार्थीवालङि सिपि इत्तस्य लोपरात्तु सस्येतिसा। लोपः॥ रकस्य विसर्जनीयः॥ अवशिरसि अभ्यवह
रसिग्रहणाविभक्त्यसीयर्थः॥ आदिङसिषषधीरजीगः॥ ळ॥ अम्नरः॥ मुहावेचि। यनिषापांङ्वं॥ षुवटत्वं॥ षुवटालाप
दीर्घो॥ टकारस्यारफः॥ नत्र पूर्वः संबु। होअम्नरअम्नटेत्यर्थः॥ मूरात्रम्नूरनवयं षिकि चः॥ ळ॥ शोशमानः॥ आख्यातोग
वंतिकर्मसुसनिगमः॥ ळ॥ दावा। दवाखांद्ध यादवश्च्छापपदादेव। नत्तौ। [illegible]गित्यादिना क्विप्॥ अगिदितामितिनालो
पः॥ अवदत्सकार। लोपः॥ चाविति दो। वंअंवत्त। अपसंख्यानमिति ङापिदापिविघ्नदेवायाश्च। टरयंवत्ता वितिनुत्वमत्राय
ननभवति॥ हस्सामर्थ्यं क्विपि। दवान्नपूति अरयामतपषु। यत्सर्थः॥ दवो। दवाव्यात्तपा॥ ळ॥ विङामान्नुः॥ नादीमनुकुली राम
नञ्चोद। या विगता डामात्र गुणायस्मात सोसमासगुणो विङामाता डीनापतिरूप। ततः पंचमी॥ जा अयत्यंत न्निमोनान १२२